

GYARMATI GYÖRGY

Bibó István

kortársi környezetben

Portrék, sziluettek - szemből, profilból

KRONOSZ

GYARMATI GYÖRGY

Bibó István
kortársi környezetben

Portrék, szilettek – szemből, profilból

Kronosz Kiadó
Pécs, 2021

A kötet megjelenését támogatta:

Olvasószerkesztő

BELLUS IBOLYA

A névmutatót összeállította

ERŐSS ZSOLT

A kötetben szereplő térképeket készítette

NAGY BÉLA

A borítón látható kép:

Bibó István és Erdei Ferenc távozóban a Parlamentből, 1946

Ifjabb Bibó István családi fényképgyűjteményéből

ISBN 978 615 6048 75 2

© Gyarmati György, 2021

© Kronosz Könyvkiadó Kft., 2021

■ Tartalom

Előszó	7
A magyar közigazgatás reformja	13
Szakértelem–politika–módszer. Bibó István és a politikusi lét felelőssége	55
Szabadról fogságban. Adalékok Bibó István 1963 utáni éveire	93
Bibó István jelenléte és távolléte, avagy meghívás–kiebrudulás algorithmusa a magyar közéletben, közgondolkodásban	117
„Korcsapdák” és „Erdei-dilemmák”	131
A béke és a megbékélés elfeledett robotosa. Kertész István „hazatérése” elé	143
Gratz Gusztáv a Monarchia felosztásának következményeiről	163
„A lefokozott trockista”, avagy hogyan lett Justus Pál egy tervezett trockista per elsőrendű vádlottjából a titóista Rajk-per nyolcadrendű vádlottja	213
Herczeg Ferenc Márciusai a világháborúk közötti <i>Új Időkben</i>	223
Az „olvadás” – írószemmel. Márai Sándor krónikája a magyarországi posztstálinizmus kezdeteiről	243
Névmutató	257

■ Előszó

„Amikor eljön a szabadság uralma!”

A mottóbeli lakonikus választ ifjabb Bibó István hallhatta édesapjától, midőn az 1950-es évek derekán kiskamaszként azt firtatta, hogy „mikor lesz itten jó, hogyan lesz jó?” Lehet bár az emberfia erudícióval fölösen felvértezett, apastátusban nem mindig egy intellektuális riposzt a legüdvözítőbb az éppen nyiladozó – a világ dolgaiban eligazodást keresni kezdő – tinédzser elme köznapi orientálásában. Esetünkben viszont úgy tűnik, hogy ott és akkor hatott. S úgy bevésődött, hogy fél évszázaddal később is ezt ugratja elő a fiúi emlékezet.¹ De abban a korban – és korosztályban – mintha másoknak is ez irányba forgott volna az eszük kereke. Alig pár évvel később, 1956 őszén a Pestről szállingózó hírfoszlányok ösztönözték Nagyváradon tinédzserek laza csoportosulását. *Szabadságra Vágyó Ifjak Szervezete* lesz majd önmeghatározásuk. A szomszédos zsarnokság e körhöz tartozóként ítélt hamarosan több mint félszáz (elcsapott) diákot összesen 435 évnyi börtönre, fegyházra, kényszermunkára. (Átlagolva közel 9 év/fő.)² Ennyit végül a „nagyidősöknek” sem kellett letölteniük, mert – akik túléltek – 1964-ben amnesztiával szabadultak. Csak éppen életük hátralévő része siklatott végérvényesen kényszerpályára. A szabadság tünékeny, nincs-kincs főnixmadarának is ilyen delejes hatása van e világfertályon.

De az előttük járó generációkból is számosan voltak, akik a múlt században szinte állandósuló regionális hiánygazdaságokban ezért a ritkán beszerezhető délibábért szívesen álltak volna tartósan is sorba. Többek között a kötetben felsorakoztatott portréalanyok is. Születési és halálozási dátumaik

¹ *Kortársak Bibóról. Előadások a Bibó István Szakkollégiumban.* Szerk. Gyarmati György – Kukorelli István. ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest, 2009. Ifj. Bibó István családi múltidézése, 123–136.

² *1956 Erdélyben. Politikai elítéltek életrajzi adattára 1956–1965.* Szerk. Dávid Gyula. Polis Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2006.

(1863–1989) ötnegyed évszázadot fognak közre.³ Korelnök Herczeg Ferenc, a csapat benjáminja Bibó István. Kettejük születése között eltelik fél évszázad, a monarchiabeli „boldog békeidők” majdnem egésze. A századforduló szülötte, Márai Sándor viszont megérte a legutóbbi rendszer-újraigazítás pirkadatát. Évezredes históriáinknak alighanem az a történetileg leginkább feltárt intervalluma, amelyet nevezettek aggregált életútja – bölcsőtől a fejféig – ki-cövekelt. Mondhatnám itt is újra: időközben megkisebbedett hazánkban ez a szabadságvárás évszázada volt... Ilyen esetekben viszont másfajta lajstromot is szoktak volt készíteni. Nevezetesen arról, hogy „ki mennyit ült”. Eszerint Justus Pál és Bibó István a listavezető, több mint fél-fél évtizedes cellarács mögötti hűsöltetéssel. Gratz Gusztáv szintén exminiszterként, illetve Herczeg Ferenc és Erdei Ferenc – „írói munkásságuk részeként” – megúszták néhány hónapos zárkaakklimatizálódással. Márai Sándor úgy kerülte el bekasztlizását – mert nem kívánt a frissen alakult Csehszlovákiában annak katonája lenni –, hogy a „kívül tagasabb” létformát választva éveken át Berlin, Párizs, Firenze között pendlizve lett/maradt magyar lapok külföldi tudósítója. Kertész István római követi tisztéről lemondva nem akarta hazatéréssel kockáztatni szabadságát, s az akkori „emigráns hullámra” felülve hajózott át az Újvilágba.

A kötetben alább szóba kerülők a megélésen túl formálói, krónikásai, tanúfái voltak az ekkoriban hol megdermedni, hol meg gyorsulni látszó időnek. Úgy követik egymást a portrévázlatok, hogy alanyainak a korosabbja *még*, a fiatalabbja *már* nyomot hagyott maga után a 20. század derekán. Ez okból kerülhettek egy, a korszakot pásztázó figyelem látóterébe. A perszonalizált figyelem többnyire célzott és körülhatárolt tárgyvizsgálat része. A közben előkerülő mellékszálak, vagy a szakmabéli környezet impulzusai által ösztönzött konferenciafelkérések véletlenszerűsége okán csak utólag ébredezik a benyomás, hogy a megidézetteknek – a kortársság tág és laza halmazán túl is – közük van egymáshoz. Még akkor is, ha nem alkottak – manapság divatosná váló kutatási nézőpontként – „hálózatot”. Így adódik esetenként konkrétabb vagy éppen imaginárius rezonancia közöttük, s diskurálnak a téridőben alkalmasint egymással is a különböző motiváltság okán és eltérő szituációkban született írások.

³ Bibó István 1911, Budapest – 1979, Budapest; Erdei Ferenc 1910, Makó – 1971, Budapest; Kertész István 1904, Putnok – 1986, Notre Dame, USA; Gratz Gusztáv 1875, Gölnitzbánya – 1946, Budapest; Herczeg Ferenc 1863, Versec – 1954, Budapest; Justus Pál 1905, Pécs – 1965, Temesvár; Márai Sándor 1900, Kassa – 1989, San Diego, USA.

Csak egyetlen példa az írások hólabdaeffektus szerinti sorjázására: Kertész István kettős közelítésű békeelőkészítés-monográfiája/memoárja magyarországi közreadása kapcsán⁴ – jegyzetekhez, utószóhoz – értelemszerű volt szemezgetni az itthon fellelhető levéltári irathányadból is. Eközben bukkant elő a Gratz Gusztávhoz kötődő másik írás. Kertész István az élete alkonyán dachau deportálásból hazaszabadult Gratzot is bevonta a külügy-minisztériumi békeelőkészítés munkálataiba, felkérve, hogy a Duna menti integrációs próbálkozásokról nem sokkal korábban készült elaborátumát „aktualizálja” a világháború utáni köztes európai helyzetre. Merthogy a környező kisállamok fővárosaiban – a bennünket mintegy körülölelő Prága–Bukarest–Szófia–Belgrád négyszögében – több szálon pulzált-vibrált valamifajta vámuniós-föderációs vízió, mint az érintett kisállamok egymás közötti különbsége délibábja. (Megszabadulván a hitleri Harmadik Birodalom élettér-dominanciájától, e regionális összedolgozással remélték valamelyest mérsékelni a már elkezdődött szovjet penetrációt.) Hát lehetett-e Gratz Gusztáv gondolatmenetét nem közreadni, miközben az érintkezett az említett kérdéskört több más írásban körüljáró kutatási tárgykörömmel is.⁵ Egészen addig, amíg az Európát (is) újra felosztó nagyhatalmi akaratértvényesítés ezt másképp nem gondolja...

Más a helyzet a kötetbe válogatott, Bibó Istvánról szóló írások esetében. Három – köztük személyes vonatkozású – okból is. Tárgyi magyarázat, hogy az ide válogatott dolgozatok egy része Bibó kevésbé reflektált közigazgatás-jobbitást célzó tevékenységét pásztázza, megpróbálva azt súlyának megfelelő mértékben illeszteni munkássága egészébe. Az e körbe tartozó különböző folyóirat-közleményeim harmadát gyűjtöttem ide,⁶ ám e ponton az említett szubjektív mozzanat is munkált. Pályám kezdetét Bibó István torkodása terelte erre a vágányra, beleértve saját korabeli elaborátumainak rendelkezésre bocsátását, illetve azok keletkezési körülményeiről való egy-egy követő személyes konzultációkat is. Az Orsó utcai „házi szemináriumokon” persze életútja más mozzanatai is szóba kerültek, ám azok többsége

⁴ Kertész István: *Magyar békeillúziók, 1945–1947*. Európa–História, Budapest, 1995.

⁵ Ezekből jelent meg egy válogatás az elmúlt években: Gyarmati György: *A Király-hágón innen és túl. Tanulmányok nem csak Korunk-belieknek*. Komp–Press Kiadó, Kolozsvár, 2016.

⁶ A kötet legvégén listába szedtem az elmúlt négy évtizedben Bibó Istvánról közreadott írásaimat.

az egyre gazdagodó „bibológia” irodalmából kellő részletességgel ismerhető. A harmadik ok, évfordulós tisztelgés, mondhatnám kegyeleti aktus: a kötet megjelenésének napjaira esik Bibó István születésének 110. évfordulója. Mondhatnám, hogy a véletlen hozta így, de a Kronosz Kiadó is hathatósan besegített az – előre nem tervezett – időzítésbe.⁷

A Bibónál is idősebb két író, a Herczeg Ferenc és Márai Sándor ihlette közlemény sem kakukktojás e portrépanorámában. Két különböző karakterű, ám a tollforgatást egyaránt mesterfokon űző literátor ugyanazon körkörös körtüneteiről tudósít, amelyet a megelevenedők mindegyike megtapasztalt, azt esetleg formálta, vagy – saját nézőpontjából – reflektált rájuk. Közel azonos időben ugyanazon Köztes Európa kisállamainak/kisnemzeteinek huszadik századi nyomorúságairól adnak láttelepet. Persze, ezúttal is Bibót parafrazeáltam.⁸ Ám a kötet a portrékon, sziluetteken és a hozzájuk kötődő epizódok felidézésén keresztül majdhogynem egymásba illeszkedő mozaik-részekből rajzolja elének a közelmúlt honi történetének zivataros, esetenként annál is zordabb horizontját.

Az egyes írások terjedelme és műfaja is különböző. Szaktanulmányok és inkább az esszé/publicisztika körébe sorolható közlések váltogatják egymást. Ezt az éppen tollhegyre tűzötteknek az írás idején regisztrálható „emlékezeti státusa” éppúgy befolyásolta, mint az, hogy milyen alkalomból készültek. Kertész István vagy Gratz Gusztáv esetében azért volt nehezebben megkerülhető a pályakép, mert a „róluk szólás” idején legfeljebb ha lexikonszócikkek-ből voltak – alig – ismerhetők. (Azóta ez változott, akár munkáik közreadásával, akár a róluk szóló publikációk tekintetében.) Erdei Ferenc vagy Justus Pál inkább voltak reflektáltak a történetivé váló emlékezetben, így elég (volt) egy-egy epizód, sziluettdalék, ismerhető pályájukhoz. Csak utóbbit illetően kívánczik ide egy kiegészítés. Az ideákat is velőig daráló hatalommalomban kalkulálhatatlan, hogy a farizeus politizálás, a hübrisz vagy az aktuálisan rátarti buzgalom kiből, mikor produkál vizesnyolcas kultuszbálványt vagy bűnbakpáriát. Ebben a közegben Justus Pál tanulságos példája annak, hogy egy kvalitásos, szekularizált hitvalló intellektuel miként lehet a politikai bankjátázmákban – erudíciója, felkészültsége, elkötelezettsége ellenére – két

⁷ Szintén a „sors bona...” hozta úgy, Gratz Gusztáv 75, Erdei Ferenc pedig 50 éve hagyta itt kortársait.

⁸ Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Új Magyarország, Budapest, 1946.; Újabban: Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.

szék között a pad alá bukó/buktatott epizodista balek. Hasonlóképpen jobb sorsra érdemes nívós értelmiségiek sokasága – máig erően – sem tanult nevezett vesszőfutásából.

Felmerülhet persze, hogy a történeti portrék sorából miért maradtak ki olyan, a maguk idején korszakformáló szereplők, mint Rákosi Mátyás vagy éppen Kádár János. Róluk eleget írtam már eltérő műfajban és terjedelemben, vagy éppen nagyobb lélegzetű korrajzokban.⁹ Ők viszont nagyon nem illeszkedtek a mostani válogatás szempontjához. Ezúttal – a bevezető motója szerint – a *szabadság uralma* ködbe vesző gondolatköréhez válogattam kortársakat. Rákosi és Kádár viszont sokkal inkább illeszthető egy olyan összeállításba, ahol a *szabadságelvonás* figuráit gyűjtik panoptikumba. Ám ezúttal úgy gondoltam, hogy a történelmi színpad néhai bonvivánjai mellett/ helyett hadd jussanak szóhoz azok a mellékszereplők is, akik utamba kerültek a múlt faggatása során.

* * *

Köszönöm ifj. Bibó Istvánnak, hogy hozzájárult családi fényképgyűjteményéből a kötetbe válogatott képek közreadásához.

Hasonló köszönet illeti Hanák Gábort és Lukács Beát a Magyar Mozgóképkincs Alapítványnál, akik az említett családi gyűjteményből Bach Melitta által készített reprodukciókat évtizedek óta őrzik.

Vác, 2021. július 15.

Gyarmati György

⁹ Ungarn vom Zweiten Weltkrieg bis Heute. In: *Geschichte Ungarns*. Herausgegeben von István György Tóth. Corvina–Osiris, Budapest, 2006. 691–784.; Valuch Tiborral közösen: *Hungary Under Soviet Domination, 1944–1989*. Atlantic Research Inc. – Columbia University Press, New York, 2009.; *A Rákosi-korszak, 1945–1956*. ÁBTL–Rubicon, Budapest, 2011., és e mostani gyűjteményes sorozat előző két kötetében.

Bibó István – kimenőn – honvédségi mundérban

Ifjabb Bibó István családi fényképgyűjteményéből

A magyar közigazgatás reformja*

„A magyar közélet elmúlt két esztendejében a magyar közigazgatás ügye sokszor volt főszereplő, ha nem is mindig emlegették nevén. Népítéletek, létszámcsökkentés, önkormányzati választások ügye valójában mind a magyar közigazgatásért vívott harc hadmozdulatai közé tartoznak. Mindezek mögött az akciók mögött két közös alapgondolat húzódott meg. Az egyik az, hogy a magyar közigazgatás alapvetően rossz, amelyet minden energiával meg kell javítani, a másik az, hogy a magyar közigazgatás a magyar közélet legfontosabb hatalmi pozíciója, melyet minden energiával birtokba kell venni. Ezt az alapvető rosszaságot és ezt a politikai jelentőséget kell megvizsgálnunk ahhoz, hogy a magyar közigazgatással kapcsolatos értékítéleteket és terveket megfelelően mérlegre tudjuk tenni.”¹

Bibó István 1947-ből származó megállapítása találónan rögzíti azokat a körülményeket, amelyek a közigazgatás átalakításának kérdését a második világháború utáni politikai harcok közepette jellemezték. A „minden energiával megjavítani” kívánalma azonban ekkor sem volt egyenrangú partnere a „minden energiával birtokba venni” akaratérvényesítési törekvéseknek. A közigazgatás korszerűsítése ugyanakkor nem csupán az 1945-ös rendszerátalakítás okán vált aktuális kérdéssé. Korabeli szervezete, ügyvitele, regionális tagoltsága és működési mechanizmusa ugyanis egy 20. századi polgári államberendezkedés kívánalmai szerint is avított volt. Az évszázados formákat, tradicionális karakterjegyeket bizonyos mértékig még őrző „tekintetes vármegye” éppen úgy korszerűsítésre szorult, amiképpen a szakigazgatás különböző ágai is.

* Az írás első megjelenése: *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Osiris, Budapest, 1998. 77–104.

¹ Bibó István: A magyar közigazgatásról. *Városi Szemle*, 1947/5–6., 285., újabban lásd Bibó István: *Válogatott tanulmányok. 1945–1949*. II. köt. Magvető, Budapest, 1986. 471.

Ezt a felismerést már korábbi programok is megfogalmazták. Azok, amelyek – a tudományos vizsgálatokat is megterhelő Trianon-traumán próbálva túllépni – már a két világháború között is a változott körülményekhez igazodó korszerűsítési javaslatokat körvonalaztak. Idesorolható Magyary Zoltánnak a közelmúltban „újrafelfedezett” közigazgatás-tudományi iskolája.² De ugyanitt említhetők azok a földrajztudományi megközelítések is, melyek az addigi közfelfogáshoz képest merőben új szempontként vetették fel, hogy a társadalomszerveződés térbeli rendjének változása egyre kevésbé hagyható figyelmen kívül az igazgatásszervezés területi egységeinek kialakítása során. Prinz Gyula – korának neves földrajztudósa – évtizedes előtanulmányainak konklúziójaként vetette papírra 1933-ban: „minden városnak kialakul egy gazdasági vonzásterülete, a helyzet csakhamar az volt, hogy a politikai vármegyétől függetlenül keletkezett városok egy-egy gazdasági megyét alakítottak ki, a kettő területe, valamint útvonalhálózataik nem estek egybe.” A világháborúk közötti társadalomföldrajzi megközelítés eredményeit összegző tanulmány joggal állapítja meg, hogy „Prinz az 1930-as évek elején eljut a vonzásterületek és a közigazgatási egységek egybekapcsolásának gondolatáig, sőt szükségesszerűségéig”.³ Az előtörténeti utalások vázlatossága ellenére sem mellőzhető Erdei Ferenc 1939-ben közzétett *Magyar városok* című munkájának említése. Nevezett a kortárs földrajztudósok közül Prinz mellett Teleki Pál, Hantos Gyula és Mendöl Tibor munkáira is támaszkodva tett kísérletet a közigazgatási és társadalomszervezési szempontok újszerű integrálására, amikor könyve végén – annak műfajától némileg eltérően – megfogalmazta az „Országépítés városokkal” programot.⁴ Az eddig sorolt felvetések – éppúgy, mint a későbbi szakmai háttérű javaslatok – hatalmi-politikai korlátokba ütközve enyésztek

² A Magyar Közigazgatástudományi Intézet kiadványai, 1–44. kötet. Budapest, 1930–1943.; Szaniszló József: A közigazgatástudomány kora, 1930–1945. In: *A közigazgatástudomány oktatásának és tanszékeinek története az ELTE Jog- és Államtudományi Karán, 1777–1977 között*. II. kötet. ELTE, Budapest, 1977.; Fehér József: *A szakszerűség kudarca*. Budapest, 1983.; *Diagnózis és terápia. Magyary Zoltán társadalomszervező tevékenysége*. I–II. Szerk. Andrassy Mária. Országos Közművelődési Központ, Budapest, 1986.; *A közigazgatás fejlesztése és szervezése. Válogatás Magyary Zoltán professzor közigazgatástudományi iskolájának szellemi hagyatékából*. Vál. és szerk. Csuth Sándor – Gáspár Mátyás. MTA Államtudományi Kutatások Programirodája, Budapest, 1988.

³ Hajdú Zoltán: Vonzáskörzetkutatás a felszabadulás előtti magyar földrajztudományban. *Tér és társadalom* (1) 1987/1, 87–95.

⁴ Erdei Ferenc: *Magyar város*. Athenaeum, Budapest, 1939. (Hasonmás kiadás. Akadémiai, Budapest, 1974), 227–234.

el. A harmincas években a korporatív-etatista átalakítási kísérletek szorítottak minden mást háttérbe, majd pedig az újabb világháború kezdetén elért területrevízió: a visszacsatolt területek reintegrálása az államszervezetbe.

A horthysta ancien régime összeomlása után egy ideig úgy tűnt, hogy a korabeli rendszerátalakítás részeként e területen is megvalósítható a régóta esedékes megújulás. Noha az igazgatást – jórészt nemzetközi kíváncsalmakhoz igazodva – a korábbi keretek között keltették életre, a hatalomból részesedő koalíciós pártok és az egymást követő kormányok programjaikban kitüntetett helyen és súllyal szóltak a közigazgatás demokratikus megújításának szükségességéről is. Azaz, az évtizedek óta aktuális *modernizációs szükséglet* – jelszavakban – találkozni látszott a koalícióra lépő pártok *politikai célkitűzéseivel*.⁵ A háború utáni években azonban – szoros összefüggésben a nagyhatalmi politika hidegháborúba merevedésével – az eredetileg pluralista keretek között újjászerveződő politikai közéletben mindinkább a hatalmi kizárólagosságra törekvés vált meghatározóvá. Ez közvetlenül érintette a közigazgatás metamorfózisát is. A Bibónál egyenrangúnak tételezett „meg kell javítani” és „birtokba kell venni” kettősségből az utóbbi vált determinánssá. Így az időközben megszülető reformkoncepciók is az egyes pártok hatalomért folytatott harcának rendelődtek alá.⁶

I.

Bibó Istvánnak az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminiszterével, Erdei Ferencsel való barátságán túl korábbi szakmai tevékenysége is közrejátszott abban, hogy midőn kinevezték az 1944–1945 fordulóján újjászerveződő Belügyminisztérium Közigazgatási Osztályának – később Főosztályának – az élére, megbízatásának része lett a közigazgatási reform előmunkálatainak megszervezése is.⁷ Emellett – a Nemzeti Parasztpárt közigazgatási szakértőjeként –

⁵ Gyarmati György: „Demokratizált” vagy demokratikus közigazgatást? A közigazgatás átalakításának kül- és belpolitikai feltételrendszere Magyarországon, 1944–1945. In: *Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről*. Szerk. Orbán Sándor – Urbán Károly. Kossuth, Budapest, 1985, 42–62.

⁶ Gyarmati György: Közigazgatási reform és pártküzdelmek, 1944–1947. *Valóság* (27) 1984/6, 9–20.

⁷ „A közigazgatás élén pedig Bibó István állt, aki éppen úgy, mint Szebenyi [Endre] jogásztársam volt Szegeden. Mi a Belügyminisztérium tevékenységét illetően a rendőrség

tagja lett annak a Jogi Reformbizottságnak, melyet a kormányzat 1945 nyarán hívott életre „Magyarország jogrendjének demokratikus szellemű átalakítása céljából”. A közigazgatás reformjának fontosságára való tekintettel 1946 első felében a bizottság – más irányú tevékenységétől elkülönítetten – külön ülésnapokon, „gyorsított menetben” tárgyalta a vonatkozó javaslatokat, köztük az általános szervezeti reform kérdésében Bibó István elaborátumait.⁸ Ezek egyikeben – melyet cikké formálva már a maga idején is közzétett – „a magyar közigazgatás szervi betegségeiről, hibáiról és hiányairól” szólva felidézte azt az anekdotát, amely szerint Deák Ferenc úgy vélekedett Eötvös József *A falu jegyzője* című munkájáról, hogy ez olyan, mint az a bizonyos állatorvosi ló, melyen minden betegség fellelhető, de azért ilyen ló nincsen.⁹ „Ha azonban a magyar közigazgatás ellen felhozott vádakát összegezzük – folytatta Bibó –, kételkedni kezdünk, vajon nem tévedett-e Deák Ferenc, és vajon mégis nem a magyar közigazgatás-e az a bizonyos ló.” Az igazgatás rosszását több tényezőtől eredeztette: a „merőben uralmi szellemű” és a már szervezetében is rég idejéért múlt vármegyei rendszer; a „rideg célszerűsége” nyugvó habsburgiánus szakigazgatási ágazatok, melyek „a magyar nép életére nemcsak felülről, hanem ezen felül kívülről is telepedtek reá”; a racionális igazgatási munkamegosztást mellőző központi igazgatás, mely épp ezen hatalmi omnipotenciájába fullad bele; az ügyintézés mesterséges túlbonyolítása és a döntési felelősség anonimitása, melynek következtében eleve kizárt, hogy a köz szolgálatát betölteni hivatott „Hivatal” fölött a köz(össég) ellenőrzést gyakorolhasson.

szervezését, és a községi, járási, városi igazgatás szervezetét tekintettük fő feladatunknak. A helyi testületet, a nemzeti bizottságot – most már így visszatekintve – a helyi tanácsok szerepében, mint egy politikai alakulatot fogtuk fel. Sebenyivel és Zöld Sándor kommunista államtitkárral a rendőrség ügyeiről, Bibó Istvánnal egy másik órában a közigazgatás felépítésének és megszervezésének alapelveiről, a pártközi értekezleteken pedig a nemzeti bizottságokról tárgyaltunk, mint hatalmi szervekről, vagy mint a Függetlenségi Front helyi szerveiről.” Erdei Ferenc visszaemlékezése. Politikatörténeti Intézet Levéltára (továbbiakban PIL) H – e – 36. 1007/1971. Lásd még erről: Beszélgetés Bibó Istvánnal. Huszár Tibor interjúja. *Valóság* (23) 1980/9, 27–49.

⁸ A Jogi Reformbizottság működéséről, illetve Bibó István e fórum számára készített tanulmányait, előterjesztéseit lásd Gyarmati György: Adalékok egy elmaradt közigazgatási reform történetéhez, 1946. *Századok* (113) 1979/3, 513–548. A Jogi Reformbizottság tevékenységének – a közigazgatási reform kérdésén túlmenően is – gazdag dokumentációja az MTA Jogi Tudományi Intézetben, Beér János hagyatékában található. Az innét származó idézett iratokat a továbbiakban JRB. Beér-hagyaték... rövidítéssel jelölöm.

⁹ Bibó I.: *Válogatott tanulmányok*, i. m. II. 471–484.

Mindezekhez képest az egyetlen, amit Bibó a korábbi igazgatási mechanizmusból respektál, „a magyar városok igazgatása, akár alföldi típusú magyar városok, akár nyugat-európai típusú német–magyar városok voltak ezek. Ez volt az egyetlen területe a magyar közigazgatásnak, ahol az igazgatás úgy ért el a szakszerű differenciálódás fokára, hogy közben egy működő önkormányzat és egy valósággal élő és ellenőrző közösség szükségletei tartották kapcsolatban az étellel és tartották emberi közelségben az igazgatottakkal”. Bibó ez irányú tevékenysége – már a második világháborút megelőző időszaktól kezdődően – szorosan kapcsolódott Erdei Ferenc igazgatásszervezeti és területszervezési elgondolásaihoz. Ebből kiindulva jut el Bibó – Erdeivel együtt – annak a koncepciónak a megfogalmazásáig, hogy a különböző pártok programjaiban meghirdetett „népi igazgatás” szervezeti-leg egy városi centrumok köré épülő öngazgatással váltható valóra. Fogantatásában közös szellemi terméküként ezt képviselte a *városmegye* kulcsfogalommal jelölhető, 1946 elejére kidolgozott reformkoncepció. Ezzel biztosítható – írta másutt –, „hogy az uralkodásra beállított közszolgáltatunkat a népet tárgyi feladatok megoldásán keresztül szolgáló apparátussá tegyük. A helyi önkormányzat alapvető keretbeli, szervezeti és személyi átalakulása az egyedüli biztosíték arra, hogy a magyar nép nagy tömegei megtapasztalják a maguk erejét a hivatalbeli hatalmasságokkal szemben, és közvetlenül és közletről birtokba tudják venni a maguk fölötti igazgatásnak épp a legközvetlenebb egységeit”.¹⁰

A városmegye-koncepcióban az alulról fölfelé egymásra épülő fórumrendszer alapegysége a *valóságos önkormányzattal felruházott község*. Ennek tényleges vezetője a választott bíró, és neki kell alárendelni az adminisztráció munkáját szervező-irányító szakképzett jegyzőt. (Hasonlóképpen elsőfokú igazgatási szint a választott polgármester irányítása alatt működő *város*.) Ezek fölött, másodfokú önkormányzati egység a *városmegye*, mely előfeltételezi „az eddigi vármegyék teljes és fenntartás nélküli felosztását”, valamint a csupán kihelyezett vármegyei végrehajtó hatalmat gyakorló járások megszüntetését.¹¹ A városmegye olyan városok vagy városiasodó központok köré szervezett önkormányzati intézmény, mely az adott civitasok történetileg többé-kevésbé szervesült vonzáskörzetének igazgatási, bírósági, oktatá-

¹⁰ Bibó I.: *Válogatott tanulmányok*, i. m. II. 56.

¹¹ Bibó István: A magyar közigazgatás történeti háttere. Gyarmati Gy.: Adalékok..., i. m. 1979, 534.

si-kulturális, pénzügyi, gazdasági, közlekedési és piaci életét képes racionálisan működő egységgé ötvözni. A kialakítás általános peremfeltétele szerint egy-egy ilyen egység eléggé kicsi ahhoz, hogy még eleven öngazgatásra képes közösséget teremtsen, mivel „valódi érdekközösség és valódi szolidaritás kapcsolja össze”, ugyanakkor „elég nagy ahhoz, hogy kulturális, politikai és gazdasági síkon komoly, tág horizontú közösségi vállalkozások színhelye legyen.”¹² E városmegyék épülnének be a kormányzati szintű igazgatás decentralizált szerveibe úgy, hogy a nagy-budapesti törvényhatóságokon kívül létesíteni javasolt hat *országos terület székhelye* Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Szombathely és Győr tényleges *regionális centrumokká* fejlődjenek.

Bibónak a közigazgatás reformjáról vallott felfogása nem csupán szervezetrendszerében, hanem működési mechanizmusának kialakításában is szervesen illeszkedik általánosabb demokráciakoncepciójába. Ennek tézisszerű megfogalmazása szerint a demokrácia egy olyan politikai rendszer, „amelyben a nép, vagyis az átlagemberek összessége abban a helyzetben van, hogy vezetőit meg tudja válogatni, ellen tudja őrizni, és ha kell, el tudja kergetni.”¹³ Bár a korszakban élénk vita folyt a demokrácia értelmezéséről, ennek intézményi vetületét illetően minden érdemleges politikai irányzat egy „népet szolgáló” közigazgatás megteremtéséért szállt síkra. A kettő egymásnak való megfeleltetését Bibó oly módon látta biztosíthatónak, ha az igazgatás különböző szintű vezető tisztviselői és testületei *választások* útján nyerik el megbízatásukat, miközben tényleges döntési jogkörük növelése éppen úgy elengedhetetlen, mint választóikkal szembeni felelősségük meghatározása. Ennek logikus velejárójaként megszüntetni javasolja a „kulcspozíciók eldugásának” és a döntések „felelőtlen anonimitásának” gyakorlatát, azaz a döntési jogkörök és a felelősségi kompetenciák társadalmi nyilvánosságában lát intézményes garanciát arra, hogy a közösség által választott fórumok helyett ne a hivatali apparátusok „kormányozzanak”.¹⁴ A társadalmi munkamegosztás és a települési rend adottságai alapján közösséggé szerveződött embercsoportok érdekszolidaritáson alapuló öngazgatása így válik nála a demokrácia előfeltételévé.

¹² Uo. 553.

¹³ Bibó István: A magyar demokrácia válsága. Bibó I.: *Válogatott tanulmányok*, i. m. II. 50.

¹⁴ Bibó István: A magyar közigazgatásról. Bibó I.: *Válogatott tanulmányok*, i. m. II. 484., valamint: A magyar közigazgatás történeti háttere. Gyarmati Gy.: *Adalékok...*, i. m. 1979, 530.

A városmegye-koncepció mint a közigazgatás reformjának egyik lehetséges variánsa ilyen értelemben egyfelől – hivatali feladatából is következően – szakmai kérdés Bibó számára, ugyanakkor több is annál. A „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja” alapján szövetségre lépett, s a kormányzati felelősségben osztozó koalíciós pártok „műhelyeiben” éppen úgy, mint a társadalmi nyilvánosság szintjén, különböző alternatívák fogalmazódtak meg e program egyes célkitűzéseinek valóra váltásáról, illetve a megvalósítás mikéntjéről. Bibó István mint *homo politicus* – jogbölcseleti, igazgatási, történeti ismereteit „praktikus tudásként” alkalmazó politikai gondolkodó – magától értetődő állampolgári jogon teszi közzé erről vallott felfogását a társadalmi nyilvánosság korabeli fórumain. Másfelől mint *homo publicus* – közügyekkel hivatásszerűen foglalkozó, azzal megbízott közéleti személyiség – hivatali jogon szólal meg részben ugyanitt, illetve terjeszti megbízatásából eredő elaborátumait az igazgatás modernizálásának előkészítésén kormányzati megbízatással munkálkodó Jogi Reformbizottság elé. Ezen cselekvési formák céljukat tekintve vágnak egybe. Nevezetesen: a magyar társadalomfejlődés történelmi hagyományainak és korabeli jellemzőinek figyelembevétele mellett miként teremthető olyan intézményi struktúra, mely egy demokratikus átalakítást hirdető politikai rendszer számára is kívánatos és a társadalom által is magáénak vallott lehetne. Többirányú közéleti tevékenységével Bibó a – fogalomként ez idő tájt meghonosodó – „népi demokrácia” számára adekvát közigazgatás életre hívásához kívánt hozzájárulni oly módon, hogy eszköz és cél szinkronba hozásán munkálkodott.¹⁵ A városmegye-koncepció kidolgozásakor és nyilvánosságra hozása idején – 1946 nyara – ezt a felfogást még közösen képviselték Erdei Ferencel. A következő években azonban – jórészt abból is eredően, hogy a kriptokommunista Erdei ambicionálta a hatalmi pozícióban maradást, Bibó pedig nem – erre vonatkozóan képviselt álláspontjuk is egyre inkább távolodott egymástól.¹⁶

15 A „népi demokrácia” fogalma – a tautológia problémáját most nem érintve – 1945 és 1948 között még nem volt azonos a jelentéstartalommal, ahogy azt sztálini inspirációra és Rákosi Mátyás 1949. eleji definíciója nyomán értelmezték. Jelentése a koalíciós időszakban nem a proletárdiktatúra (értsd: egypárti kommunista uralom) eufemisztikus szinonimája, hanem – a győztes hatalmak 1945. februári jaltai csúcstalálkozója után kibocsátott Felszabadított Európa Charta követelményeihez igazodva – az antifasiszta pártok koalícióján nyugvó parlamentáris politikai rendszer „népszerű” elnevezése volt.

16 Az utóbbi mondatokhoz néhány kiegészítő megjegyzés is szükséges. Erdei Ferenc életművét vizsgálva Huszár Tibor feltárta, hogy Erdei és Bibó már a második világháborút

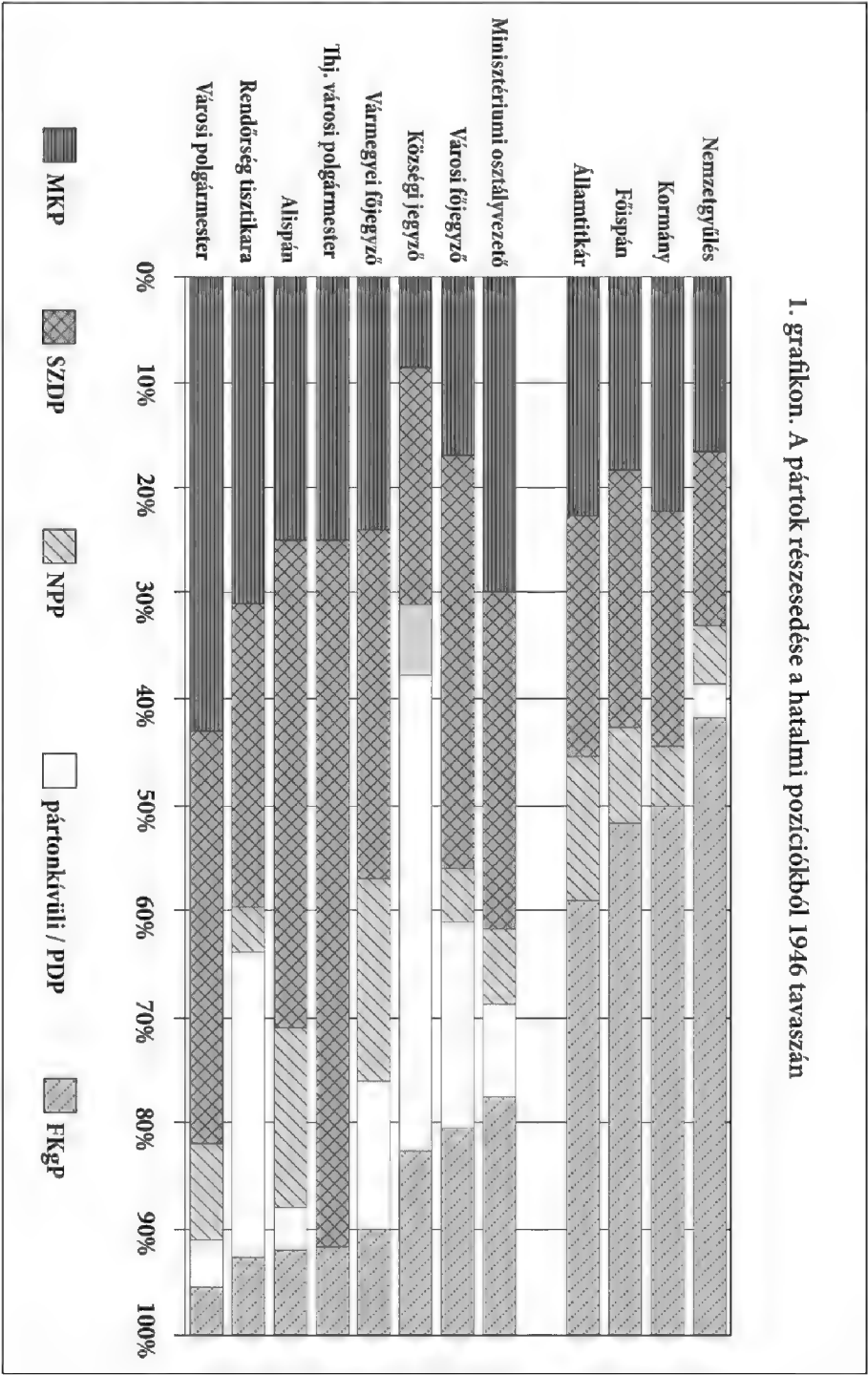
II.

Egy reformkoncepció sorsát többnyire nem annak elvi racionalitása határozza meg. Sokkal inkább az, hogy valóra váltásához elégséges társadalmi támogatást vagy akaratérvényesítésre képes politikai erőt tud-e felsorakoztatni. Magyarországon az 1945. novemberi nemzetgyűlési választások eredményeként egy sajátos hatalmi struktúra jött létre. A választások ugyanis nem csupán a kommunistáknak azt a – Rákosi Mátyás által prognosztizált – optimista várakozását nem igazolták, miszerint „a munkáspártok lenyűgöző győzelme előre vetíti árnyékát”, hanem mindehhez képest az 57 százalékot szerző Független Kisgazdapárt abszolút győzelmét eredményezte.¹⁷ Ezzel megszűnt a baloldalnak a választások előtti „ideiglenesség” korszakában megszerzett többségi képviselete a törvényhozásban. Ezt már a kormány pártösszetételének alakulása is korrigálta. A választások nyomán hamarosan Baloldali Blokkba tömörülő kommunista–szociáldemokrata–parasztpárti együttes a győztes kisgazdákkal egyenlő számú minisztert delegálhatott a kabinetbe, s legalább ilyen fontossága lett annak, hogy a blokkpártok az önkormányzatok

megelőző években is együtt munkálkodott a közigazgatás megújításán. Lásd Beszélgetés Bibó Istvánnal. In: Huszár Tibor: *Történelem és szociológia*. Magvető, Budapest, 1979, 249–498. Az az újabb keletű megállapítása viszont, hogy kettejük 1945-ben folytatódó közös munkálkodása a közigazgatásnak csupán „területi reformprogramjára” (kiemelés az eredeti szövegben) vonatkozott, korrigálásra szorul. Lásd Huszár Tibor: Bibó István – a gondolkodó, a politikus. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. 1971–1979. III. köt.* Magvető, Budapest, 1986. 424. Kettejük csupán eddig publikussá vált tevékenységét áttekintve inkább mondható, hogy e „területi reformprogramnál” többről, és koncepcionálisan is másról van szó. A közigazgatás működésének – saját korában egyébként nagyon is időszerű – Magyar-féle szakirányú racionalizálásától éppen úgy különbözik Erdei és Bibó felfogása, amiképpen az 1944–1945-ös rendszerváltozás után érvényesülő, inkább csak személycserére koncentráló, politikai szempontú átalakítástól. Mindezek pozitív kifejtését lásd Bibó István fentebb már idézett munkáiban, valamint a *Társadalmi reform és közigazgatás, 1946–1974* címen közzétett válogatásban. In: *Bibó István összegyűjtött munkái. 1–4. Szerk. Kemény István – Sárközi Mátyás.* Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1984. 647–792., 41–90., továbbá Erdei Ferenc: *Magyar város.* Budapest, 1939, majd 1974, valamint Erdei Ferenc: *Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció.* Szerk. Halász József – Kovács István. Akadémiai, Budapest, 1977.

¹⁷ Szabad Nép, 1945. szeptember 12.

1. grafikon. A pártok részesedése a hatalmi pozíciókból 1946 tavaszán

és a végrehajtó hatalom kulcshelyein megőrizték az „ideiglenesség” időszakában szerzett többségi pozícióikat.¹⁸

Egyfelől a törvényhozás, másfelől a végrehajtó és helyi szervek ily módon kialakult „hatalmi dualizmusa” ugyanakkor politikai lépéseik újragondolására készítette a pártokat. Az egyre inkább polarizálódó kormányzati koalíció két szélső pontján elhelyezkedő kommunista, illetve kisgazda párt egyaránt a számára legkedvezőbb terepen kívánta megvívni a politikai küzdelem köz-igazgatási csatáját.

A kommunisták a nemzetgyűlés összetételének a baloldal számára kedvezőtlen módosulását úgy igyekeztek ellensúlyozni, hogy törvényjavaslatok helyett pártközi tárgyalásokon – ahol a három baloldali párt többségben volt – rendeletervezeteket vittek keresztül. Ezeket azután – a felhatalmazási törvény időről időre való megújítása révén – a kormány léptette életbe, s így nem kellett tartani a kisgazdapárti többség esetleges parlamenti leszavazásától. Magyarán az MKP sikeresen alkalmazta a többségi kormánypárt ellenében a *rendeleti kormányzás* gyakorlatát: azt, hogy az érdemi döntések kikerüljenek a parlament kompetenciájából. Emellett – az előző években megkezdett közalkalmazotti igazoló eljárás eredménytelenségére hivatkozva – a tisztviselőkar ismételt politikai szempontú megtisztítását szorgalmazták, ezúttal *B-lista* formájában. Törekvéseinek 1946 tavaszán jól szervezett tömegakciókkal, „népítéletekkel” igyekezett nyomatékot adni.¹⁹ Közigazgatás-politikájában az MKP elsődleges fontosságúnak tekintette, hogy lehetőleg növekedjen vagy legalább ne csökkenjen a végrehajtó hatalomban az „ideiglenesség” időszakában megszerzett részesedésének az a mértéke, amelyet a fentebbi grafikon tükröz. Ez a szempont határozta meg viszonyát a – nyilatkozataiban maga által is szükségesnek nyilvánított – szervezeti reform ügyéhez.

A kisgazdák azt igényelték, hogy a nemzetgyűlési választások eredményeinek megfelelően „arányosítsák” az egyes pártok részesedését a végrehajtó hatalom és az önkormányzatok kulcspozícióiban. Mivel ezt a koalíció minden más pártja elutasította, a továbbiakban az önkormányzati választá-

¹⁸ A grafikon alapjául is szolgáló adatokat lásd Gyarmati György: *Harc a közigazgatás birtoклásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. Századok* (130) 1996/3, 497–570. [Megjelent még: Gyarmati György: *Taposómalom taposóaknákkal. Írások a megmagyarosított államszocializmusról*. Kronosz–ÁBTL, Pécs–Budapest, 2019. 73–173.]

¹⁹ A JRB. 1946. június 27-i ülésének jegyzőkönyve. Beér-hagyaték...; Gyarmati Gy.: *Adalékok...*, i. m. 522.

sok mielőbbi megtartását sürgették. Ez – amint azt a parlamenti választások eredményei alapján a többi párt is felmérte – azt eredményezte volna, hogy a kiskgazdák a törvényhozás után az önkormányzati igazgatás kulcspozícióiban is demokratikus választások útján jutnak többséghez.²⁰ Elutasítása is nehéz volt viszont, mivel a nemzetgyűlési választások megtartása, a népbíróságok felállítása és a köztársasági államforma 1946. februári kikiáltása után – a mögöttes politikai szándéktól függetlenül – reális és jogos követelés volt az ideiglenesség felszámolása az államélet ezen területén is. Noha a kiskgazdapárt a két világháború között maga is szükségesnek ítélte a közigazgatás modernizálását, most ezt az álláspontját „szegre akasztotta”, s az adott konstrukción belül kívánta országos kiterjedésben érvényre juttatni a parlamenti választások – számára kedvező – eredményeit.

Ezek az egymást keresztező törekvések 1946 első felében koalíciós és kormányzati válságok sorozatát szükték. A koalíciós kormányzás fenntartása és működőképesse tétele ugyanakkor nemzetközi kötelezettségek és belső szükséglet miatt egyaránt „közös érdek” volt. Így a pártok – legalábbis átmenetileg – kölcsönös engedményeken nyugvó megegyezésre kényszerültek. A kiskgazdák vállalták az együttműködést az MKP elképzeléseinek megfelelő B-listázás végrehajtásában; ennek fejében ígéretet kaptak néhány főispáni, polgármesteri, rendőrségi stb. poszt elnyerésére.²¹ Ezt egészítette ki a kormányzó pártok közös nyilatkozata az önkormányzati választások kérdésének napirenden tartásáról. Újabb egy hónapos pártközi alku eredményeként 1946 júliusában megállapodás született arról, hogy az önkormányzati választásokra ugyanezen év őszén kerülhet sor.²²

Bibó – töle telhetően – már az eseményekkel egy időben felemelte szavát az ellen, hogy a magyar közigazgatás történetében korszakos jelentőségű reformot az aktuális pártambíciókból eredő napi marakodásoknak rendeljék alá. A belpolitikai válságot indukáló B-lista kontra önkormányzati választások vitájában éppúgy kalandorságnak tartotta a kiskgazdák törekvését, mely az igazgatás elavult rendszerét kívánta konzerválni, mint ahogy hasonló politikai bornírtságnak tekintette a kommunista álláspontot, mely az intézményrendszer megújítása helyett ismét a politikai szempontú személyi csereberék mód-

²⁰ A JRB. 1946. augusztus 29-i jegyzőkönyve. Teljes szövege megjelent: Gyarmati Gy.: Adalékok..., i. m. 541–542.

²¹ Gyarmati Gy.: Adalékok..., i. m. 522–523.

²² *Szabad Nép*, 1946. július 17.

szerét folytatva vélte „demokratizálni” azt, ami strukturálisan állt annak ellen. Ez volt az egyik kiváltó oka annak – amint azt a fentebbi grafikon is mutatja –, hogy a magyar közigazgatás intézményrendszere olyan mértékben vált egy szűk év leforgása alatt „túlpártosodottá”, amilyen mértékű politizálódásra a modern kori magyar közszolgálat történetében nem volt példa. „Mindamelllett azt kell mondanom – írta Bibó a Jogi Reformbizottság számára készített egyik elaborátumában –, hogy ezek a változások nehezen jelenthetnek önmagukban gyümölcsöző átalakulást, ha velük párhuzamosan nem alakulnak ki olyan szervezeti keretek, amelyeken belül komoly közösségi ellenőrzés és lendületes demokratikus közélet tud kialakulni. Ennek híján komolyan félnünk kellene, hogy változott politikai jelszavak és más személyi összetétel mellett az igazgatási beidegződések azonosak maradnak. A személycsere hatását igen nagy mértékben paralizálni tudja, ha közben ugyanazok az élettelen keretek és ugyanaz a felülről való igazgatás folyik tovább. A felülről való igazgatás ugyanis akkor is uralmi jellegű marad, ha a legteljesebben el is van töltve a népboldogítás szándékával.”²³ És kétszeresen kárhoztatta azt az álláspontot, mely a „vagy választások vagy B-lista” hamis alternatíváját nyújtva élezte végletekig a kérdést. Ráadásul kíméletlenül szembesítette a kormányzó koalíció pártjait saját törekvéseik politikai tartalmával. „A személyi kiválasztódás szempontjainak az alapvető korrumpáltságán semmit sem változtat az, ha a családi és kasztszelekció helyét egy teljesen azonos eljárásban a pártösszekötetés szelekciója váltja fel. A magyar közigazgatás személyi kiválasztásában egyetlen komoly forradalmi lépés tehető: a tárgyi eljárások, a versenyvizsgák stb. minden vonalon való bevezetése. Minden másféle akció a demokrácia jegyében, mely ezt nem meri megtenni, vagy eleve humbug, vagy utóbb azzá fog válni.”²⁴ Ehhez képest vélte úgy, hogy leginkább egy átfogó, radikális intézményi megújítás lehetne a demokratikus kibontakozás alapja, s egy szervezetében korszerűsített közigazgatáshoz rendelt választás a személyi állományt is a kívánatosnak tartott irányban frissítené fel.

Ilyen körülmények közepette, a már zajló B-listázások idején és az önkormányzati választások időpontjáról is határozó pártközi megállapodás ismeretében jelentette meg a Nemzeti Parasztpárt fentebb ismertetett városmegye-koncepción alapuló közigazgatási reformtervezetét. A publikált

²³ Gyarmati Gy.: Adalékok..., i. m. 532.

²⁴ Nagy Endre: Társadalomfejlődés és közigazgatási reformok. *Világosság* (27) 1986/8–9, 513.

változat olyan részletekkel egészült ki, melyek a megvalósítás napi politikai folyamatokba való illesztését szolgálták. A tervezet nyilvánosságra hozása az önkormányzati választások alig néhány hónappal későbbi megrendezésének koalíciós programmá tétele után magától értetődőnek tűnik. Annál is inkább, mivel logikus volt a parasztpárt érvelése, hogy az önkormányzati választásoknak akkor van értelme, ha az már a B-lista által csökkentett és „politikailag megtisztított”, ugyanakkor szervezetileg is megreformált közigazgatás élére állítja az új, választott tisztviselőket. Bekalkulálva tehát a koncepció szakmai, politikai vitájához, a törvénytervezet kidolgozásához és parlamenti átfutásához szükséges időt, az őszi hónapokra datált önkormányzati választásokig megvalósítandó reform keresztülvitele érdekében nem lehetett késlekedni a program megjelentetésével.

A nyilvánosságra hozás időzítésében azonban a felsorolt szempontokon túli tényezők is közrejátszottak. A parasztpárt vezetőségének e kérdésről tárgyaló, 1946. július 12-i ülésén elsődlegesen azért döntöttek a megjelentetés mellett, mert a javaslatnak a párt hatalmi-politikai megerősödése szempontjából közel olyan jelentőséget tulajdonítottak, mint az 1945-ös földreform NPP által történt meghirdetésének. Kiemelt fontosságúnak tartották, hogy a kezdeményezés a parasztpárté legyen, „ez ki is tűnjék, és úgy domináljon a köztudatban, mint a mi tervünk.”²⁵ Az offenzív szándék mellett az is szerepet játszott a publikálásában, hogy a parasztpárt a nyilvánosság útján megnyerni remélt támogatással próbálta elhárítani azokat az ellenvetéseket, melyek e tervszel szemben akkor még csak a koalíción belüli „diplomáciai kulisszák” mögött érvényesültek. Ezek először a Jogi Reformbizottság munkájában váltak érzékelhetővé. A bizottság már hónapok óta tárgyalta Bibó István előterjesztésében a közigazgatás szervezeti reformjának kérdéseit. Ennek részletes megvitatása után a tervezet véglegesítése volt napirenden, midőn az egyik június végi ülésen a kommunista párt képviselőjében jelen levő – egyben a bizottság titkári teendőit is ellátó – Beér János úgy foglalt állást, hogy „a reform kidolgozására egy ezzel a feladattal megbízott különleges bizottságot kell életre hívní”.²⁶ Ez az állásfoglalás már tükrözte, hogy a kommunisták nem tartják megfelelőnek e „túlzottan koalíciós” szakmai fórumot a közigazgatási reform előkészítésére. Hogy miért nem, az két hónappal később derült ki, amikor a

²⁵ PIL 284. f. 13/4. ö. e.

²⁶ A JRB 1946. június 27-i ülésének jegyzőkönyve. Beér-hagyaték..., Gyarmati Gy.: Adalékok..., i. m. 522.

bizottság egy következő ülésén, 1946 augusztusában a másik kommunista delegált, Vida Ferenc – aki ez idő tájt a B-lista belügyminiszteri biztosa is volt – az eddigi munkálatoktól eltérően, a központi hatalmat tovább erősítő, centralizált közigazgatási koncepció kidolgozását szorgalmazta.²⁷ Erre azonban a Jogi Reformbizottság keretében már nem volt mód, mivel ez irányú tevékenységüket a következő ülésen felfüggesztették.²⁸

A későbbi fejlemények ismeretében visszatekintve, a parasztpárti tervezet sorsát az is előrevetítette, hogy ugyanebben a hónapban Rajk László belügyminiszter felmentette Bibó Istvánt a BM Közigazgatási Főosztályának vezetése alól, s ezzel Bibó meg is vált a Belügyminisztériumtól.²⁹ Ilyen körülmények között hiábavaló volt Erdei Ferencnek az a presszionáló szándékot tükröző nyilatkozata is, melyet a reformkoncepció megjelentetését követően tett közzé a parasztpárti *Szabad Szó*. Eszerint „Rajk belügyminiszter addig fejlesztette az előkészítő munkálatokat, hogy ma már a belügyminisztériumban mind a közigazgatási reform kidolgozása, mind az önkormányzati választójogi törvény előkészítése igen előrehaladott állapotban van, s [...] a reform elveinek tisztázása után napok alatt részletesen ki tudja dolgozni a kívánt tervezetet.”³⁰ A nagyfokú regionális autonómiára és az igazgatás decentralizálására épülő városmegye-koncepció éppúgy elfogadhatatlan volt az MKP számára, mint a kedvezőtlen kimenetelűnek tekintett önkormányzati választások megtartása. A két kérdés összekapcsolása viszont lehetővé tette, hogy az 1946 augusztusában megkezdett stabilizációs programot veszélyeztető újabb koalíciós válság kirobbantása nélkül ejtse ezek napirenden tartását. Elfogadta a parasztpárti javaslatnak azt a részét, hogy az önkormányzati

²⁷ A JRB 1946. június 29-i ülésének jegyzőkönyve. Teljes szövege megjelent: Gyarmati Gy.: Adalékok..., i. m. 541–542.

²⁸ Gyarmati Gy.: Adalékok..., i. m. 522–523.

²⁹ Erről előzetesen, az MKP Központi Vezetősége Titkárságának 1946. július 4-i ülésén a következőképpen határoztak: „A Titkárság tudomásul veszi Rajk elvtárs bejelentését, mely szerint Bibó Mihály [sic!] helyére a Közigazgatási Főosztály élére Szentgyörgyit helyezi, aki ugyancsak a Parasztpárt tagja.” PIL 274. f. 4/141. ö. e. Jóhiszeműen azt feltételezzük, hogy Bibó István nevét nem csupán Rajk ismerte helyes formában, hanem ekkorra már az MKP többi vezetője is, és csak a jegyzőkönyv vezetőjének (gépírójának) tévedéséről van szó. Annál is inkább, mivel nem sokkal korábban zajlott prominens kommunista politikusok felvonultatásával (Lukács György, Révai József) az ún. „demokrácia válságavita”, melyet Bibónak a korabeli *Valóságban* megjelent tanulmányára élesen reagálva épp az MKP tartott fontosnak teátrális körülmények közepette megrendezni.

³⁰ *Szabad Szó*, 1946. július 17.

választások megtartásának csak a közigazgatás szervezeti reformját követően van értelme. Újabb pártközi egyeztetéssel pedig sikerült elérni, hogy mindkét kérdés előkészítését – s ezzel időzítését is – a kommunista vezetés alatt álló Belügyminisztérium hatáskörébe utalták.

A városmegye-koncepció, illetve annak közzététele így lényegében csupán a közigazgatási reformról való érdemi gondolkodás inspiráló szerepére korlátozódott: a koalíció többi pártjai is hozzáláttak saját elképzeléseik kimunkálásához. Ennek megfelelően kapta feladatul az MKP KV Közigazgatási Osztálya is, hogy foglaljon állást a kérdéssel kapcsolatban. Ennek lényege: „minthogy ennek a közigazgatási reformnak már a népi demokrácia elveinek maradéktalan érvényesítésével kell elkészülnie, ezért a politikai helyzet is megkívánja a szakszempontról is szükséges 1–2 éves haladékokat”.³¹ Ebből eredően az MKP nem is szorgalmazta a reformmunkálatokat, egészen addig, amíg 1947 elején az állami költségvetés belügyi tárcára vonatkozó részénél a parlamenti vita során – éppen a közigazgatás reformjának több párt által számon kért elmaradása miatt – defenzívába nem szorult. A felszólalásokra válaszoló Rajk László belügyminiszter elismerni kényszerült, hogy eddig e területen még a koalíció adta lehetőségeket sem használták ki, s „ebben a munkában még a kezdet kezdetén állunk”.³² Bár ez a megfogalmazás egyszerre tekintette nem létezőnek és nem kívánatosnak a már érintett parasztpárti tervezetet, további halogatás azért sem tűnt lehetségesnek, mivel időközben a szociáldemokrata és a kisgazdapárt is elkészítette saját javaslatát, s főként az előbbi a Parlamenten kívül is vehemensen sürgette annak pártközi megvitatását.

Rajkot viszont pártja – többek között – azért tartotta a belügyminiszteri poszton, hogy az uralmi törekvéseit keresztező kezdeményezéseket leszerelje, ellehetetlenítse. Ez történt a parasztpárt után a másik két koalíciós partner, a kisgazdák, illetve a szociáldemokraták közigazgatási reformtervezetével is. A belügyminiszter 1947 tavaszán összehívott ugyan egy koalíciós különbi-zottságot a szóban forgó tervezetek megvitatására, de a kommunista párt delegáltjait – derül ki azok jelentéseiből – eleve úgy instruálta, hogy „a tárgyalásokat figyelemelterelés céljából folytatjuk”. Ehhez – áttételesen – a parasztpárt támogatását is megszerezték, mivel annak kiküldöttjeit (Bibó persze már nem lehetett közöttük) arra utasították, hogy „jóindulatú passzivitással” szekun-

³¹ PIL 274. f. 15/23. ö. e.

³² Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott Nemzetgyűlés naplója. V. kötet. Budapest, 1952. 974–975.

dáljanak a bizottság kommunista tagjainak (Beér János, Deszkás János) a kizsákmányolás és a szociáldemokraták javaslatainak elvetéséhez.³³

„A népi demokrácia elveinek maradéktalan érvényesítéséhez szükséges – 1946-ban prognosztizált – egy-két éves haladék” viszont helyes becslésnek bizonyult. A Magyar Dolgozók Pártjának megalakulását követően külön testületet hoztak létre a pártközpontban egy kommunista platformon álló igazgatásszervezeti koncepció kidolgozására. Ennek alapítói már az 1949-es alkotmányban helyet kaptak, majd, az 1950. évi I. számú törvény nyomán, a szovjet igazgatási mintára épülő tanácsrendszerben öltöttek testet.³⁴

III.

A Belügyminisztériumból való távozása után, egykori alma matere 1946 márciusában kelt meghívását elfogadva, Bibó István szeptembertől a Szegei Egyetem Jog- és Államtudományi Karának nyilvános rendes tanáraként alkotmány- és közigazgatástant adott elő. Ezt követően is foglalkoztatta azonban a közigazgatás reformjának – kényszerűen – félbehagyott munkája. 1946 második felében közel félszáz oldalas tanulmányban összegezte a közigazgatás reformjára vonatkozó – különböző részletekben már korábban is kifejtett – nézeteit.³⁵ A dolgozat több szempontból is figyelemre méltó. Először, mert annak a Jogi Reformbizottságnak készítette, amelyet – mint már szó volt róla – a titkári funkciót ellátó kommunista delegáltja illetéktelennek nyilvánított e kérdésben. Bibó ehhez képest úgy ítélte meg, hogy egy kormányrendelettel életre hívott testületet nem negligálhat egy pártstátusban működő tisztviselő bejelentése; továbbra is érvényben levőnek tekintette a – munká-

³³ Beér János és Deszkás János jelentése Rajk László belügyminiszternek (valamint Farkas Mihálynak) a közigazgatási reform tárgyában tartott pártközi megbeszélésekről, 1947. április 26., illetve június 3. PIL 274. f. 15/23. ö. e. A szóban forgó tervezeteket lásd Gyarmati György: Három koncepció és ami utána következik... Közigazgatási reformtörekvések és kudarcaik sorozata Magyarországon, 1945–1948. *Tér és Társadalom* (3) 1989/4, 3–15.

³⁴ Gyarmati György: Politikai szempontok a tanácsrendszer előkészítő munkálataiban. *Történelmi Szemle* (24) 1981/2, 178–190.

³⁵ *A magyar közigazgatási reform problémái*. Íródott 1946 második felében, mint a jogi Reformbizottságnak a közigazgatási reform tárgyában 1946 tavaszán tartott ülésein benyújtott előadói gondolatmenetek összefoglalása és kibővítése. In: *Bibó István összegyűjtött munkái*, 3. köt. i. m. 673–694.

ját más tárgykörökben folytató – bizottság kompetenciáját, s a megelőző fél évben asztalára tett elaborátumainak folytatásaként ezt is ugyanoda szánta.

A dolgozat születésének körülményei és funkciója mellett figyelmet érdemel annak sajátos műfaja is. Egyfelől olyan, mint egy e kérdésben benyújtott törvénytervezet politikai esszé stílusában megírt miniszteri indoklása. Ismételten számba vette a fennálló közigazgatási szervezetrendszer történeti avíttóságának és – ebből is következő – működési ellentmondásainak legfőbb jellemzőit. Ezek taglalása közben pedig rendszeresen „műfajt váltott”, és ütköztette egymással az akkoriban nyilvánosságot látott különböző álláspontokat. Méghozzá úgy, mintha az egy meghívott szaktekintélyekkel kibővített, pártközi értekezlet érveit summázó beszámoló lenne. Annyiban természetesen személyes a tudósítás, hogy e szimulált vita keretében saját álláspontját észérvek alapján belátható konszenzusképes alternatívaként adta elő. Majd, az egymást követő tárgykörök – nevezetesen a helyi önkormányzat, a területi reform, az igazgatás szervezete és fórumrendszere, a személyzet felfrissítése – záró részében úgy fogalmazta meg a reform operatív „kivitelezési tervét”, mintha ez a konszenzus valóban létrejött volna.

A kérdéskör – alább tárgyalandó – utóéletére tekintettel most csupán egy gondolatmenetet emelek ki, amely a városmegye-konceptió településfejlesztési elképzeléseit exponálja. „Magyarország fennálló települési viszonyai mellett az következik, hogy gyakorlatilag kb. 600 és 1000 km² átlagos területű és kb. 60–90 ezer főnyi lakosságú egységek tekinthetők olyan átlagos önkormányzati egységeknek, melyeken belül egy városias központnak az egység legtávolabbi pontjával való jó és intenzív közlekedése megvalósítható. [...] Ha Magyarország egész területét ebből a szempontból kiindulva vizsgáljuk végig, akkor kb. 80–100 ilyen közigazgatási egység adódik, melyek közül 50-nek székhelye már meglevő törvényhatósági jogú, vagy megyei város: kb. 15–20-nak a székhelye olyan – többnyire már eddig is járási központot képezett – nagyközség, melyek városi rangra emelése [...] nemcsak lehetséges, de indokolt is. További 15–20 olyan erőteljes és fejlett nagyközség, mely meglevő irányítás és segítség mellett igen hamar várossá tudna fejlődni. Van végül 3–4 olyan vidék, amelynek megfelelő városias centruma egyáltalán nincsen. Ezeknek a vidékeknek a számára – gyakorlatban rendszerint egy jó fekvésű községből – várost [kell] építsünk.”³⁶ A tanulmány egész gondolatmenetét és érvrendszerét tekintve Bibó olyan eltökélten érvel a koncepció előnyei mellett, hogy legfeljebb egy

³⁶ Bibó István *összegyűjtött munkái*, 3. köt. i. m. 683.

haszonlóan koncepciózus ellentervezet lehetett volna számára mérlegelendő alternatíva, de nem volt hajlandó respektálni a tervet enyészetre szánó politikai ellenerőket. Az ellenerők viszont – fentebb már szoltunk róla – nem ellenkonceptiókat felvonultatva, hanem hatalmi szempontok taktikus érvényesítésével tettek ad acta bármifajta szakmai alapon nyugvó elképzelést.

Bibó Istvánt 1947 szeptemberben kinevezték a Teleki Pál (majd átke-resztelve: Kelet-Európai) Tudományos Intézetben belül működő Társadalomtudományi Intézet igazgatójává. A következő években az ugyanezen intézethálózathoz tartozó Államtudományi Intézet közigazgatási, statisztikus, kartográfus munkatársaival karöltve dolgozott tovább a városmegye közigazgatási koncepcióján.³⁷ Ennek hozadékeként született meg 1950-re a *Magyarország városhálózatának kiépítése* címet viselő munka. Tartalmát tekintve ez az 1946-ban publikált Erdei-Bibó-féle városmegye-koncepció térképének avított, regionális bontású, társadalomstatisztikai adatokkal gazdagított változata volt. Lényegében azt jelenítette meg vizuálisan is, amit Bibó az 1946 második felében készített – előbb idézett – tanulmányában lefektetett. Bibó a kötet előszavában ismételten rögzítette a munka elkészítésének célját és a területi tagolásnál követett szempontokat. Arra keresték a választ, hogy az egyes helyi-táji adottságok, jellegzetességek, valamint különböző funkcionális jellemzők alapján képzett aggregált mutatók számbavételével „hogyan lehet az ország egész területén olyan egyenletes városhálózatot kiépíteni, hogy minden egyes lakott hely elérhető távolságban, éspedig lehetőleg akár egy naponkénti bejárással is elérhető távolságban érjen olyan várost, mely a városi élet összes alapvető szolgáltatásait és értékeit nyújtani tudja számára”.³⁸ Hét országos áttekintésű tematikus-funkcionális térkép a népesség területi megoszlását, illetve tömörüléseit, a közigazgatási, a közúti és vasúti közlekedési hálózatot, a történetileg kialakult regionális vonzaskörzeteket ábrázolja, illetve azt, hogy a létező piaci, közlekedési, kulturális, gazdasági központok és környezetük racionális-optimális harmonizálhatóságától mennyiben tér el a fennálló közigazgatás területi rendszere. Ezek mellett 97 regionális térkép ábrázolja az elképzelt városmegyéket, valamint egy további lapon a nagy-budapesti agglomerációt. Minden egyes megyela-

³⁷ Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Kolonel, Budapest, 1989. 104–105.

³⁸ *Magyarország városhálózatának kiépítése*. Tervezték és szerkesztették Bibó István és Mattyasovszky Jenő. Budapest, 1950.

pon tömör jellemzés olvasható a központi település domináns funkcióiról, vonzási területeiről, és közli a terület közigazgatási, népességi alapadatait. Emellett mind a szövegben, mind pedig a kartográfiai megjelenítésben érzékeltetik azokat a peremterületeket, melyeket ugyan az adott egységhez illesztettek, de hovatartozásukról országos vita nyomán lehetne dönten. Minderre persze csak azt követően kerülhet sor – olvasható az előszóban –, „ha a terv irányvonalát az államvezetés már elfogadta.”

A tartalom mellett figyelmet érdemel a közzététel környezettörténete is. A kötet impresszumában olvasható, hogy „a munka alapgondolatát felvette és szerkesztésében irányítólag résztvett: Erdei Ferenc”. Az anyag összeállítása és szerkesztése 1949 decemberében befejeződött, s ekkorra már a Kelet-Európai Tudományos Intézet, és annak tagintézményeként az Államtudományi Intézet sem létezett.³⁹ Helyében hozták létre a Magyar Tudományos Akadémia 1949 őszi átszervezése nyomán az Állam- és Jogtudományi Intézetet.⁴⁰ A kötet nyomdából való kikerülése alig előzte meg Kádár János belügyminiszter 1950. májusi törvénytervezetének előterjesztését a helyi tanácsokról, amelyet a proletárdiktatúra parlamentjének honatyái – köztük az immár újra miniszter Erdei Ferencsel, a koncepció egyik mentorával – késlekedés nélkül meg is szavaztak.

Mindezeket figyelembe véve fenntartással fogadhatók a munka bevezetőjének azok a – fentebb idézett – részei, melyek szerint Bibó valóban arra számított volna, hogy az állam vezetésének jóváhagyását követően remélt országos vita nyomán ezt a javaslatot majd – úgymond – véglegesíteni lehet. Ha valaki, akkor elsősorban maga Bibó volt tisztában a mű természetével. Amit számos munkatársának asszisztenciája mellett elkészített, az a három évvel korábban politikai megfontolásokból elvetett városmegye-koncepció szerves folytatása, interdiszciplináris elemzésekkel kiegészített alátámasztása, politikai értelemben pedig a tanácsrendszert alapjaiban opponáló javaslat. Ugyanekkor Bibó státusa a korábbi közéleti cselekvőképességhez képest a köznapi egzisztenciális gondokat is felvető mozgástér-beszűküléssel jellemezhető. 1945 elejétől 1946 nyaráig a pártpolitikai osztozkodá-

³⁹ Huszár T.: *Bibó István. Beszélgetések*, i. m. 113.

⁴⁰ Lásd az 1949. évi XXVII. törvénycikket a Magyar Tudományos Akadémiáról, valamint *A magyar állam szervei*. Főszerk. Boreczky Beatrix. II. 22., 440–442., illetve 806., továbbá Péteri György: Születésnap ajándék Sztálinnak. Vázlat a Magyar Tudományos Akadémia államosításának történetéhez, 1945–1949. *Századvég*, 1989/1–2, 18–35.

sok körébe tartozó státusban magas rangú állami tisztviselő. Ezt követően egy éven át aktuálpolitikai elemzései révén még jegyzett tagja a közéletnek, de már inkább csak a politika „holdudvarában”. E műfajban közzétett utolsó publikációja 1947 nyarán a *Válság után – választás előtt* című cikke. A „köztársaság-ellenes összeesküvés” művi precedensétől a Választási Bíróság 1947 őszi törvénygyalázásáig terjedő háromnegyed évben viszont egy olyan folyamat szemtanúja volt, melynek során már maguk a törvényalkotói és alkalmazói intézményesítették az exlex napi gyakorlatát. Felhagyott azzal is, hogy – mint addig tette – időről időre nyilvánosan fogalmazza meg álláspontját a társadalmi-politikai változásokkal kapcsolatban. A történések már kívül estek a jogállamiság azon szféráján, melynek keretében még értelmét látta legalább az „elméleti síkon folytatott” politizálásnak.⁴¹ 1948-ban, ami volt egyfelől a kommunista hatalomátvétel eufemisztikus elnevezésével a „fordulat éve”, s volt másfelől – egymásba érő rendezvények sorával – az 1848-as forradalom centenáriuma, Bibó műfajt és témát váltott. Két nagylelegzetű történelmi esszéje aligha illett a triumfáló-ünnepi hangulatba. A „zsidókérdés” éppúgy múltunkkal és az arról vallott felfogással szembesítette olvasóit, mint a „zsákutcás magyar történelem”.⁴² Utóbbiban pedig – mintegy kiszólva a szövegből – korábbi kritikájánál is nyersebben vetette el az önkormányzati elven nyugvó társadalomszervezési törekvések elsorvasztását. „Ami a politikai-önkormányzati felszabadulást illeti, az 1945–46-os évek fejletlen, de hallatlanul eleven önkormányzati életét mostanra egy meglehetősen letompított és felülről szervezett önkormányzati élet váltotta fel. Államvezetésünknek pedig, mely a központi hatalom erősítésének útját-módját keresi, abban az esetben, ha a spontán társadalmi erőkre nem számíthatna, úgy egyedül a keresztes-fischeri bürokratikus központosítás történeti mintái állanak rendelkezésre.”⁴³

Mi motiválta mindezek után a „városhálózat” közzétételét? Az „atlasz” második impresszumában az olvasható, hogy „Készült az Államtudományi Intézet Rotaprint-házinyomdájában”. Némi utánajárással megállapítható,

⁴¹ „A politika félreérthető kifejezés, de nekem éppen ez a félre is érthető politika volt az igazi szakmám, még ha elméleti síkon is.” Huszár T.: *Bibó István. Beszélgetések*, i. m. 101.

⁴² Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*, i. m. II. 621–797. Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*, i. m. II. 569–619.

⁴³ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*, i. m. II. 610.

hogyan az Államtudományi Intézet hivatalosan már az anyag nyomdába adásakor sem létezett. Ha mégis létezőnek fogadjuk el – feltételezve, hogy egy intézményt, illetve annak infrastruktúráját nem lehet megszűnésének ki mondásakor azonnal fel is számolni –, akkor viszont vonatkozott rá a Gazdasági Főtanács 1949 áprilisában hozott, majd (a hivatal megszűnése után) a népművelési, valamint a belügyminiszter által 1950 januárjában, illetve februárjában megismételt rendelkezése. Eszerint minden olyan kiadványt, melyet „közintézmény [...] neve alatt vagy összeállításában jelentetnek meg, vagy amelyet közületi alkalmazott állított össze, szerkesztett vagy írt, 1949. évi április hó 15. napjától kezdődően csak a Könyvkiadó Nemzeti Vállalat útján lehet kiadni”.⁴⁴ A megjelentetés környezettörténetének eddig számba vett összetevőit summázva legalábbis vélelmezhető: Bibó István tisztában volt azzal, hogy a társadalom teljes körű államosításának utolsó fázisába érő párhatalom már esélyt sem ad bármifajta – esetünkben a tanácsrendszert opponáló – alternatíva megvalósulásának. Ugyanakkor nyilvánvalóan sajnálta volna nyomtalanul elenyészni hagyni az öt éve intenzíven folytatott igazgatásszervezeti reform munkálatait. Annál is inkább, mivel a munka egyik – elemző-tudományos – szakasza éppen lezárható volt. Ezért megragadta azt az átmeneti rendezetlenséget, melyet az intézet megszüntetése, illetve az új akadémiai struktúra kiépítése idézett elő, és „mentsük ami menthető” alapon „kézirat gyanánt” jelzéssel, korlátozott példányszámban kinyomatta a városmegye-konceptió atlaszát. Csak jóval később közkeletűvé vált fogalommal élve, a monolit párt diktatúra magyarországi kiépülésével egy időben elsőként(?) adott ki hazai „szamizdatot”.

A közpolitika mindennapjait ugyanekkor már teljes körűen áthatotta „az éleződő osztályharc” ideológiai tételéből következően elrendelt „fokozott éberség”. Rákosi Mátyás ugyanezekben a napokban tájékoztatta az MDP Központi Vezetőségét az „áruló szociáldemokraták”, Szakasits Árpád és Marosán György „ügyéről”. Mindezekhez képest az „éberség lanygulásának” is tekinthető, hogy Bibó István csak négy hónappal később, 1950. szeptember 8-i dátummal kapta kézhez a Szegedi Tudományegyetem Jog- és Közigazgatástudományi Kara dékánjának levelét: „Illetékes helyről nyert felhívás

⁴⁴ A Gazdasági Főtanács határozatainak tárgyi szerinti mutatója, 1948. I. 8.–1949. VI. 12. Szigorúan bizalmas 5. pld. Bp. 1949. 228. 10.081/15/1949. G.F. sz. határozat. 5264-201/1950. BM. sz. rendelet., Népművelési miniszter 10.081. – Ált – 42/1950. eln. sz. utasítása. PML Váci O. XXIII. 874 – C.

alapján felkérek, hogy nyugdíjazás iránti kérvényedet mielőbb nyújtsd be karunk dékáni hivatalába”.⁴⁵ Miután ezt a budapesti egyetemi könyvtárhoz való áthelyeztetési kérelemmel kívánta áthidalni, egy hét múlva a következő leiratot kapta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól:

„Dr. Bibó István úrnak,
egyetemi ny. r. tanár

Szeged
Tudományegyetem, Jogi Kar

Értesítem Önt, hogy az 1934. I. t.c. módosítása tárgyában kiadott 2.400/1949. Korm. számú rendelet 1. §-ának rendelkezése alapján tényleges szolgálata alól azonnali hatállyal felmentem és rendelkezési állományba helyezem.

Budapest, 1950. évi szeptember hó 15-én

Dr. Tolnai Gábor s. k.
főosztályvezető”⁴⁶

Alig múlt 39 éves. A közéletből és a szakmájából egyaránt kitiltatott. Ugyan-ezen hetekben volt a finise a bevezetés előtt álló tanácsrendszer előkészületeinek. Az MDP Központi Vezetősége titkársági ülése éppen áttekintette, hogy a következő hónapban esedékes első helyi tanácsválasztásokon az osztályszempontok korabeli kívánalmainak megfelel-e a munkások és dolgozó parasztok jelölési aránya, annak érdekében, hogy az államhatalom helyi képviselőit „népi káderekre” cseréljék.⁴⁷ Bibónak a magyar közigazgatás valóban demokratikus megújítását célzó javaslata vele együtt tétetett félre. Akkor úgy tűnt, hogy végérvényesen.

IV.

Tárgykörünket illetően Bibó István huszonöt év elteltével, 1975-ben szólalhatott (volna) meg újra „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata” címen jegyzett országos szintű kutatási főirány keretében. Felkérésre megírta a *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fej-*

⁴⁵ Huszár T.: *Bibó István. Beszélgetések*, i. m. 347.

⁴⁶ Uo. 348.

⁴⁷ MOL M-KS 276. f. 54/115. ö. e.

leisztési koncepció című tanulmányát.⁴⁸ A munka több mint kétharmada – rövid elvi alapvetések után – a címben jelzett koncepció kritikai elemzése. Az utolsó harmad pedig lényegében 1950-es javaslatának egy újragondolt változata, tekintetbe véve az eltelt negyedszázad során bekövetkezett társadalmi-gazdasági változásokat. Bibó a majd’ emberöltőnyi időszak új fejleményeit figyelembe véve korrigálta korábbi elaborátumát. Így például a különböző szintű centrumszerepre szánt települések egymástól való távolságát, a vonzásokörzetek közötti „arányos” nagyságrendet, a nagyobb méretű ingázást, bejárást indukáló vonzásoközpontok tömegközlekedési eszközökkel való megközelíthetőségét. De egykori alapelvei – az önkormányzatiság elve, valamint a szerves város–vidék kapcsolat respektálása – változatlanul javaslatának vezérfonalát képezték.

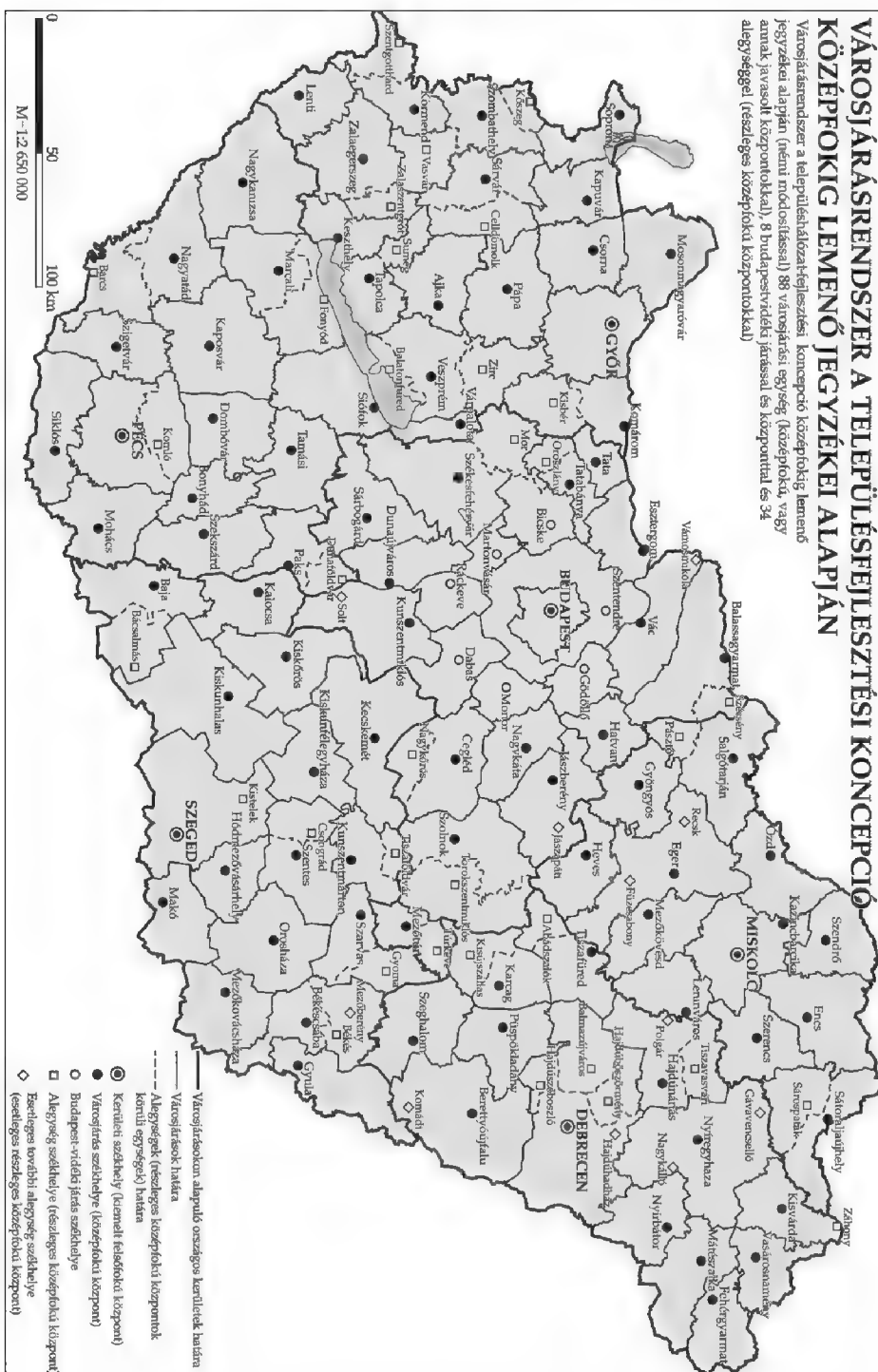
Talán azért, hogy egykor elvetett javaslatának kulcsfogalma ne keltsen ab ovo ellenérzést, a *városmegye* elnevezés helyett ez alkalommal *városjárás* (esetenként „nagyjárás”) név alatt sorakoztatja egymás után az elképzelt igazgatási-területi egységeket. Korrekciós számításai alapján – fél évszázadra tekintve vissza a különböző igazgatásföldrajzi és vonzásokörzet-vizsgálatok irodalmában –, a politikai döntések ellenére is ható városkörnyéki vonzásokörzetek „zárt számára” hívja fel a figyelmet. Arra, hogy a különböző elemzések éppúgy, mint az optimalizálásra törekvő modellezések rendre 90 körüli egységet eredményeznek, ha az arányos népességmegoszlás, a centrumtávolság és azok legkedvezőbb elérhetősége alapján próbálnak igazgatási egységeket megállapítani. Bibó ekkori javaslatában 88 ilyen közép fokú városjárás-központot adott meg, kiegészítve a fővárost közvetlenül övező agglomeráció további nyolc településével. Ebben viszont nem is annyira az érdekes, hogy „ugyanazt másképp” ajánlotta tárgyalási alapul a hetvenes évek közepén, amit korábban a tanácsrendszer alternatívájaként szorgalmazott. Sokkal inkább az, hogy elaborátuma – a rendszer demokratikus működésének kérdését most nem érintve – a kortárs településtudományi szakértők javaslataival nagyon is „tárgyalóképes, partneri viszonyban” állt.

A fejezet bevezető mondatában feltételes módban fogalmazódott Bibó ismételt megszólalási lehetősége. A Magyar Tudományos Akadémia Igazgatástudományi Bizottságának Közigazgatás-tudományi Szekciója munkáját 200 példányban „hivatalos használatra” kinyomtatva azzal, hogy azt a kutatási

⁴⁸ Bibó István: *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció*. (Felelős Kiadó: Dr. Kovács István, a koordináló tanács elnöke) 90 old. + 14 térkép. MTA Igazgatástudományi Bizottsága, Budapest, 1975.

VÁROSJÁRÁSRENDSZER A TELEPÜLÉSFEJLESZTÉSI KONCEPCIÓ KÖZPÉTEKEI ALAPJÁN

Városjárásrendszer a településhálózati-fejlesztési koncepció közpétekei, lemenő jegyzékei alapján (némi módosítással) 88 városjárási egység (középfokú, vagy annak javasolt középfokú), 8 budapesti járással és központtal és 34 alegységgel (fészfalgas középfokú központokkal)

főirány koordináló tanácsa meghívott szakemberekkel kibővített ülésén vitára tűzi. Erre azonban Bibó István életében nem került sor. A kutatási program vezetője ezt azzal magyarázta, hogy „Bibó körül éppen akkor történt mindig valami, amikor a megvitatást elhatároztuk, így az egyre halasztódott.”⁴⁹ Ebből adódott, hogy tulajdonképpen ez a munkája is „szamizdatként” kezdett terjedni a közigazgatással és településrendezéssel foglalkozók szűkebb körében. Ott ugyan érdemleges szakmai diskurzusok tárgyává vált, de a hivatalos nyilvánosság fórumain inkább csak halála után volt ildomos hivatkozni rá.⁵⁰

Bibó István elképzeléseinek utóhatása a közigazgatási szervezet- és fórumrendszer tekintetében kevésbé érzékelhető, de a hazai városhálózat alakulása figyelmet érdemlő hasonlóságot mutat azzal, amit ő is javasolt. Magyarországon a tanácsrendszer 1950-es bevezetése és a szocialista rendszer évtizeddel ezelőtti bukása közötti időszakban összesen 108 községet nyilvánítottak várossá.⁵¹ Bibó egykori tervezetében – Budapestet leszámítva – 97 városmegye létesítésére tett javaslatot. Ezek központjaiként – négy kivétellel (Kőszeg, Szentendre, Csongrád és Túrkeve) – „felhasznált” minden korabeli várost, összesen ötvenet. A városmegyeközpontnak szánt települések kerekén fele (48) volt község, többnyire olyanok, melyek alsóbb szintű igazgatási központok vagy vonzáskörzettel bíró funkcionális centrumok voltak. Közülük hat olyan település volt – Devecser, Kál-Kápolna, Komádi, Szendrő, Lengyeltóti és Mezőcsát –, amely négy évtized alatt sem érdemesült várossá nyilvánításra, 42 viszont elnyerte ezt a rangot. Rajtuk kívül még további 64 települést regisztrálhattunk a nyolcvanas évtized végén, amelyek városokká lettek. Az összesítő adatokat tekintve bárki joggal állapíthatná meg, hogy Magyarország városhálózata a szocializmus négy évtizede során értelemsze-

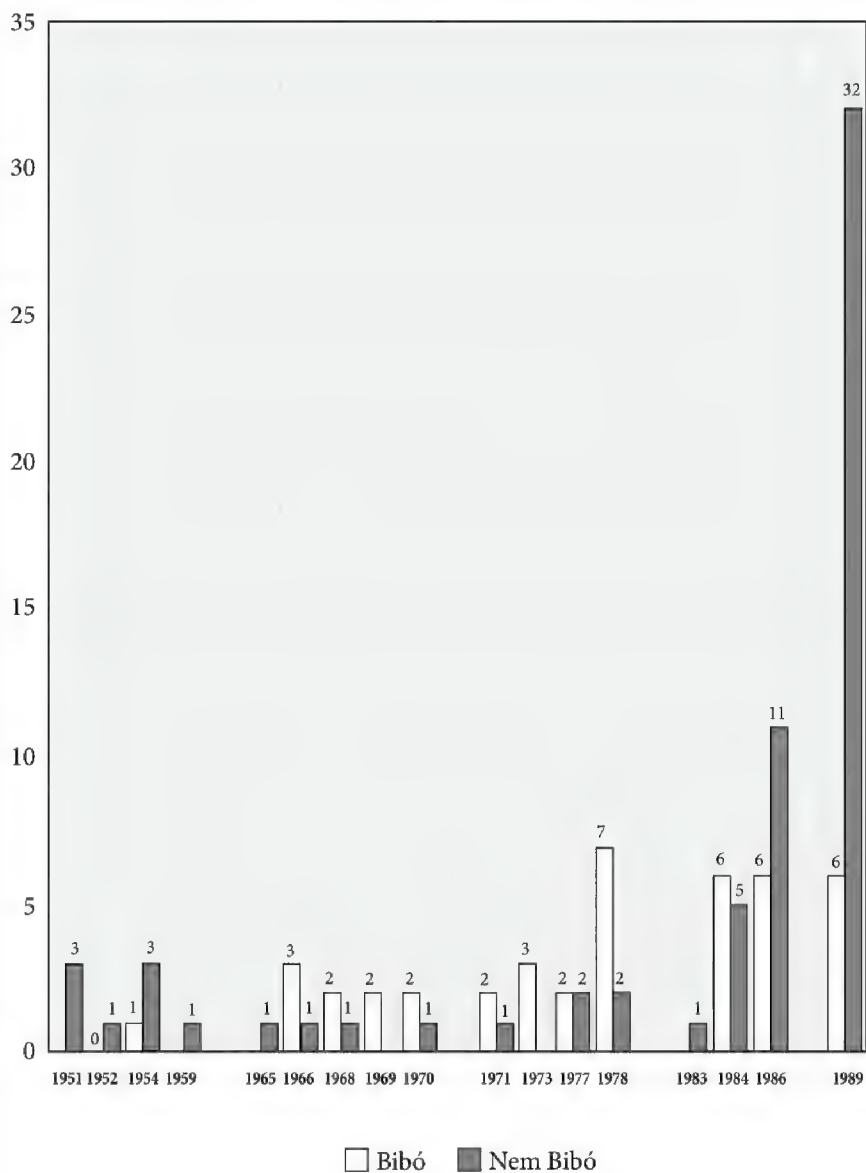
⁴⁹ Kovács István személyes közlése. A „valami mindig történt” kitéltet magyarázva egyfelől külföldi tanulmányútra indulásának kérelmét, illetve annak belügyminisztériumi elutasítását említette, másfelől pedig azt, hogy a hivatalos szervek nem vették jó néven *The Paralysis of the International Institutions and the Remedies* című munkájának külföldön való megjelentetését, 1976-ban.

⁵⁰ Jelen sorok írója szintén Kovács István akadémikustól kapta meg 1979-ben a 67. számú példányt, az ennél magasabb sorszámúak még ott tornyosultak Kovács dolgozószobájának egyik szekrényében. Ehhez közeli tárgykörben Bibó életének utolsó évtizedében itthon *A tanyakérdés vitájának újraéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója* című írása láthatott napvilágot, a *Valóság* 1973. évi 12. számában.

⁵¹ Petrikné Vámos Ida: *A magyar településhálózat területszervezési változásai 1945 és 1990 között*. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1996. A szerző külön is köszönetet mond Petrikné Vámos Idának a dolgozat elkészítéséhez nyújtott hasznos észrevételeiért.

2. grafikon

Községek várossá nyilvánítása Bibó 1950-es városfejlesztési programja, illetve a szocialista városfejlesztési döntések szerint, 1951–1989

rúen számottevő mértékben különbözött attól, amelyet Bibó „megálmodott”. S mivel javaslata egészében opponálta a (tanács)rendszert, érthető, ha ezt a várossá tételek során is mellőzték. Nem ilyen egyértelmű viszont a városodási országgép, ha egy kicsit közelebbről és folyamatában is megnézzük a várossá nyilvánítások kronológiáját. (Ezt a dolgozat mellékleteként közöljük, feltüntetve, hogy Bibó milyen státust szánt az egyes településeknek az 1950-es, illetve az 1975-ös munkájában.) A 2. számú grafikon egymás mellett regisztrálja mind a Bibó által javasolt, mind a – centrumszerep szempontjából – látókörén kívül eső települések várossá nyilvánítását.

A grafikon adatai legfeljebb az ötvenes évekre vonatkozóan teszik lehetővé annak egyértelmű kimondását, hogy a várossá nyilvánítások diametrálisan eltérnek Bibó javaslatától. Ez esetben nem csupán arról van szó, hogy a „vas és acél országát” megteremteni kívánó megalomániás tervek keretében kiépítendő új ipari centrumoknak (Komló, Dunapentele, Várpalota, Oroszlány, Kazincbarcika) városi rang is dukált. Időben továbbhaladva viszont arra a téves következtetésre juthatnánk, hogy Kádár rendszere nem csupán a börtönből engedte szabadon az 1956-os forradalom államminiszterét, Bibót, hanem javaslatából is bőségesen merítettek. A hatvanas és a hetvenes évtizedben ugyanis a Bibó által is prognosztizált várossá tételek száma több mint kétszerese az attól eltérő település-előléptetéseknek. A statisztikai alapú számszerűsítés azonban legfeljebb annak megállapítására ad alkalmat, hogy – úgy tűnik – vannak olyan momentumok, melyek maximálisan központosított, demokráciahiányos viszonyok közepette is működnek, s ezek hatottak a korabeli úgynevezett „puha diktatúra” tartalmában, céltételezésében eltérő döntéshozatalára is.

Más megközelítésben az aktuálpolitikai horizontú megfontolásoknál tartósabban ható tényezők lehettek azok, amelyek a bibói városodási prognózist kiteljesedni segítették. Ezek pedig a különböző politikai rendszereken átívelő, hosszabb távon formálódó és hosszabb távon ható társadalomtörténeti összetevők. Ennek megfelelően a változásokat korokon és politikai rendszereken átívelő hosszabb történelmi periódus(ok) górcső alá vételével lehet inkább értelmezni. Úgy, ahogy azt a közelmúltban Beluszky Pál tette két tanulmányában, előbb a honi polgári átalakulás századára koncentrálva, majd pedig a magyar városfejlődést az államalapításig visszanyúlva nyomon követve.⁵² Beluszky mindkét esetben meggyőzően érvel az autonóm gazda-

⁵² Beluszky Pál: Városhálózatunk a századfordulón. (Városhierarchia-vázlat, fényképekkel). *Tér és Társadalom* (4) 1990/3–4, 13–56.; Uő: A polgárosodás törekény hídfői. Ma-

sági alapokon nyugvó urbanizálódás törékeny voltáról. De századunk közepére mégiscsak ezen évszázados előtörténet során formálódott többfunkciós „regionális gócpontok” voltak-maradtak azok a települések, amelyekkel számolni lehetett-kellett, amikor városi centrumok kiépítésén gondolkodtak. Tökéletlenségükkel is számot vetett Bibó, amikor közülük számosat mégis a városmegyék kiépíteni javasolt központjaiként nevesített. Rákosi rendszerének „holnapra megforgatjuk” voluntarista irracionalizmusa sokat pusztított, megroggyantotta a társadalmat, de – történelmi léptékkal mérve – csak villanásnyi kitérő volt, egy évtized alatt meg is bukott. Rövidnek bizonyult ahhoz, hogy a – szerencsére többször elvetélt – rajonizálási ötlettel gyökeresen új pályára állítsa a hazai városodás és településhierarchia hosszú távú formálódását.⁵³ A hatvanas–hetvenes évek várossá tételei során sem arról van szó, hogy „Bibónak lett igaza”. A rendszer egészében volt antidemokratikus, s ezen belül a fejlesztési, urbanizációs programok továbbra is más kiindulópontokon nyugodtak. Annyi változás azonban rögzíthető, hogy a Kádár-korszak jelzett időszakában bizonyos mértékig respektálták a történelmi *vis inertiae*-t, nem hagyták teljes mértékben figyelmen kívül azokat a jellemzőket, adottságokat, amelyek többé-kevésbé öröklötten rendelkezésre álltak a városi státushoz. Nem Bibót „igazolta”, hanem – e téren – kevésbé kívánt erőszakot tenni a politikai akarat a tradíció által is formált állapotokon. Helyette inkább a maga törekvéseihez próbálta igazítani a már létezőt.

Mindezekhez képest kíván más megközelítést az a kép, amely a grafikon alapján a nyolcvanas évek városodását számszerűsíti. Bár a fejlesztési forrásokért folyó versengés módszereiről már van népi képünk, viszont visszamenőlegesen is meglehetősen nehéz eligazodni a korabeli decentralizálási és recentralizálási törekvések szövevényes mechanizmusában.⁵⁴ Az mindenesetre megállapítható, hogy a szocialista rendszer utolsó évtizedében számottevő mértékben nőtt az egymással szövetségre lépő helyi-regionális gazdasági és igazgatási vezető posztokat betöltők érdekkijáró hatása

gyarország városainak ezer éve. *Limes* (11) 1998/2–3, 7–19. Szintén külön köszönöm Beluszky Pálnak a dolgozat végső megformálását segítő tanácsait.

⁵³ Lásd Hajdú Zoltán: Rendszerváltás, berendezkedés, területiség. Közigazgatási területi reformtörekvések Magyarországon, 1949–1956. *Magyar Közigazgatás* (41) 1991/4, 323–329.; Gyarmati György: Káderpolitika a Rákosi-korszak tanácsrendszerében, 1950–1953. *Magyar Tudomány* (105) 1998/10, 1183–1194.

⁵⁴ Vági Gábor: *Versengés a fejlesztési forrásokért*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1982.

az újraelosztás központi szerveire. Azaz, egy-egy, vagy néhány magát és az alája tartozó térséget/gazdaságot jól menedzselő vezető sikeresen lobbizhatott bizonyos – immár nem felülről kiszemelt, hanem „alulról” támogatott – települések városi rangra emeléséért. Igazgatásszervezeti oldalról ezt a tendenciát erősítette a járások 1983. év végi megszüntetése, az ún. *kétszintű közigazgatás* kiépítésének megindítása.⁵⁵ Ez a törekvés – bár másfelől közelített – már valóban hordozott a bibói koncepcióval rokonítható elemeket. A járások megszűnésével és a városok közvetítő szerepének olyan irányú átforgatásával, hogy azok kisebb-nagyobb térségek „tájgondnokai” is legyenek. Mérséklődött a városok hatalmi-irányítási funkciója, illetve az – a közösségek emancipálódásának csíráit táplálva – kooperációt serkentő szolgáltatási irányba módosult. A hatalmi-igazgatási hierarchián nyugvó szervezés helyébe lépő funkcionális vonzáskörzet-kapcsolat volt a bibói javaslatnak is az egyik fő vonulata. Ehhez viszont szükségessé vált az egyes kistérségekben (alrégiókban) olyan centrumok létrehozása, amelyek biztosítani tudják a funkcionális szolgáltatásokat. Ez szintén a városi státusba emelés irányába hatott. E kettős – egyrészt a regionális érdekeket markánsabban megjelenítő, másrészt igazgatásszervezeti átalakulást tételező – folyamat együttes hatását jelenítik meg a grafikonnak a nyolcvanas évek közepéről tudósító várossá tételei aktusai. A korábban „szokásos” mértékhez képest már ekkor is nagyságrendekkel nőtt az évenkénti várossá nyilvánítások száma.

Ebben az egyre inkább eszkalálódó folyamatban tekinthető gátszakadásnak 1989, a „rendszer alkonya”. Ekkor közel annyi település kapta meg a városi rangot, mint a tanácsrendszer üzembe helyezését követő három évtizedben együttvéve. Ebben az államigazgatás szervezetének a változása is közrejátszott. 1988-ban megszűnt az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, ami addig merevebben ragaszkodott a várossá nyilvánítási kritériumok meglétéhez. Ez irányú feladatkörét a Belügyminisztérium vette át, ahol már dolgoztak a közigazgatás reformján, a városok (kis)térségi szolgáltató szerepkörének erősödésével is kalkulálva. Az ehhez igazodó várossá nyilvánítási kérelmek többségét – 1989 elején 41 ilyen igény futott be – Németh Miklós kormánya pártolólággal terjesztette tovább az Elnöki Tanácsához. Nem is váratott magára a pesti flaszteren termő kaján interpretálás: „Magyaror-

⁵⁵ Ezt jelezte, hogy ekkor több települést „városi jogú nagyközséggé” nyilvánítottak, melyek zöme a következő években sorra nyerte el a városi státust. Lásd Petrikné Vámos Ida idézett munkáját.

szág városállam lesz”. A döntés következményének érdemi oldaláról közélítve viszont jelentős számú kistérség jutott funkcionálisan is hasznos városi központhoz. Respektálva Beluszky Pál fentebb idézett tanulmányának az alapvetését, miszerint a városok a polgárosodás hídfőit jelentik, az újabb rendszerváltás – beleértve az azóta megejtett, a városok számát gyarapító döntések sorát – e vonatkozásban nem fukarkodott az addigi „felemás urbanizálódás” szerves városfejlődéssé alakításának elősegítésével. Számszerűségében legalábbis nem...

[illegible]

[illegible]

Város	1950 előtt város	Város lett: év- szám	1950-es évek		1960-as évek		1970-es évek		1980-as évek		1990- 1995 között		„Új” város
megye			Bj	Ád	Bj	Ád	Bj	Ád	Bj	Ád	Bj	Ád	
Salgótarján	x												
Balassagyarmat	x												
Pásztó		1984							x				
Szécsény		1986							x				
Bátonyterenye		1989							x				
Rétság		1989							x				
Szabolcs- Szatmár megye	1												15
Nyíregyháza	x												
Mátészalka		1969			x								
Kisvárd		1970			x								
Nyírbátor		1973					x						
Fehérgyarmat		1978					x						
Vásárosnamény		1978					x						
Csenger		1989							x				
Nagykálló		1989							x				
Tiszavasvári		1986							x				
Záhony		1989							x				
Baktalórántháza												x	
Ibrány												x	
Máriapócs												x	
Nagyhalász												x	
Tiszalök												x	
Újfehértó												x	
Szolnok megye	6												9
Szolnok	x												
Jászberény	x												
Karcag	x												
Mezőtúr	x												
Túrkeve	x												
Kisújszállás	x												
Törökszentmiklós		1952		x									
Tiszafüred		1984							x				
Kunszentmár- ton		1986							x				

Város megye	1950 előtt város	Város lett: év- szám	1950-es évek		1960-as évek		1970-es évek		1980-as évek		1990– 1995 között		„Új” város
			Bj	Ád	Bj	Ád	Bj	Ád	Bj	Ád	Bj	Ád	
Jászapáti		1989							x				
Kunhegyes		1989								x			
Martfű		1989								x			
Jászárokszállás												x	
Jászfényszaru												x	
Tiszaföldvár												x	
Dunántúl együtt:	17		1	6	5	0	9	3	6	14	1	11	56
Pest megye:	5		0	0	0	1	0	3	3	4	0	2	13
Dunától Keletre együtt:	32		0	2	2	2	7	0	9	31	1	23	77
Összesen	54**		1	8	9	4	14	5	18	49	2	36	146
1950–1990 kö- zött várossá lett:		Bibó javaslata***: 42	Állami döntés: 66		Együtt: 108								

Jelmagyarázat:

Bj = Bibó 1950-es „városhálózat”-javaslatában szerepelt.

Ád = Bibó 1950-es javaslatában nem szereplő állami döntés.

Vastag betűvel szedett városnevek = Bibó 1975-ös javaslatában középfokú városjárásközpontnak javasolt település.

Dőlt betűvel szedett városnevek = Bibó 1975-ös javaslatában városjáráson belüli részleges (alegység) központnak javasolt település.

* Eredetileg Boglárlelle egyesített községként közösen nyerték el a városi rangot.

** Bibó 1950-ben városi státusuk ellenére sem tervezte városmegyeközpontoknak *Kőszeg*, *Szentendre*, *Csongrád*, illetve *Túrkeve* civitasokat.

*** A Bibó által városmegyeközpontokká szervezni kívánt települések közül összesen hat, Devecser, Kál-Kápolna, Lengyeltóti, Mezőcsát, *Komádi* és **Szendről** 1990-ig nem lettek városok.

Az 1975-ös javaslatban közülük már csak az utóbbi kettő bukkan fel ismét. Újak viszont ugyanekkor Martonvásár, *Solt*, *Vámosmikola*, *Recsk*, *Abádszalók* és *Gávavencsellő*.

A jókedv egy pillanata

Ifjabb Bibó István családi fényképgyűjteményéből

Szakértő krumplipucolás

Ifjabb Bibó István családi fényképgyűjteményéből

Szakértelem–politika–módszer

Bibó István és a politikusi lét felelőssége

„Élt 1945–1948”. Önmagának szánt sírfelirata különböző értelmezésekre ad alkalmat. A lehetséges interpretációk közül annyi mindenképpen valószínűsíthető, hogy a neki megadatott közel hét évtizednyi élettartamon és az ötöd-fél évtizednyi alkotói korszakon belül a jelzett éveket külön is nyomatékosítani kívánta. Az önsírfelirat azt az időszakot határolja körül, amikor – korábbi és későbbi korszakaihoz, tevékenységi formáihoz képest – Bibó István különféle szerepekben aktívan politizált. Ez előjáróban csak egyetlen pontosítást kíván. Az aktív politikai szerepvállalás ugyanakkor szinte azonnal meg is kettőződött. Egyfelől írásaival, politikai közszerepléseivel vállalt aktív részt a második világháború utáni rendszerátalakításban. Másfelől politikailag (is) számon tartott „kulcspozíciót” töltött be a háború utáni Belügyminisztériumban. Ez a tárca az új rendszer formálásának egyik meghatározó intézménye volt. A korabeli BM közigazgatási osztálya (majd főosztálya) élén vállalt tisztsége ugyanakkor nem állt távol addigi szakmai munkásságától sem. Ebben az értelemben Bibó alkalmasnak tűnő médium szakértelem és politikum mindenkor konfliktusos viszonyának esettanulmány-jellegű bemutatására. Az alábbiakban Bibó István 1945 és 1948 közötti szerepvállalását és szemléletének alakulását idézem fel úgy, hogy a kettő közötti kapcsolatot is megkísérlem értelmezni.

A korábban elsősorban államelméleti, jogbölcseleti szakmunkákat publikáló Bibó István 1943-ban – a második világháború kimenetelében fordulatot jelentő évben – nyitott a politikailag is aktuálisabb szférák felé. Mannheim Károly *Korunk diagnózisa* című könyvének tanulmány terjedel-

* Az írás első megjelenése: *A szabadságszerető ember. Emlékezés Bibó Istvánra*. Szerk. Gyarmati György – Tar Ferenc. Bibó István Alternatív Gimnázium és Szakközépiskola, Hévíz, 2003. 55–99.

mű és mélységű recenzeálása már ebbe az irányba mutatott.¹ Az *európai egyensúlyról és békéről* című, ugyanekkor elkezdett és 1944-ben befejezett, monografikus terjedelmű munkája egy történeti példálódzásokra építő háttér tanulmány ahhoz, hogy melyek egy „jó béke” elvi sarokpontjai. Annak kimutatására vállalkozik, hogy az európai egyensúly a demokrácia és az önrendelkezés alapján megteremthető, ha a demokratikus közösség megalakítására irányuló jó energiákat kiszabadítjuk abból a történeti zsákutcából, amelybe a megelőző két évszázadban kerültek. Gondolatmenetének ezen vezérmotívuma alapján el is nevezték ezt később a „békecsinálók könyvének”, de ahhoz, hogy valóban azzá váljon, két alapvető feltétel is hiányzott. Az egyik, hogy megjelenjen. A másik, hogy respektálják. A mellőzés sem csupán a publikálás elmaradása miatt esett kútba. Ugyanezen mű egyik fejezetéből kibontva és részletesen megfogalmazva ugyanis *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* elvileg még idejében látott napvilágot 1946-ban – idegen nyelven is! – ahhoz, hogy a formálódóban lévő új békerendszer konstruktőrei hasznosíthassák. Más konszenzusereső munkák sorsában osztozva ennek sem volt hatása a békeműre.²

A „békecsinálók könyve” metapolitikai célkitűzései miatt sem szakmunka. Sokkal inkább történetbölcseleti esszé Európa újkori hatalmi-politikai mechanizmusainak formálódásáról. Ehhez képest tekinthető közeledésnek a direkt politika felé az „osztálybéke” megkötését szorgalmazó javaslata, melyet 1944 nyarán, a német megszállást követően vetett papírra.

A magyar munkásság „békeajánlata” a magyar középosztálynak című elaborátum³ egyfelől oldani kívánta az érintettek egymással szembeni köl-

¹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I–IV. Budapest, 1986–1990. Szerk. Huszár Tibor, Nagy Endre, Vida István, Ifj. Bibó István. I. kötet. 243–270. (továbbiakban: BIVT)

² Az európai egyensúlyról és békéről. BIVT I. 295–635.; *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. BIVT II. 185–265.

³ In: Bibó István: *Különbség*. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest, 1990, 429–434. Bár az írásnak a bevezető helyzetelemzést követő része, a „békeajánlat” valóban a munkásság pozíciójából fogalmazódik, mindazonáltal – tartalma alapján – sokkal inkább beszélhetünk a középosztály „békekérelméről”. Bibó szövegezése kettős képletben mozog. Miközben nyilvánvalóvá teszi, hogy a megállapodás feltételeit a „munkásság” jogosult megszabni, s ezt a „középosztály” el kell fogadja, Bibó egyszerre helyezi magát mindkét „tárgyaló fél” pozíciójába, s úgy szövegez, mintha a megállapodási tárgyalások vezetésére felkért moderátorként ő, a vita nyomán letisztult egyezmény zárónyilatkozatát rögzítené. Miután azonban itt egy, csak Bibó gondolkodásában formálódó „békeajánlat”-ról van szó, érdemes megjegyezni, hogy a róla újabban kialakult, közkézen forgó

csönös gyanakvását, másfelől az ily módon elérendő „osztálybéke” alapján remélt megszervezhetőnek egy, a németekkel szembeforduló ellenállási mozgalmat. Harmadrészt viszont – a várható fejleményeket latolgatva – már csupán idő kérdésének tekintette „a munkásság politikai uralomra jutását.” Ennek tudomásulvétele mellett, korrekt alkukonstrukciót ajánlva kért egy-fajta akklimatizálódási menlevelet a középosztály számára.

Eszerint, amennyiben a középosztály tudomásul veszi, hogy eljátszotta történelmi szerepét – melynek keretében „grófok és dzsentrik” uralmának szélárnyékában élvezett kedvezményezett helyzetet – és respektálja az új, munkásdominanciájú hatalmi rendszert, akkor ez utóbbi időt és átmenetet biztosít a középosztálynak „a maga kiváltságolt helyzetének az észszerű és emberséges felszámolására.” Nem Bibón múltott, hogy tervezetének kb. annyi hatása volt e kiegyezésre, mint amekkora szerepet a honi ellenállási szervezkedések játszottak a németek kiverésében.

Ezen fiaskót követően már nem nemzetközi és belső társadalmi béketervek kimunkálására használta a papírt, hanem – igazságügyi minisztériumi beosztását felhasználva – zsidókat segítő okmányok gyártására. Humanista akcióját a korabeli hatalom eminensen politikai tettnek minősítette, s azt a nyilas hatalomátvétel napján letartóztatással honorálta. Innét szerencsésen megszabadulva – sorstársaivá lett ezekhez hasonlóan – ő is igyekezett köddé válni, bujkált a hadszíntérré lett fővárosban. A front elvonulása után értesült arról, hogy Debrecenbe várják. Az időközben megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány új belügyminisztere, Erdei Ferenc – egykoron szegedi diáktársa, s innét datálhatóan barátja – nemcsak a minisztérium

képzetekhez képest manapság esetleg túlzottan „baloldalinak” tűnhet éppúgy, mint ahogy a különböző korabeli népfrontos képződmények is ebben az ideológiai-politikai szférában értelmezhetők. Bibó ezen irányultságát egyfajta reflexív baloldaliságnak értelmezem. Az 1944-es magyar politikai palettán – amikor a kommunisták később meghatározóvá váló reprezentánsai még „moszkovitaként” a Szovjetunióban vártak a hazatérésre, az itthoniak pedig jórészt illegalitásban, marginális tényezőnek számítottak – a baloldaliság még egészen más jelentéstartalmat hordozott. Az akkor uralkodó hazai rezsim(ek)hez képest a demokrata álláspontok is egyértelműen baloldali színezetűek voltak. Valahogy olyan formában, ahogyan azt a közelmúltban Szabó Miklós értelmezte a szabad demokraták 1990 utáni reflexív balra mozdulásáról, ahol az MDF-es koalíció általa vélelmezett ideológiai-politikai arculatát jelöli viszonyítási pontnak. Lásd „Nem tudtam, hogy most sírjak-e vagy nevessek”. Szabó Miklóssal beszélget Bosányi Katalin. *Mozgó Világ* (20) 1994/7, 7–8.

újjászervezésébe vonta be, hanem a Közigazgatási Osztály (majd Főosztály) vezetése mellett egy átfogó közigazgatási reform előkészítő munkálatainak irányításával is megbízta.

Új szakasz kezdődött Bibó István életében. Korábban társadalomtudós-ként vállalt bizonyos politikával – inkább áttételesen – érintkező szerepet. Új státusa viszont politikai hivatalvállalást is jelentett, méghozzá azon exponált posztok egyikén, mely részét képezte a koalícióban kormányzó pártok kulcspozíciók feletti osztozkodásának. Szakértelem és politikum, teória és praxis. Lássuk hát ezek egymáshoz való viszonyát, ötvözési kísérletét Bibó István esetében a második világháborút követő évek Magyarországon. Nézzük e komponensek első elemét, azt elevenítve fel, hogy milyen szakmai munícióval rendelkezett és milyen felfogást képviselt az adott területen, amikor a közigazgatási reform kidolgozását feladatul kapta, s azt vállalta.

A szolgáló közigazgatás teoretikus alapvetése

A két világháború közötti Magyarországon Szekfű Gyulához hasonló – szakmájában elismerten kiemelkedő, ugyanakkor számontartott kvázipolitikai, közéleti – elismerést vívott ki magának a jogtudós, Magyar Zoltán. 1942-ben megjelentetett *Magyar közigazgatás* című monográfiája egyfelől addigi tudományos munkásságának szintézise volt, másfelől viszont élénk szakmai vitát is indukált. Ebbe a polémiaiba kapcsolódott be Bibó István *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* című dolgozatával, mely már a bevezetőben deklarálta azt a szerzői szándékot, hogy túl kíván lépni a fentebbi tárgykörökben inkább csak vagy-vagy alapon érvelő fejtegetéseken. „Minthogy bizonyos fokú jogszerűség és bizonyos fokú eredményesség nyilvánvalóan fellép követelményként a világon mindenféle közigazgatással szemben, mely ezt a nevet igényli magának, a fenti tétel sem akar bizonyára többet mondani, mint azt, hogy néha az egyiken, néha a másikon van nagyobb hangsúly, s hogy a 19. század ipari-indusztriális-liberális állama a jogszerűség gyakorlati biztosításának, a huszadik század posztindusztriális állama pedig az eredményesség gyakorlati biztosításának fejlesztette ki a jellegzetes technikai megoldásait. Ezzel párhuzamos Magyar Zoltánnak az az álláspontja, mely szerint a modern államszervezet említett változása erős végrehajtó hatalmat, a végrehajtó hatalom túlsúlyát kívánja, s ellene dolgozik annak a – főleg a liberális korszakban uralkodó –

tendenciának, mely más államhatalmi tényezőket, elsősorban a törvényhozást fölénybe juttatta a végrehajtó hatalom felett.”⁴

Ezután Bibó – tömören megelőlegezve három évvel későbbi akadémiai székfoglalójának témáját – a hatalmi ágak megosztásának elvéről szólt. Az „egymással bizonyos egyensúlyt tartó szervi és funkcionális egységek” egyikeként vázolta vízióját egy ideálisnak tekinthető közigazgatásról, mely egyszerre kell megfeleljen kora modernitási követelményeinek és „az egész közösség érdekének.” Az egyformán korhoz kötött uralmi, hatalomtechnikai és társadalmi szükségleteknek való megfelelési igények közül az utóbbinak szavazott elsőbbséget. A továbbiakban ebből a szempontból vette számba a jó közigazgatás előfeltételeit. Érvelése – azon túl, hogy oldani kívánta a jogszerűség és az eredményesség szembeállítását –, arra irányult, hogy olyan további követelmények számbavételével, mint a szakszerűség, a megbízhatóság, a szolgálatszerűség, minél több, a közigazgatással kapcsolatos funkcionális összetevőt nevesítsen, s rendezze mindezek helyesnek vélt viszonyát. „A közigazgatástól a mai állam legfőképpen annak a szolgálatszerű és tárgyilagos szellemnek az elmélyítését kívánja, amelyet már az ipari-liberális korszak is követelt. [...] Jogszerűség és eredményesség is csak a szolgálatszerűségnek és tárgyi céloknak való alárendelődésnek a különböző megjelenési formái. A mai állam nemcsak a jogállam elért eredményeire és eredményei mellett állítja fel az eredményesség új követelményét, hanem az eredményességgel teljesen egy síkon és egyforma erővel kívánja a közigazgatás jogszerűségének a legnagyobb mértékű erősítését is, mert hiszen a jogszerűség a szolgálatszerűségnek, a szakszerűségnek, a megbízhatóságnak az egyik leglényegesebb tényezője.”

A pozitív kifejtés mellett Bibó az összetevőket is csokorba gyűjtötte, amelyek gátjait képezhetik – és történelmi példák sorával bizonyíthatóan képezték is – a jó közigazgatásnak. Ezek közé sorolta az igazgatás bármifajta kurzuspolitikai függelmét, az uralmi szellemet, a hatalomkoncentrációra való szinte örök törekvést, valamint az ún. erős végrehajtó hatalom fétisét. „A modern közigazgatási szellemiség legfőbb ellensége [...] az a szellem, mely a közigazgatási funkciókat hatalmi pozíciónak tekinti, mely a közigazgatás által érintett emberek felé uralmi viszonylatokat akar fenntartani, mely hajlik a presztízsszempontú igazgatási cselekedetekre, s amely a közjóléti fel-

⁴ Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom. BIVT I. köt. 271–294.

adatait is bizonyos atyáskodó, hálát és tiszteletet elváró jóakarattal látja el.” Az erős végrehajtó hatalom igényéről szólva sem helyezkedett eleve elutasító álláspontra, amennyiben az közérdeket szolgáló tárgyi céljait „a legkonkrétbb részletekig magas hatásfokon és a kiindulási intenciók minimális elhajlásával viszi keresztül.” Rögtön hozzáfűzte ugyanakkor, hogy az ezt képviselő ismert történelmi formaváltozatok mindegyike „a hatalmi eszközök olyan koncentrációját mutatja fel, amely lehetővé teszi számára, hogy a hatalmi körébe került személyeket kibúvás lehetősége nélkül uralma alatt tudja tartani, s ellenállásukat meg tudja törni.” Ehhez képest regisztrálható visszatérően „az a groteszk látvány, hogy az erős végrehajtó hatalom modern jelszava nevében fellépő uralmi szellemű közigazgatás a legvígabban karöltve marad a legnagyobb fokú szakszerűtlenséggel és a szolgálat szellemének teljes hiányával,” aminek végső kimeneteleként az önmaga által oly hön óhajtott eredményesség helyett inkább csak „látszatszerűséget idéz elő”.⁵

Végül, de nem utolsósorban a politikai kényszerfüggőséget tekintette olyan tényezőnek, mely az igazgatást valódi feladataihoz képest kényszerpályára téríti. „A közigazgatás eredményessége érdekében nem a végrehajtó hatalmat kell erősíteni, hanem [...] a politikum behatását kell csökkenteni a szakszerű igazgatással szemben, éspedig tekintet nélkül arra, hogy a törvényhozás vagy a végrehajtás részéről fenyeget-e inkább ez a behatás. Ennek pedig vannak ugyan alkotmányjogi, s egyáltalán jogi módszerei is – többek között a jogszerűség garanciáinak növelése! –, azonban ami a döntő, az a szolgálatszerűségnek, szakszerűségnek és a jogszerűségnek az egész közigazgatást átható és a politikai tényezőket visszaszorulásra készítő szelleme.” Mindezen káros-kóros belső ellentmondások és külső behatások kiiktathatóságát Bibó maga is annak tudatában fogalmazta meg egyfajta kategorikus imperatívusz-ként, hogy számot vetett a közigazgatás politikailag semleges működésének, illetve az ilyen uralmi környezet megteremtésének a nehézségeivel. Tanulmánya végén ezzel együtt is azt vélte, hogy az uralmi mechanizmusokkal vagy éppen reflexekkel működtetett igazgatás szolgálatszerűvé formálása „a modern államfejlődés belső szükségleteiből” következik.

Ugyanezen kérdéskört járták körül, és bővítették újabb szempontokkal 1947-ben keletkezett írásai. A magyar közigazgatásról írott tanulmányának előszavában ismételten „az igazgatás jóságának” kritériumai felől közelített

⁵ A múlt század közepének viszonyait rögzítő jellemzése nem évült el az ezredfordulónkra sem, amikor „a jövő elkezdődött”.

tárgyához. Szerinte ez „mindenekelőtt azon múlik, hogy az igazgatásban részt vevő személyek és az igazgatás által érintett lakosság közigazgatási szempontból azonos nyelven beszélnek-e, vagyis: ugyanazt értik-e a különböző kifejezéseken, mint a másik, s tisztán és világosan bele tudják-e élni magukat a másik helyzetébe. Ez legtökéletesebben a közösség önigazgatásában valósul meg, már ahol ez lehetséges. Az ellenkező véglet a merőben idegen igazgatás, ahol az igazgatásnak olyan hatalmi, uralmi céljai vannak, melyek teljesen függetlenek az igazgatás által érintett lakosság életétől és szükségleteitől. Ilyenkor az érintettek merőben tárgyai egy rideg cél megvalósítására irányuló tevékenységnek, mely az érintett emberek szükségleteit csak akkor és annyira veszi tekintetbe, ha és amennyire azoknak a kielégítetlensége károsan hatna vissza az uralom céljainak és érdekeinek az érvényesítésére. Minden igazgatás e között a két véglet között foglal helyet és annál jobb, minél inkább meg tudja közelíteni az adott lehetőségek és szükségletek mellett az önigazgatás ideálját.”⁶ Az általa vallott elvi preferenciák rögzítését követően tér rá annak vizsgálatára, hogy milyen további szempontok veendők figyelembe a közigazgatási feladatok meghatározása és működése során. „A közigazgatási feladatkört három nagy tényező határozza meg, amelyeket némileg szimbolikusan a következő kifejezésekkel jelölhetnénk meg: a Hatalom, a Hivatal és az Élet. [...]

A hatalmi beállítás számára a közigazgatás eszköz, melyet a hatalom céljainak a szolgálatában fel lehet használni. A hatalom szempontjából az a közigazgatás jó, mely ezeket a célokat jól meg tudja valósítani: ha pedig változnak a célok, akkor az a közigazgatás jó, mely ingadozás és ellenállás nélkül tud átállítódni, új meg új, rajta kívül álló erők által elébe tűzött célok végrehajtására.

A hivatali beállítás számára a közigazgatás mindenekelőtt egy szakma. Legfőbb törekvése, mint minden más szakmának az, hogy kiépítse a maga eljárás módját s formálja, egyeztesse, rendezze, »igazgassa« azt az életanyagot, mely rá van bízva. [...]

Az élet, a társadalom beállítása az, hogy mindenekelőtt a maga folyamatos életét akarja élni, s a közigazgatást a maga feltételeinek egyik tényezőjeként tekinti, [...] melytől a legjobb esetben azt várja, hogy egyenletes és kiszámítható legyen. [...] Azt azonban mindenképpen igyekszik elkerülni, hogy

⁶ A magyar közigazgatás örökletes betegségeiről. In: Bibó I.: *Különbség*, i. m. 43.; A magyar közigazgatásról, I–II. In: Bibó I.: *Különbség*, i. m. 44–60.

ő maga mérő eszköz, vagy mérő szám legyen a közigazgatás számára, ezért bizalmatlan a közigazgatás útján, vagy a közigazgatás által keresztülvendő nagy tervekkel szemben, ha azok következményei világosan és foghatóan át nem tehetők az egyes ember szükségleteinek és feltételeinek a világába. [...]

Az igazi probléma tehát minden közigazgatás megítélésében a hatalom, a hivatal és az élet egymáshoz való viszonya: egymástól való függése vagy függetlensége, egymásnak való alávetettsége vagy kölcsönössége, egymástól való áthatottsága vagy izoláltsága.”

A fentebb idézett írásokat négy év és egy teljes körű rendszerváltás választja el egymástól. Szellemiségük, érvrendszerük egymásra épülése viszont akkor is nyilvánvaló, ha a korábbi szaktudományos fogalomhasználatához képest az utóbbi valamivel „publicisztikusabb”. E különbségben vélhetően az is szerepet játszott, hogy az első egy szakmai vitához kapcsolódott, míg a második élesedő pártpolitikai küzdelmek közegében született, s e harc legfontosabb tétje épp a közigazgatás hatalmi eszközként való megőrzése, illetve megszerzése volt. Álláspontja – s mint alább még szó lesz róla –, gyakorlati munkássága is éppen ezen törekvésekhez képest tért el markánsan, midőn a közigazgatást a társadalom szolgálata szempontjából közelítette meg. S talán az sem véletlen, hogy ugyanez idő tájt *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* címen tartott akadémiai székfoglalóját metapolitikus üzenetként ugyanide futtatta ki. Arról értekezett, hogy az államelmélettel foglalkozó európai gondolkodás legtermékenyebb erőfeszítése az államhatalmak elválasztásának korszerűségei által inspirált rendszeres újrafogalmazása, melynek tendenciája az uralom humanizálása, „az államhatalom szolgálatá, erkölcsi feladattá való átnemesítése.”⁷

S ennek egyik alrendszerként vált megjeleníthetővé számára – legalábbis teoretikus szinten – a szolgáló közigazgatás. Az igazgatás elméletének és szervezésének tudományában iskoláztak azonnal észrevételezhetik a bibói szemlélet – s nem különben az interpretálás – eddigi egysíkúságát. Jóformán csupán az igazgatás „környezetéről”, s leginkább a mindenkori regnáló hatalom oldaláról tapasztalható különböző jellegű intervenciók veszélyéről esett szó.

E külsődleges hatásmechanizmusokhoz képest szinte fel sem merült a közigazgatásnak mint intézményrendszernek a szervezetszociológiai, strukturális, belső működési kérdése. Itt az elemző is csak feltételezésekre kényszerül. De az életmű ismerői számára vélhetően nem erőltetett az a követ-

⁷ Az államhatalmak elválasztása egykor és most. BIVT II. 367–397.

keztetés, hogy Bibónak ez a „tetten érhető” egyoldalúsága nem ismerethiányból ered. Az általa e témakörben tartott egyetemi fő- és speciálkollégiumok fennmaradt tematikája ezt látszik alátámasztani. Mindezeket egybevetve valószínűsíthető, hogy Bibó számára csak az a jól működő közigazgatás, mely a jog- és szakszerűségi követelmények mellett kodifikált immunitással bír az uralmon lévők közvetlen politikai befolyásával szemben is. Bár ilyen ideális állapot alig létezik, a közigazgatással szemben megfogalmazható elvárások közül azért irányította a figyelmet ilyen „egyoldalúan” a kurzuspolitikai függőségre, mert álláspontja szerint ez, az összes többi előfeltétel megléte esetén is rossz közigazgatást eredményez. Ráadásul még mindezek feltételezett megléte is egy fokkal előtte van annak, amit kívánatos megoldásként gondolatilag megformált; intézményi oldalról közelítve ez a szolgáló közigazgatás eszméje, társadalmi nézőpontból kiindulva pedig az adott közösség érdekszolidaritáson nyugvó öngazgatása.⁸ Bibó közéleti tevékenységének egyik meghatározó – noha folytatálagosan mostohán felidézett – része volt az, melynek keretében a teoretikus alapvetéseket a gyakorlatban igyekezett érvényre juttatni.

Bibó és a magyar közigazgatás ügye a politika mindennapjaiban

Bibót annak ellenére csak 1945-től tekintem kifejezetten politikusnak (is), hogy önmagát egy életútinterjúban úgy jellemezte: „mindig politikát szerettem volna csinálni.”⁹ Bár honi hagyományaink közé sorolható, hogy a jogi diploma vízumot jelentett a politika birodalmába, Bibó esetében mégis, saját mércéje alapján halasztom későbbre a politikusi minősítést. Az egyetem elvégzését követően elképzelt életúttervről – már idézett önvallomásában – úgy nyilatkozott, hogy „a körülöttem levő lehetőségek igénybevételel igyekszem eljutni az egyetemi tanári pozícióig, és megszerezni azt az aránylagos függetlenséget, amelyből kiindulva aztán már lehet közéletet és politikát csinálni.” Az 1934 és 1936 közötti években hosszabb tudományos

⁸ Lásd A magyar közigazgatásról I–II. idézett munkáját, továbbá: Gyarmati György: Adalékok egy elmaradt közigazgatási reform történetéhez, 1946. *Századok* (113) 1979/3, 513–548.; Gyarmati György: Érdekszolidaritás, öngazgatás, demokrácia. *Jogtudományi Közlöny* (43) 1988/5, 249–255.

⁹ Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Kolonel, Budapest, 1989, 30.

ösztöndíjakkal jórészt külföldön posztgraduált. Előbb a bécsi Collegium Hungaricum lakójaként, nemzetközi és közigazgatási jogban képezte magát tovább az egykori császárvárosban. Utána Genfben a nemzetközi jog mellett diplomácia- és politikatörténetben iskolázódott, kora európai szaktekintélyeinek szemináriumain, végül Hágában egy békekutató stúdium résztvevője volt, ahol a későbbi ENSZ-főtitkárt, Dag Hammarskjöldöt is hallgatta. A továbbiakban rendszeresen előadott hazai és külföldi társadalomtudományi rendezvényeken, több tudós társaságnak lett tagja, tisztségviselője, szakmai folyóiratok szerzője, szerkesztője. Egyfelől bevett tagjává vált az értelmiségi „szakmai céheknek”, közéleti szereplései révén maga is számos, a politikában is forgolódo személyiséggel került kapcsolatba – de ettől még nem politikus. Annak ellenére sem, hogy – részben Erdeivel való barátsága révén – személyes kontaktusba került a népi írók legtöbbjével és (háttérben maradva) részt vett a Márciusi Front kiáltványának megfogalmazásában is, ami valóban politikai manifesztum volt.

Bibó 1940-re teljesítette a politikacsinálás előfeltételeként önmagára szabott penzumot. Habilitált a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen. Egy évvel később a fiatal magántanárt a visszacsatolt kolozsvári egyetemre delegálták, miközben az Igazságügy-minisztérium Közigazgatási Osztályának munkatársaként elnyerte a miniszteri titkári rangot. A nem titkolt politikai ambíciókhoz immár a maga által kitűzött rang, státus is társult. Éppen az lehet elgondolkodtató, hogy Bibó várt – kívárt. Úgy tűnik, nem igazán ambicionálta, hogy a háborút viselő Magyarország féltében harsány politikai közegében vágjon bele abba, ami számára sokkal inkább „az egzisztenciák tudománya” volt.

1945-ben, az internálás, a bujkálás, a front túlélése után ehhez képest motivált a váltás. Addig kivívott közéleti státusa mellett, kulcspozícióban történt hivatalvállalását, ekkortól datálható parasztpárti tagságát a körülmények megváltozása is inspirálta. Tevőleges közreműködés egy demokratikus(nak remélt) rendszer kiépítésében. „Teljes mértékben híve voltam egy kommunistákkal erősen összedolgozó népfrontnak, és amikor kiderült, hogy erről lesz szó, akkor teljes mellel benne is voltam a dologban, és annyi energiát fektettem bele, amennyit csak bírtam” – olvasható visszaemlékezésében.¹⁰ A teóriát követően itt lépünk át a praxis korszakába: a szakértelmet meglévőnek tekintve, lássuk miként boldogult vele a politika mindennapjai-

¹⁰ Huszár T.: *Bibó István. Beszélgetések...*, i. m. 55.

ban. 34 éves volt 1945-ben, amikor beválogatták, illetve társult az országépítés felelős kalandját kezdő csapatba.

Az ötvenes éveik derekán járó pártvezérek (Tildy Zoltán 56, Rákosi Mátyás 53, Szakasits Árpád 57, Veres Péter 58), valamint a politikai válogatott Benjáminjának számító – ekkor miniszteri biztos, tíz év múlva miniszterelnök – Hegedűs András (23) és a még ugyancsak csikócsapat-évjáratúak között (Kardos László 27, Losonczy Géza 28, Futó Dezső 29) az ő korosztálya tekinthető az első váltógarnitúra reménybeli derékhadának. A szorosabb értelemben vett nemzedéktársak közül a kispap Barcs Sándor 33, Kerék Mihály 33, Ortutay Gyula 35, Kovács Béla 37, a kommunista Donáth Ferenc 32, Kádár János 33, Rajk László 36, a szociáldemokrata Marosán György 37, a parasztpártiak közül Kovács Imre 32, Darvas József 33, és a „koalíciós súlyegyen” okán már ekkor miniszter Erdei Ferenc 35 éves. Bibó István hivatalba lépésekor már a végéhez közeledett az Ideiglenes Nemzeti Kormány ún. debreceni időszaka éppúgy, mint a közigazgatás újjászervezésének első komoly politikai csatája. Eldől, hogy az 1944 őszi hatalmi interregnum időszakában szerveződött nemzeti bizottságokat nem építik be az újjászervezés alatt álló közigazgatás fórumrendszerébe. Bár a kispapok és a kommunisták az erre irányuló törekvéseket nagyon különböző megfontolásokból elleneztek, de ez alig változtatott bármit is az ügy kimenetelén; azon, hogy a közigazgatás demokratikus átszervezése a közigazgatás személyzetének politikai szempontú megrostálására korlátozódott.

A demokratikus közigazgatás megteremtésének programja hamarost soványodott a közszolgálat apparátusának „demokratizálásává”, melynek az ún. igazoló eljárások lefolytatásával kívántak eleget tenni.¹¹ Aligha vitatható annak a törekvésnek a jogossága, hogy a közigazgatás megtisztítandó volt „a nyilas, fasiszta és reakciós elemektől”. A gond ott kezdődött, hogy a fentebbi jelző leginkább kompromittált reprezentánsainak volt annyi eszük, hogy a hátráló német csapatok fedezete mellett a nyilas kormánnyal egyetemben

¹¹ „A kérdéskört elemző több tucatnyi szaktanulmányból csupán három alapmunkára utalok. Korom Mihály: *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányának és a fegyverszünet*. Akadémiai, Budapest, 1981.; Somlyai Magda: *Történelemformáló hétköznapiak, 1944–1945*. Gondolat, Budapest, 1985.; Föglein Gizella: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon, 1944–1949*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993. Az igazoló eljárások részkérdésére lásd Gyarmati György: „Demokratizált” vagy demokratikus közigazgatást? In: *Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről*. Szerk. Molnár János – Orbán Sándor – Urbán Károly. Kossuth, Budapest, 1985, 42–64.

elmeneküljenek. Az ehhez nem csatlakozók úgy vélték, nincs olyan számlájukra írható tárgyi ok, ami miatt félniük kellene akár a szovjet csapatoktól, akár az őket követő új rezsimtől. Így az igazoló eljárás már eleve egy olyan megcsappant, másodvonalbeli apparátuson kezdődött, melynek nagy részét hitelesebben igazolhatta a maradás vállalása, mint az ezt követő „demokratizálási” procedura több fordulója. Ezt a kényszerpályára térülést – bizonyos mértékig – maga a jogszabály predesztinálta. A rendelet alkotói ugyanis megengedhették maguknak azt a politikai indíttatású kodifikációs pongyolaságot, hogy azt firtassák: a közalkalmazottak „1939. szeptember 1. napját követőleg tanúsított magatartása sértette-e a magyar nép érdekeit”. Az utólagosan és visszamenőleges hatállyal megállapított népérdek-szankcionálásnál csak a jogszolgáltatási szempontból még kevésbé értelmezhető magatartásvizsgálat relativizálta az eljárás korrektségét. A bíraskodás politikai jellegét pedig egyértelművé tették azzal, hogy az igazoló bizottságokat az egyes pártok delegáltjainak koalíciós testületeként hívták életre.

Az eljárás rendeletben szentesített politikai logikáját tovább színezte egy szociológiai tényező. Az ancien régime ellenzéki pártjaiból összeálló rendszerváltó kormánykoalíció egy értelemszerű pártosztzkodás keretében ültette tagjait a hatalmi intézményrendszer olyan – politikailag minősített – kulcspozícióiba, mint az államtitkárságok, minisztériumi főosztály-vezetőségek, fő- és alispánságok, polgármesterek, országos hatáskörű szervek vezető tisztségei, stb. S bár a rendszerváltás első hónapjaiban komoly problémát jelentett számukra egy felkészültséggel is bíró kádergarnitúra kiállítása, a frissen ajánlkozók közül összegereblyézhető volt az őrségváltó csapat. Az ország helyzetét minden területen és szinten jellemző rendezetlenség közepette az sem volt különösebben kirívó, ha egy-egy posztot „aki éppen kéznél van” jelleggel töltötték be.

Az ebből eredő gondok akkor kezdtek mindinkább nyilvánvalóvá válni, amikor a kormányra került pártok kulcspozíciók feletti osztozkodása alig néhány hónap leforgása alatt az intézményi hierarchia teljes hálózatan végigfutott. Az egymás hatalmi pozicionáltságát kezdetől árgus szemmel figyelő pártok olyan gonddal ügyeltek a státusok koalíciós egyensúlyára, hogy hamarosan egy szociáldemokrata fűtőt csak parasztpárti sírásóval, egy kiskazda bábaasszonyt pedig csak egy kommunista portással kompenzálva lehetett állásba helyezni. Mindez a rendelet szándékától függetlenül is természetes politikai következményként hatott vissza az igazolási eljárásra. A pártok gyorsan nyilvánvalóvá váló káderéhsége érthető módon egyfor-

mán növelte a hivatalnoki kar továbbszolgáló hányadának, valamint a közhivatalra aspirálóknak a pártok iránti affinitását. Különösen azoknál, akik úgy vélték, hogy igazolásukat bebiztosítandó rájuk fér némi párttámogatás. Ezt pedig a kiszemelt pártok – ugyancsak saját érdekeikre tekintettel – nem is nagyon tagadhatták meg. A különböző indíttatású érdekpártosodás eredményeként pedig az igazoló eljárás a mindennapi gyakorlatban pártközi alkusorozattá transzformálódott: „én laufot adok a te kisnyilasodnak, te szemet hunysz az én imrédystám felett”!

Ezt a szociológiai összetevőt tovább bonyolította egy aktuális politikai mozzanat. A nemzetgyűlési választások kiírásával, a kampány részeként megindult a pártok szavazatvadászata és ezzel párosulva – a korábbinál sokkalta intenzívebb – tagtoborzása. Ez sem hagyta érintetlenül az igazgatás apparátusát, hiszen 1945 nyárutójától minden a választásokon való minél jobb szereplésnek rendelődött alá. A már kulcspozícióba került tisztségviselőket ekkor bízták meg pártjaik azzal, hogy minél több további tagtársat juttassanak be hivatalaikba, s emellett beosztottaik közül igyekezzenek pártjuk számára megnyerni és beléptetni az arra alkalmasnak tűnő „el nem kötelezetteket”. Miután – főleg ez utóbbit – lehetőleg a politikai súlyegyen nyilvános felborítása nélkül kellett lebonyolítani, a konspiratív diszkrécióval végzett tagtoborzásnak az lett az eredménye, hogy a közalkalmazottak egy része a választások napjára több tagkönyvvel a zsebében vonulhatott be a szavazófülkébe. A tagsággyarapítás buzgalmához képest – a győztes kisgazdákat leszámítva – minden más párt meglehetősen csalódottsággal könyvelte el az eredményt. Ebből eredt, hogy miközben sietve – ún. baloldali – blokkot alakítottak a törvényhozásban többségre jutó FKgP ellenében, egymást tüllicitálva indítottak harsány kampányt a legkönnyebben megfogható, és hatalmi szempontból is elsődleges fontosságúnak tartott igazgatás, illetve annak személyi állománya ellen. Szinte külön rovat nyílt a blokkpártok lapjaiban, naponta újabb adalékokat közölve az igazolási eljárás „eredménytelenségéről”, a közalkalmazottak „reakciósságáról”, a mérhetetlenül felduzzadt és az ország teherbíró képességét messze meghaladó apparátus létszámáról. Az offenzíva egy újabb politikai kontraszelekciót jelentő intézkedéshez, a létszámcsökkenésnek elkeresztelt B-listázáshoz vezetett.

A választási fiaskót leghatékonyabban a kommunisták kompenzálták. Erdeit menesztve egy rövid időre Nagy Imrét, majd 1946 márciusától a „vasöklű” Rajk Lászlót delegálták a belügyminiszteri székbe, aki hivatalba lépését követően sietve elrendelte, hogy a tárca területén – ahová a közgaz-

gatas is tartozott – a továbbiakban minden állás betöltéséhez előzetes miniszteri engedély szükséges.

Mindezek után a kiszagdáknak – akik tartósan apprehendáltak azért, hogy a választási eredményeiknek megfelelően „arányosítsák” részvételüket a végrehajtó hatalomban is – csak arra futotta erejükből, hogy a hatalmi patthelyzet keretében állják a sarat az MKP által visszatérően kiprovokált koalíciós válságok időszakában. A szovjet dominanciával működő Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) kulisszák mögötti, de hatékony támogatását élvező kommunistákkal szemben Nagy Ferencék többször kényszerültek demarsra, úgy vélték viszont, hogy e „taktikai visszavonulások” gyorsan ellensúlyozhatók lesznek, midőn – a békeszerződés aláírásával – kivonulnak a megszálló csapatok.

Nem részletezem tovább a második világháborút követően újjászervezett közigazgatás politizálódását, noha a sor még folytatható lenne a közvetettebb, költségvetési technikákba burkolt, (akkoriban is) politikai megfontolások szerint osztogatott céltámogatásoktól az éppoly direkt, mint amennyire célirányos, pártszempontokat szolgáló – esetenként lincselésbe torkolló – „népítéletekig”. S itt álljunk meg egy pillanatra. Egy szempontból korrigálnom kell a jelen fejezetben eddig írottakat. A közigazgatás újjászervezéséről szóltam. A felvillantott folyamatok alapján megkockáztatható a történeteket pontosabban tükröző megfogalmazás: reorganizálás helyett sokkal inkább arról volt szó, hogy az újszülött hatalmat reprezentáló pártok a közigazgatást – szervezetét, felépítését alig módosítva – birtokba vették, s azt még a bukott rendszernél is szigorúbban vonták közvetlen politikai alárendeltségükbe. Ennek a hatalmi harcnak a SZEB által támogatott kommunista párt volt a kedvezményezettje, de a versengő többpártrendszer további szereplői is vitézül küzdöttek azért, hogy minél nagyobb szeletet zsákmányoljanak a hatalom – intézmények és pozíciók birtoklásában felmutatható – tortájából. A kormányzó koalíció ily módon maradéktalanul eleget tett annak a kritériumnak, amelyet Bibó – az előző fejezetből ismerhetően – a közigazgatás legfőbb funkcionális rosszszagaként verifikált: az igazgatás teljes körű birtokbavételével elsődlegesen annak politikai kényszerfüggőségét állították helyre.¹²

¹² Lásd erről részletesen: Gyarmati György: *Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. Századok* (130) 1996/3, 497–570. [Megjelent még: Gyarmati György: *Taposómalom taposóaknákkal. Írások a megmagyarosított államszocializmusról*. Kronosz–ÁBTTL, Pécs–Budapest, 2019. 73–173.]

A pozícióharcokba fulladó közigazgatás-politika szinte meghirdetése másnapján érvénytelenítette azokat a programpontokat, melyek az egymást váltó kormányok ígervényeiben „népi”, „népet szolgáló” közigazgatás megteremtéséről szóltak. Erdei Ferencnek azért is esett Bibóra a választása – a BM közigazgatási részlegének élére állítva őt –, mert azt remélte, hogy a világháborút megelőzően elkezdett területi és igazgatásszervezeti elképzeléseiket intézményes keretek között fejleszthetik tovább. Sőt, Erdei már 1945. augusztus elején úgy szólt a folyamatban lévő előkészítő munkáról egy pécsi nagygyűlésen, hogy az „rövid időn belül kész lesz arra, hogy amikor azt a politikai körülmények megengedik és megkívánják, ekkor ezt a kész tervet, mint közigazgatásunk gyökeres, demokratikus és népi reformját végrehajtsuk.”¹³ Ez – a további fejlemények ismeretében – meglehetősen optimista jövődőlésnek bizonyult. Annyi történt viszont, hogy a kormány szakértői-tanácsadó testületeként 1945 nyarán életre hívott Jogi Reformbizottság – mely a köz- és a magánjog területén számos változtatásra érett, illetve módosítandónak ítélt kodifikációs kérdésben foglalt állást –, az év végén szintén programjába iktatta a közigazgatás reformjának előkészítését. Ez a részben elismert jogi szaktekintélyekből, részben a pártok delegáltjaiból álló testület 1946 elejétől más irányú tevékenységétől elkülönítetten önálló ülésnapokat iktatott munkarendjébe, amikor csak a reformot célzó elaborátumokat vitatott meg. A bizottság tagjaként Bibó István is több előterjesztést készített. Itt kifejtett gondolatainak számottevő hányadát korabeli publikus dolgozataiba is beépítette.¹⁴

Bibó István a közigazgatási reform kapcsán kifejtett tevékenysége során sem tagadta meg korábbi önmagát. Számos más, általa feldolgozott kérdés-körhöz hasonlóan, széles perspektíván át közelítve jutott el aktuális mondanivalójához. A magyar közigazgatás tradicionális elemeit, szervezeti és működési jellemzőit az aktuális további hasznosíthatóság szempontjából vette számba. Eszerint korábbi valós funkciójához (nemesi önkormányzat) képest kiüresedett „merően uralmi szellemű” és szervezetében is avított vármegye; ennél valamivel racionálisabb, de zömében habsburgiánus eredetű szakigaz-

¹³ A rendőrségről és a közigazgatásról. In: Erdei Ferenc: *Politikai írások*. I. Szerk. Kulcsár Kálmán. Akadémiai, Budapest, 1988, 338.

¹⁴ A Jogi Reformbizottság számára készített elaborátumainak szövegét lásd Gyarmati Gy.: *Adalékok...*, i. m., valamint Bibó I.: *Különbség*, i. m. 67–90., legújabban: *Bibó István, 1911–1979. Életút dokumentumokban*. Vál. és összeáll. Huszár Tibor. Osiris-Századvég – 1956-os Intézet, Budapest, 1995. 288–303.

gatási rendszerek, „melyek a magyar nép életére nemcsak felülről, hanem ezen felül kívülről is telepedtek rá”; racionális igazgatási munkamegosztást kialakítani képtelen, s a meglévő autonómiákat is rendre megnyirbáló, tendenciájában erősen centralizáló kormányzati igazgatás, mely saját központosító törekvései miatt fulladozik egyre inkább a rendelkezési és végrehajtási onnipotenciában; mesterségesen túlbonyolított és körülményes ügyintézés, „aktatologatás”; ugyanakkor a döntési felelősség gondos eldugása, „anonimitása”, aminek következtében szervezetszerűen ítéltetett kudarcra, hogy a köz szolgálatára létesített hivatalok felett ugyanez a közösség ellenőrzést gyakorolhasson.

Az egyetlen, amit Bibó a korábbi igazgatási összetevőkből átemelhetőként respektált, „a magyar városok igazgatása, akár alföldi típusú magyar városok, akár nyugat-európai típusú német–magyar városok voltak ezek. Ez volt az egyetlen területe a magyar közigazgatásnak, ahol az igazgatás úgy ért el a szakszerű differenciálódás fokára, hogy közben egy működő önkormányzat és egy valósággal élő és ellenőrző közösség szükségletei tartották kapcsolatban az étellel, és tartották emberi közelségben az igazgatottakkal.”

Bibó ebből kiindulva jutott el annak megfogalmazásáig, hogy a pártok programjaiból refrénszerűen visszaköszönő „népi igazgatás” szervezetileg egy városi centrumok köré épülő öngazgatási rendszerrel váltható valóra. Ezáltal biztosítható – utal e gondolatra nagy vihart kavart *A magyar demokrácia válsága* című dolgozatában –, „hogyan az uralkodásra beállított közszolgálatunkat a népet tárgyi feladatok megoldásán keresztül szolgáló apparátussá tegyük. A helyi önkormányzatok alapvető keretbeli, szervezeti és személyi átalakulása az egyedüli biztosíték arra, hogy a magyar nép nagy tömegei megtapasztalják a maguk erejét a hivatalbéli hatalmasságokkal szemben, közvetlenül és közelről birtokba tudják venni a maguk fölötti igazgatásnak épp a legközvetlenebb egységeit.”¹⁵

A demokratikus önkormányzati fórumrendszer alapegysége a – korábbiakhoz képest – valóságos önkormányzatként szervezendő község. Tényleges vezetője a választott bíró, akinek alárendelve tevékenykedik a szakképzett jegyző. Hasonlóképpen elsőfokú igazgatási szint a választott polgármester által irányított város, nagyobb civitások esetén a városi kerületek is. A koncepció velejét a másodfokú önkormányzati egységként szervezendő városmegye jelentette, s ehhez megszüntetni javasolják mind a vármegyéket, mind pedig

¹⁵ BIVT II. 56.

a járásokat. Utóbbiakat annál is inkább, mivel egyfajta végrehajtó hatalmi ki-
rendeltségként még csak névleges önkormányzati jogosultsággal sem bírtak.

Az elképzelés szerint – melynek copyrightja Erdeivel közös – a város-
megye olyan városok vagy városiasodó települések köré szerveződött volna,
amelyek már addig is rendelkeztek tradicionális vonzaskörzettel. Az általános
önkormányzati igazgatással összehangoltan telepítendő a bírósági, pénzügyi
stb. szakigazgatási ágak megfelelő szintű intézményei, igazodva ahhoz, hogy
a vonzaskörzet közönségét természetesen kapcsolják ugyanide gazdasági,
piaci, közlekedési, kereskedelmi, oktatási-kulturális szükségletei is.

Más kifejtésben a városmegye olyan egység, mely eléggé kicsi ahhoz, hogy
azt „valódi érdekközösség és szolidaritás kapcsolja össze”, ugyanakkor „elé-
g nagy ahhoz, hogy kulturális, politikai és gazdasági síkon komoly, tág hori-
zontú közösségi vállalkozások színhelye legyen.” Ezzel együtt megszüntethető
„a kulcspozíciók eldugása” és a döntések „felelőtlen anonimitása”, azaz: az in-
tézkedési jogkörök és a felelősségi szférák áttekinthetősége kívánta garantálni,
hogy a választott tisztségviselők és fórumok helyett ne a hivatali apparátusok
tartásukban a közösség kormányzását. A városmegyei önkormányzatok
a kormányzat decentralizált szervezeteiként működő országos kerületekbe
szervezendők. Ezeket a fővárosi törvényhatóságon túl is regionális centru-
mokká fejlesztendő Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Szombathely, Győr irá-
nyába gravitáló különböző számú városmegyék területe alkotná.

Bibó – akkoriban még másokhoz hasonlóan hosszú távon kalkulálva a
többpártrendszerű berendezkedéssel – épp azon „népi demokrácia” számára
formált adekvát közigazgatási szisztémát, amelynek megteremtését a pártok
koalíciós programként tűzték zászlajukra. Egy ponton azonban kilépett a kon-
cepció szakmai érvrendszeréből. Akkor, amikor a kérdéskör egy olyan össze-
tevőjére utalt, mely a tervezet formálódása idején hevítette izzásig a belpoli-
tikai légkört. A gyúanyag – 1946 első hónapjaitól – a közalkalmazotti B-lista
néven vált ismeretessé, kiváló oka pedig a következő volt. A nemzetgyűlési
választásokon elért győzelmüket követően a kigazdák szorgalmazták, hogy
a hatalmi intézményrendszer végrehajtó szféráiban is arányosítsák voksaik-
hoz pozícióikat. Ez – a választások előtt kialakult részesedéshez képest – a to-
vábbi pártok mindegyikét hátrányosan érintette volna. Ezért kigazdaellenes
politikai blokkot létesítve egyöntetűen utasították vissza a kezdeményezést.
Ezt ugyan kelletlenül tudomásul vette az FKGP, ugyanakkor sürgetni kezd-
te az önkormányzati választások megrendezését, ami a hatalmi pozíciókért
folytatott pártviadalban taktikai mestervágásnak tűnt. Egyfelől azért, mert a

korábbi eredmények alapján újabb, sőt nagyobb arányú abszolút többségre számíthatott – s a többi párt ugyanígy kalkulálva éppen ettől tartott –, másfelől pedig azért, mert a hatalmi alrendszernek egyéb ágainak már megejtett törvényes rögzítése nyomán nehéz volt érdemleges indokot felhozni: miért épp az igazgatás intézményrendszerét tartanák továbbra is az ideiglenes rendezetlenség viszonyai között. A lényeg tehát az volt, hogy az önkormányzati választások megtartása esetén a Független Kisgazdapárt a törvényhozás után a helytartóságokban is szabad választásokkal legitimáltnak jutna többséghez. A kommunisták által gerjesztett baloldali kampány éppen ezt kívánta megtorpedózni. A frissiben elszenvedett fiasco után igen kevésbé bízva a szabad választások számukra kedvező kimenetelében, egy újabb adminisztratív eljárás keretében készültek megtisztítani a közalkalmazotti társadalmat a nekik nem parírozó – ezért reakciónak minősített – nem kívánatos hányadtól.

Bibó István ebben a szituációban egy „pártok felett álló” nézetet képviselt. Éppúgy kalandorságnak tartotta a kisgazdák törekvését, mely választási többségével az igazgatás elavult rendszerét konzerválná, mint ahogy hasonló politikai bornírtságnak tekintette a kommunista álláspontot, mely az intézményrendszer érdemi megújítása helyett ismét politikai szempontú személyi csereberékkel hirdette demokratikussá tenni azt, ami strukturálisan állt ennek ellent. „Azt kell mondanom – olvasható Bibó elaborátumában –, hogy ezek a változások nehezen jelenthetnek önmagukban gyümölcsöző átalakulást, ha velük párhuzamosan nem alakulnak ki olyan szervezeti keretek, amelyekben belül komoly közösségi ellenőrzés és lendületes demokratikus közélet tud kialakulni. Ennek híján komolyan félnünk kellene, hogy változott politikai jelzavak és más személyi összetétel mellett az igazgatási beidegződések azonosak maradnak. A személycseré hatását igen nagy mértékben paralizálni tudja, ha közben ugyanazok az élettelen keretek és ugyanaz a felülről való igazgatás folyik tovább. A felülről való igazgatás ugyanis akkor is uralmi jellegű marad, ha a legteljesebben el is van töltve a népboldogítás szándékával.”¹⁶

Ennél is vehemensebben kárhoztatta azt az álláspontot, mely a „vagy választások vagy B-lista” hamis alternatíváját nyújtva élezte végletekig a kérdést. Ráadásul kíméletlenül szembesítette a kormányzó koalíció pártjait saját törekvéseik politikai tartalmával, illetve kínált a deklarált demokratikus programból következő megoldási módozatokat. „A személyi kiválasztódás szempontjainak az alapvető korrumpáltságán semmit sem változtat az, ha

¹⁶ Gyarmati Gy.: Adalékok..., i. m. 532.

a családi és kasztszelekció helyét egy teljesen azonos eljárásban a pártösszeköttetés szelekciója váltja fel. A magyar közigazgatás személyi kiválasztásában egyetlen komoly forradalmi lépés tehető: a tárgyi eljárások, a versenyvizsgák, stb-nek [sic!] minden vonalon való bevezetése. Minden másféle akció a demokrácia jegyében, mely ezt nem meri megtenni, vagy eleve humbug, vagy utóbb azzá fog válni.”¹⁷ Ehhez képest véli úgy, hogy leginkább egy átfogó, radikális intézményi megújítás lehet a demokratikus kibontakozás alapja, s egy szervezetében korszerűsített közigazgatáshoz rendelt választás a személyi állományt is a kívánatosnak tartott irányban frissítené fel.

A közszolgálatot hatalmi osztozkodás térrénumának tekintő pártok ezeket a javaslatokat éppoly averzióval fogadták, mint a parasztpárt 1946 nyarán nyilvánosságra hozott, a városmegye tételén alapuló közigazgatási reformkonceptióját.¹⁸ A kérdést egyértelműen politikai üzletnek tekintő kisgazdapárti álláspont lényege: „ti nem támogattátok az önkormányzati választásokat szorgalmazó törekvésünket, mi nem állunk mellétek a szervezeti reform ügyében”. A kommunisták ennél körmonfontabb ellehetetlenítési módszerre kényszerültek. Bár éppúgy elvetették a választásokat sürgető kisgazda javaslatot, mint a jelentős helyi, regionális autonómiát kilátásba helyező városmegye-konceptiót, taktikusan lavíroztak. A B-lista keresztülhajtásához a parasztpárt támogatása is kellett, s nem állt érdekükben rögtön ezután – hisz még a végrehajtás előttük állt – a baloldali blokkszolidaritás felrúgása. Ezért csak bizalmasan kezelt pártiratokban minősítették a javaslatot elfogadhatatlannak, „kifelé” azt indítványozták, hogy a gyökeres reform kimunkálását utalják a kormányzat közigazgatási reszortfelelőse, a belügyminiszter kompetenciájába.

Ez formailag belefért a koalíciós ügymenetbe, a parasztpárt pedig abban ringathatta magát, hogy két legyet üt egy csapásra. Egyfelől azt remélte, hogy részesedhet a B-lista pozíciószerzési előnyeiből, miközben a javaslat hivatalból a BM Közigazgatási Főosztályához – azaz Bibóhoz kerül vissza. Sőt úgy tűnt, hogy az most már nem csupán egy párt elaborátumaként kerül terítékre, hanem a kormányzati ügymenet részeként. A pártközi felhatalmazást követően a kommunisták nem is késlekedtek – saját érdekeiknek megfelelően – kézbe venni az ügyet. A kormány tanácsadó testületeként működő Jogi Reformbizottság-

¹⁷ Nagy Endre: Társadalomfejlődés és közigazgatási reformok. *Világosság* (27) 1986/8–9, 513.

¹⁸ A magyar közigazgatás reformja. A Nemzeti Parasztpárt javaslata. *Szabad Szó*, 1946. július 14. Lásd még Erdei Ferenc: *Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció*. Akadémiai, Budapest, 1977, 369–375.

gal sietve közölte annak kommunista párti titkára, Beér János, hogy a testület a továbbiakban nem illetékes a közigazgatási reform ügyében. Rajk László belügyminiszter pedig a hivatali hierarchia harapófogójába fogva adta Bibó tudtára, hogy nemkívánatos személlyé vált az általa vezetett minisztériumban.”¹⁹

Mindezek után Rajk gondosan jegelte a közigazgatási reform munkálatait. Tartott ez egészen addig, amíg az MKP szövetségeseitől és ellenlábasaitól – majd időközben Rajktól is – megszabadulva, a jobb szolgának bizonyuló Kádár János belügyminisztersége alatt helyezhette üzembe 1950-ben a pártállam tanácsrendszernek elkeresztelt igazgatási gépezetét.

A végkifejlet ismeretében is érdemes még egyszer pontosítani a fiasco nyitányának időpontját. A reformkoncepció, amely funkcionális szempontból mind a szolgálat, mind az önkormányzatiság elvárásainak eleget kívánt tenni – politikai sikon értelmezve megfelelt a demokratikus közigazgatás kritériumainak –, 1946 nyarán, azaz a koalícióban egymást még ellensúlyozó kisgazda-kommunista erőviszony fennállása idején utasítottatott el egyik részről nyíltabban, a másik oldalról körmönfontabban. S még csak nem is annak érdemi vita nyomán kimutatható rosszasága, fogyatékoságai miatt, hanem hozzá képest külsődleges okokból. A közigazgatás aktuális hatalmi aspirációk érvényesíthetősége szempontjából ítéltetett meg, s ennek következtében eszközzé vált a hatalom kizárólagos birtoklásáért folyó küzdelemben.

Az e céloknak alárendelt törekvések olyan hisztérikussá gerjesztették a belpolitikai légkört – lásd koalíciós válságok sorozata –, hogy abban nem csupán a megújítás, hanem már a működés is lehetetlenné vált. A reformkoncepció bukásának elsődleges oka, hogy a csak elvileg belátható, hosszú távú előnyhöz képest elsőbbséget élvezett az aktuálisan megszerezhetőnek hitt politikai részhaszon (pártdominancia). Mindennek „személyes” következménye, hogy Bibó István szakértelme – az adott kérdésre vonatkozó elméleti felkészültsége és a reformtervben tárgyiasult gyakorlati tevékenysége – nemkívánatossá vált a közigazgatást kizárólag hatalmi médiumként üzemeltetni kívánó pártpolitikai küzdelemben.

¹⁹ A dolog lényege: „Ha Vida [aki beosztottja volt – Gy. Gy.] valami számomra erőszakos és értelmetlennek tűnő proposícióval jött, én azt vidáman és vitézül lefűjtam, és másnap ugyanazt megkaptam Rajktól miniszteri utasításként.” Huszár T.: *Bibó István. Beszélgetések...*, i. m. 97. Az idézetben Vida Ferencről van szó, aki ekkor a BM Vármegyei Osztályának vezetője, s a B-lista frissiben kinevezett miniszteri biztosa, később „konceptiók” büntetőperek bírója volt.

Módszer, magatartás – és következményei

Bibó István 1945 márciusa és 1946 augusztusa között töltötte be a koalíciós pártosztozkodásokban is számon tartott hivatali pozícióját. 1947 nyaráig, a hatalmi harc újabb fejleményeinek szimultán elemzőjeként még jegyzett szereplője a közéletnek, de már inkább csak a politikacsinálók szűkebb-tágabb holdudvarában találjuk. Ez utóbbi szférába helyezhető újabb posztjai okán is: egyetemi tanár, a Kelet-Európai Tudományos Intézet elnökhelyettese.

Bibó azért új státusaiban is tovább politizált – a maga módján. 1946 második felében közel félszáz oldalas tanulmányban összegezte a közigazgatás reformjára vonatkozó nézeteit. A dolgozat több szempontból is figyelemre méltó. Először, mert annak a Jogi Reformbizottságnak készítette, amelyet – mint már szó volt róla – a titkári funkciót ellátó kommunista delegáltja illetéktelennek nyilvánított e kérdésben. A jogszerűség diszkrét bája. Bibó nem apprehendált, nem nyilatkozta tele a sajtót azzal, hogy egy kormányrendelettel életre hívott testületet nem negligálhat egy pártstátusban működő tisztviselő bejelentése; továbbra is érvényben levőnek tekintette a Bizottság kompetenciáját, s mintegy a megelőző fél évben asztalára tett elaborátumainak folytatását, ezt is ugyanoda nyújtotta be.

Másodszor a dolgozat műfaja szembetűnő. Korábbi akadémikus igazgatósbölcseleti eszmefuttatásaihoz képest olyan operatív, mint egy „kivitelezési terv”. Csak jelzésszerűen utal a megoldandó kérdéskörök teoretikus hátterére, majd ütközteti egymással az akkoriban nyilvánosságot látott különböző álláspontokat. Teszi ezt úgy, hogy kimondatlanul szimulál egy meghívott szaktekintélyekkel kibővített „pártközi értekezletet”, melynek elhatározott célja lenne, hogy konszenzusra jussanak a közigazgatási reform ügyében; végül – mintha mindez megtörtént volna – summázza a gyakorlati teendőket.²⁰ Úgy tűnik, Bibó olyannyira hitt „saját igazában”, illetve a koncepció jóságában, hogy egyszerűen nem volt hajlandó tudomást venni a városmegye-tervet enyészetre szánó politikai törekvésekről.

A következő években a Kelet-Európai Tudományos Intézet közigazgatási, statisztikus, kartográfus munkatársaival karöltve mintegy száz regionális és hat országos áttekintő funkcionális térképen részletezte és összegezte a tervezetet. Majd pedig a munkát – „országos vitára szánva” – akkor tette

²⁰ Bibó I.: *Különbség*, i. m. 69–90.

közzé alternatív reformjavaslatként (1950 nyarán), amikor a proletárdiktatúra honatyái – köztük Erdei Ferencsel, a koncepció egyik mentorával – már a tanácsrendszert legitimálják szavazataikkal az ország házában.²¹

Tekinthetnők ezt egyfajta huszadik századi Don Quijote-magatartásnak, veszett ügyek prókátora szerepvállalásnak, avagy – újabban a közbeszéd részévé lett – „politikai mikiegerségnek” is. Bibó meg is kapta ezt a maga idején, az éppen hivatalossá avanzsáló eszme és hatalom hazai főrezidensétől, Rákosi Mátyástól olyanformán, hogy tekinthető-e valaki igazán okosnak, ha nem teszi magáévá az uralkodó rezsim ideológiáját, és megtért neofitaként nem áll szolgálatába.²² A fentebbi jelzős minősítések mellett/helyett, más gondolati szálon nagyon is koherensen értelmezhető mindaz, amit Bibó művelt. De ez már a módszer részét képezi. A felidézett „ár elleni politizálás” is érthetőbbé válik, ha kilépünk az eddig követett szűkebb vizsgálati körből, s az életmű más mozzanataira is reflektálva kíséreljük meg feltárni e módszer és magatartás öntörvényű együttesének belső logikáját.

Nem tudható, hogy az utánunk jövő generációk a „kellő történelmi távlat” előnyeit élvezve átveszik-e majdan vagy inkább elutasítják Martin Roberts kortársi summázatát, miszerint az éppen letűnt – világ- és hidegháborúkkal terhes – évszázad „az új barbárság kora?”²³ volt. A lesújtó ítéleten a kérdőjel legfeljebb annyit relativizál, hogy eltűnődjünk: egy másik kortárs miért is használhatta – kijelentő módban – ugyanezen évszázad egyes történéseinek, jelenségeinek elemzőjeként már munkáinak címében is viszsztatérően a hisztéria, torzulás, nyomorúság, bénultság, zsákutca, válság formulákat. Bibó életművének jó része egy manapság divatos kifejezéssel jellemezhető: válságmenedzselés. S annyiban kegyes volt hozzá a sors, hogy szűkebb-tágabb kortársi környezete fölösen gondoskodott számára menezdzelni való válságról.

Politikával érintkező munkásságának ez a nyitánya. Az 1944-es „békecsinálók könyve” olyan technikák megfogalmazására tesz kísérletet, melyekkel elkerülhetőnek vélte az egy generációval korábbi békemű kudarcának megismétlődését. Azt a konstrukciót, melyet egy harmadik kortárs, részletes

²¹ *Magyarország városhálózatának kiépítése.* Tervezték és szerkesztették: Bibó István és Mattyasovszky Jenő. Államtud. Int. Rotaprint-háziny., Budapest, 1950.

²² Huszár T.: *Bibó István. Beszélgetések...*, i. m. 99.

²³ Martin Roberts: *Európa története, 1900–1973. Az új barbárság kora?* Akadémiai, Budapest, 1992.

elemzés alapján csak „húsz éves válság”-ként értékelt.²⁴ Ugyancsak nemzetközi válsághelyzetekkel birkózik az életmű záró opusa, az 1974-ben befejezett, de akkor csak angolul, illetve külföldön kiadót találó *Paralysis* is.²⁵ Ebben a monográfiában az általános, globális válság keretén belül a különböző regionális feszültségcövek is módszeresen elemezte, a már akut északír krízistől az arab–izraeli konfliktuson át az újabb keletű ciprusi kérdésig. Mindegyik esetben a konszenzuson nyugvó megoldás lehetőségeiről értekezett. És nem ugyanerről a válságmenedzselésről van-e szó, midőn az 1945 utáni magyar belpolitika kormányzati és koalíciós kríziseit, vagy a történetileg és aktuálisan egyaránt megemésztetlen zsidókérdést boncolgatta egymást érő dolgozataiban. Vagy egy évtizeddel később, amikor a forradalom tankkal és bitóval való pacifikálásának napjaiban „a magyar kérdés kompromisszumos megoldásának” tervezetét vetette papírra.²⁶ Az elősorolt műveket ismertnek tételezve, az utóbbi címmel már a módszer egyik jellegzetességéhez érkeztünk. Ez a következő kettős szerkezetben értelmezhető. Az elemzés nyitánya majd minden esetben a vizsgálat tárgyául választott „válság” forrásainak, természetének egy történeti elemzés keretében előadott, következetesen értékelvű diagnózisa.²⁷ Az eszmefuttatások végén pedig rendre fellelhető egy nem kevésbé következetes, de rugalmas modusvivendi-keresés, azaz egy elvi belátáson nyugvó terápia a kompromisszumos megoldás lehetséges változatainak megfogalmazásával.

Ha emlékezetünkbe idézzük az 1945–1947 közötti dolgozatait, melyekben a pluralista demokráciát működtető politikai technikák (eljárásmodok) megjelenítésén is fáradozott, ez a kettősség egy harmadik, köztes betéttel bővül. A diagnózis és a terápia közé ékelve rendre külön kitérőkben veszi számba, hogy toleranciahiány, alkuképtelenség esetén milyen nemkívánatos következmények adódhatnak. A „kölcsonösen gerjesztett félelmek”, a „katasztrófapolitikák” kárbecslését is elvégezve tér rá a kompromisszumon nyugvó alternatívák vázolására. Szilárd értékelvűség a diagnózisban, konszenzuskereső rugalmas érdekalku a terápiajavallatban, a kibontakozás mó-

²⁴ E. H. Carr: *The Twenty Years Crisis, 1919–1939*. Harper & Row, New York, 1964.

²⁵ *The Paralysis of International Institutions and the Remedies*. The Harvester Press, Hassocks, 1976. A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. BIVT IV. 283–710.

²⁶ Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására. 1956. november 6. BIVT IV. 174–176.

²⁷ Itt újra sorolhatnánk a tollhegyre tűzött korkórokat, a rossz békétől a német hisztérián, a kisnemzeti nyomorúságon, az avított igazgatási rendszeren át a nemzetközi szervezetek bénultságáig.

dozatairól szólva. Ha nem lenne bizonyos mértékig lejáratos „műfaj”, azt is mondhatnók, hogy Bibó a maga korában szinte mindvégig valamifajta „alkalmazott politikatudományt” művelt.²⁸

Ugyanez a szerkezet köszön vissza második aktív politikai szerepvállalása – és annak idő előtti alkonya – idején, az 1956–1957 fordulóján egymást követő „nyilatkozatban”, „tervezetben”, „emlékiratban”.²⁹ A nyitány ezekben az esetekben is egy értékmotivált „elvi tisztázás” volt az államról, a szabadságról, a kultúráról, a kapitalizmusról, a szocializmusról, majd ezt követték a „kompromisszumos megoldás” pontokba szedett elemei az alkotmányjogi garanciákról, a kormányzat legitimitásáról, a geostratégiai státusról, a katonai kiűrésről, s a kommunistáknak nyújtandó biztosítékokról. Ugyanekkor megismételte 1947–1950 közötti „széllal szemben...” tevékenységét.

Már nem volt államminiszter, Nagy Imréeket már rég elrabolták a jugoszláv követségről és hermetikus elzártságban tartották őket a snagovi „Hétoronyban”; már sorozatban osztották a halált a statáriális bíróságok, midőn Bibó fáradhatatlanul nyűtte írógépét „a politikai kibontakozás útjáról.” „Botrány” – rögzítette az *Emlékirat* egyes bekezdéseinek elején –, amit Magyarországon és Magyarországgal ’56. november negyedike után csináltak, és olyan nemzetközi botrány, ami „világpolitikai zsákutcába” torkollik. A munka második részében pedig ugyanilyen következetességgel a „remény” kifejezéssel indítja érveinek egymást követő regimentjét, a kompromisszumos kibontakozás módozatait kínálva. Annál is inkább, mert az éppen országló régi-új terrorhoz képest „a magyarországi, lengyelországi és más kommunistaország-béli mozgalmak a legélesebb fényben mutatták meg, hogy ezekben az országokban valóságos és eleven igény létezik a szabadság valósága és legfejlettebb technikái iránt.”³⁰

²⁸ Gombár Csaba néhány éve még arra hívta fel a figyelmemet, hogy a nyugati politikatudományok művelői körében a „céhen kívüli” sarlatánság, kóklerség szinonimájaként számít már-már szitokszónak az „alkalmazott politikatudomány” formula használata. Ehhez képest látszik ez újabban meghonosodni a hazai politikatudomány művelői körében is. Igaz, Gombár időközben ki is kérte magának a politológusi minősítést.

²⁹ BIVT IV. 165–238.

³⁰ Ezen a ponton kell arról szólni, amit – jobb híján – magatartásnak nevezek, ami nehezen választható külön a módszertől, és ami végsőleg Bibó István időnkénti „többszörös státusával” függ össze. Velejéig politikus alkat – vallja magáról –, de nem mindenáron vállal direkt politikai közszereplést. Miközben kor- és pályatársainak nagy része a harmincas évek második felétől már kötésig belevetette magát a Gömböstől Szálasiig örvénylő – és időközben háborúba masírozó – országos politikába, Bibó sokkal inkább „csak” a szakmai-közéleti önépítésre látszik koncentrálni. Sőt, azt követően is tartózkodik a direkt politikai szerep-

Akkor is ez maradt igazi műfaja, amikor az 1945-ös fordulatban főhivatalt vállalt és – bár tisztség nélkül – tagja lett a Nemzeti Parasztpártnak. Mindezekhez képest pedig, ugyanaz a Bibó, aki előtt azért is fejet hajtának az utókor-társak – legalábbis bő évtizede még szinte mindegyik szárnyát bontogató új, vagy megújulni igyekvő politikai irányzat követésre méltó szellemi mentorai között emlegette, mert szinte a történésekkel párhuzamosan adott időtálló elemzést az akkori mindennapok politikai labirintusáról; nos ugyanő zavarba jött, sutának érezte magát és – néhány kikerülhetetlen „beugrást” leszámítva – elhárította magától, hogy pártja képviselőjeként választási kampányszónoklatot tartson. A katedra, a meghívott előadónak kijáró külön asztal – a börtönben is „megorganizált” Bibó-tanszék – nem kevésbé igényel retorikai képességeket, mint a szónoki pulpitus.³¹ Emellett – akik még ismerhették, igazolhatják – előszóban is képes volt precíz, „nyomdakész” eszmefuttatásra a legkülönbözőbb társalgási vagy éppen szakmai kérdésekben, és a programatikus fogalmazás sem állott tőle távol. De mindezekhez képest volt számára művelhetetlenül más műfaj a kampánydebatterség, lett légyen szó veretes ígervényekről, vagy éppen pulpitusriposztokról. Elemző alkat volt és nem néptribun. Ha manapság nem lenne a szóösszetételnek meglehetősen pejoratív felhangja, Bibóra valóban illene az író-politikus minősítés. (Politikai publicisztikát persze hozzá hasonló státusúak tucatjai műveltek minden pártból, de azok szignifikáns ideológiai és érvrendszerben fogalmazták meg saját pártjuk éppen aktuális álláspontját, lett légyen szó bármilyen „össznépi” vagy részérdekről.) Bibó viszont ezekben az aktuális dolgozatokban is őrizte a tárgyyszerű elemzéshez nélkülözhetetlen integritását, mintegy kívülről mutatva be mindazt, amit – mivel bennfentes részese a vizsgált közegnek – belülről is nagyon jól ismert. Mi több, a problémák is éppen ezekből a kortársi kórképet kitergető krónikákból adódtak.

vállalástól, hogy az ennek előfeltételül önmaga számára kitűzött státust – egyetemi tanárság – a negyvenes évek elején elérte. A jó béke ideájáról ró racionalis elemzést, amikor az irracionalitás mündérba bűjtatott hadoszlopai sarkaiból fordítják ki és teszik véráztatta üszkös tereppé kontinensünket. S nemkülönben „tollal papíron politizál”, midőn – a német megszállást követően – menlevelekkel látja el az üldözötteket.

³¹ 1945 tavasza és 1948 nyara között – a Magyar Dolgozók Pártja létrejöttéig – egyetemi kolégiumait leszámítva is közel száz különböző előadást tartott, különböző „közművelődési”, illetve szakmai rendezvényeken. Lásd *Bibó István, 1911–1979. Életút...*, i. m. 234–238.

A kortársi fogadtatás legendáriumából elég itt utalni a legismertebbre, *A magyar demokrácia válsága* című tanulmánya körüli hercehurcára, beleértve a megjelentetés és az utóélet viszontagságait is.³² Érthetően a legtöbbet emlegetett főszereplők, a kisgazdák és a kommunisták vetették el észrevételeit kellő arroganciával. Miközben az ellenlábasuk viselt dolgait érintő megállapításaira buzgón szekundáltak, ugyanazon tételeket önmagukat illetően „tettenérésként” éltek meg – s nem is alaptalanul. Jelezni kell ugyanakkor, hogy diagnózisait korántsem saját pártjának köztes helyzetéből eredő „kétfrontos harcként” verifikálta. Annál kevésbé, mert igazából az NPP-nek sem kellett. S vélhetően nem csupán azért, mert pártjára alig vesztegetett több szót annál, amennyit annak fiókpártstátusa megérdemelt. Erdei Ferenc a cikkel kapcsolatban a kommunisták „jobboldali” minősítését visszhangozta a párt elnökségi ülésén. Ezt ellensúlyozta ugyan Illyés Gyula és Farkas Ferenc Bibó melletti kiállása, miután viszont a mérleg nyelvének számító Veres Pétertől csak üres szócséplésre tellett, ejtették az ügyben való nyilvános állásfoglalást. Ezek után nincs különösebb csodálkozni való azon, hogy a parasztpártnak akkor se tellett mellette való kiállásra, amikor Rajk elegánsan kimanőverezte Bibót – az egyébként szintén pártosztozkodások körébe tartozó – belügyminisztériumi posztjáról. Így válik az is érthetővé, hogy egy évvel később – 1947 nyarán – ugyanazokban a napokban ajánlják fel neki: menjen vidékre választási kampányolni, amikor a fővárosban egy-éves halogatás után Rajk belügyminiszter végül is összehívott egy pártközi tanácskozást a közigazgatási reform ügyének megtárgyalására. Nem, nincs ellentmondás korábbi megállapításommal, amikor azt írtam, hogy Rajk fagyasztotta ezt az ügyet. Annyi történt, hogy időközben a szociáldemokraták és a kisgazdák elkészültek saját közigazgatási elképzeléseik formába öntésével, és vehemensen szorgalmazták azok megvitatását. Rajk engedett, de (ma már) ismert a tényleges kommunista álláspont: „a tárgyalásokat [...] figyelemelterelés céljából folytatjuk.” A Kovács Imre ellensúlyától időközben megszabadult, s Erdei tényleges vezérletével ekkor már nyíltan balra bokázó parasztpárt Bibó helyett két „politikai névtelent” küldött a megbeszélésekre, akikről azután dicsérőleg állapíthatta meg a tárgyalásokról készített kommunista zárójelentés: „jóindulatú passzivitásukkal pártunkat támogatták.”

³² Lásd erről Szabó Zoltán bevezetőjét Bibó István *Harmadik út* című, Londonban, 1960-ban megjelentetett tanulmánygyűjteményéhez. Lásd még: Bibó I.: *Különbség*, i. m. 13–40.; Bibó István, 1911–1979. *Életút...*, i. m. 327–334.

Az érdemi kérdésekig el sem jutó három ülés után az egészből csak egy „ad acta” feliratú iratcsomag maradt.

Ugyanekkor, 1947 nyarán vette kezdetét Bibó István „közéleti agóniája”. A *koalíció válaszüton* címen fél évvel korábban – 1946 karácsonyán – írt dolgozatát kiegyensúlyozott előadásmódjától már igencsak elütő, drámai felhívással zárta, midőn a köztársaságkori Róma vészterhes napjaiban meghonosodott fordulatot idézte: „Vigyázzanak az előjárók, hogy kárt ne szenvedjen az ország!” Mire egy hónap múltán írása napvilágot látott, meg is indult azoknak a valóban drámai fejleményeknek a sora, amelyek már korántsem a „próbálkozó demokrácia” működési rendellenességéről szóltak. Pontosítva, nem megindult, hanem megindították. Az MKP uralta rendőrség, egy maroknyi – érdemleges politikai, illetve társadalmi befolyással nem rendelkező – csoport fehér asztal melletti kommunistaellenes diskurzusait „köztársaság-ellenes összeesküvéssé” tupírozta. Majd ezt, a már eredendően művi precedenst, többszörös és erőltetett áttétellel, jól adagolt torzításokkal igyekeztek a kiszáradt nyakába varrni. A minden lépésében justizmord révén céljához közelítő akciósorozat – beleértve ebbe a FKgP főtitkárának, Kovács Bélának az elhurcoltatását, valamint a kormány és a parlament ugyancsak kiszáradt elnökének emigrációba kényszerítését – egyrészt újabb válsághelyzetet, másrészt tényleges politikai erőviszonyátrendeződést indukált. Majd pedig ez utóbbira hivatkozva szorgalmazták az egész ügyet mozgató, illetve kezükben tartó kommunisták, hogy a megváltozott helyzetben új parlamenti választással tisztázzák a politikai erőviszonyok módosulását.

Bibó újabb cikke ugyanolyan menetrendszerűen érkezett, mint ahogy a kortársak a koalíciótól is szinte már várták a menetrendszerűen érkező újabb krízist. *Válság után – választás előtt* című írását olvasva akár csalódottak is lehetnénk. Helytelen premisszákból téves következtetésekre jut. Persze könnyű ezt megállapítani utólagos bölcselkedéssel, azzal az információ-többlettel, ami a szóban forgó kérdés kapcsán immár rendelkezésünkre áll. Lássuk inkább, hogy mit tudhatott ő akkor, és hol ment lépre. Azt világos politikai zsarolásként érzékeli és érzékelteti, hogy a büntetőjogi felelősségre vonást szorgalmazó nyilvános álláspontjukhoz képest a kuliszszák mögött zajló pártközi tárgyalásokon a kommunisták milyen – kiszivárgó, kiszivárogtatott – csomagterv keretében ígértek egérutat az általuk kompromittált és megfélemlített kiszáradt vezetőknek, ha „önként” eltűnnek a politika porondjáról. Azt azonban – ekkor még – valóban nem ismer-

te fel, hogy az egész „összeesküvés”-kreálmány az illegitim hatalomszerzési hadjárat nyitó offenzívája.³³ A legelső rendőrségi hírektől a belügyminiszeri kommunikéken át a különböző kihallgatásokról szóló tudósításokig egy – kellő cinizmussal mesterinek is tekinthető – forgatókönyv részeként kerültek nyilvánosságra az információk. Ehhez képest Bibó elemzési horizontja valóban csak a jogállamiság határáig terjedt. Egy mégoly pártpolitikai függésben működő rendőrségről, „népügyességről” sem feltételezte a jogtiprásnak azt a mélységét, amelyben Machiavelli legfeljebb ha zöldfülű tucattanonc lehetne. Bibó ezt még azon soros krízisnek tekintette, melynek féltucatnyi elődjét is átélte, illetve diagnosztizálta a megelőző két évben. És hasonlóképpen követte addigi válságmenedzselési logikáját. Oknyomozás – kárbecslés – kilábalás.

Erőtlenül foglalkoztatta a külpolitikai hatás, azt latolgatva, hogy magas közjogi méltóságok emigrálása, valamint az általuk indukált szolidaritási követlemondások mennyiben ronthatják az ország külföldi megítélését.³⁴ A belpolitikai részben két mozzanatra koncentrált. Határozottan pellengérré állította azt a kommunista mesterkedést, amely tudatosan keveri és kódósítja a jogi procedúra, illetve a politikai felelősség keretében rendezendő elemeket. A válság által gerjesztett párthasadások – a kisgazdák mellett a szociáldemokrata és a parasztpártból is kiváltak a kommunistáknak tovább statisztálni nem kívánó személyiségek, csoportok – viszont arra a következ-

³³ Nem érdektelen ebből a szempontból Bibónak egy harminc évvel későbbi reflexiója sem. Ekkor az ún. „Magyar közösség” ügyről a fővádlottak egyikének, Donáth Györgynek az ítélethirdetést megelőzően, az utolsó szó jogán elmondott beszédével megismerkedve írt egy tanulmány terjedelmű és értékű levelet az „összeesküvés-per” másik elítéltjének, Arany Bálintnak. Ebben a kor-, illetve sorstársi empátiája addig a pontig terjed, hogy elismeréssel nyilatkozik Donáth bíróság előtti személyes tartásáról, és immár a jegyzőkönyvi ténszerűség ismeretében ismétli meg kritikáját a jogszerűséget és a tárgyalogosságot egyaránt megcsúfoló vizsgálati, illetve bírósági procedúráról. Ezen túlmenően azonban Bibó nem a bitó árnyékában tett nyilatkozatként elemzi Donáth beszédét. Azt politikaelméleti és ideológiakritikai analízisnek veti alá, s ebből a megközelítésből tartja fenn elutasítását továbbra is a Magyar Közösség tagjai által képviselt eszmerendszerrel szemben. Lásd Bibó István levele Arany Bálinthoz a Magyar Közösség ügyéről, 1978. In: *Bibó István, 1911–1979. Életút...*, i. m. 687–693.

³⁴ 1947 nyarán és kora őszén Nagy Ferenc miniszterelnök és Varga Béla házelnök emigrációba kényszerítését követően összesen két tucat diplomata, illetve külképviseleti tisztviselő mondott le tiltakozásul állásáról. Lásd Kertész István: *Magyar békeillúziók, 1945–1947*. Európa–História, Budapest, 1995, 570–572.

tetésre juttatták, hogy ezáltal olyan ballasztoktól szabadult meg a politikai közélet, amelyek addig inkább hátráltatták a koalíciós kormányprogram megvalósítását.

A konszolidáció első lépését ő is a már kiírt választásokban látta. A választójogosultság politikai szempontú szűkítését érdemi helyeslést vagy kritikát mellőzve tudomásul veszi. Annak esélyét latolgatva, hogy fenyegeti-e valami nemkívánatos machináció a „komolyan tiszta” választások lebonyolítását, arra a végkövetkeztetésre jut, hogy „az ország saját politikai erői nem állnak úgy, hogy ilyen lehetőségekkel élni tudjanak.”³⁵

Újfent tévedett. Tévedett, mert ismételten csak a józan ész és a törvényesség sáncain belül pásztázta végig a politikai terepet. Bár a fölösleges jelzős minősítésektől általában tartózkodó Bibó esetében több mint feltűnő – utólag?! – „az ország saját politikai erőinek” nyomatékosítása. Cikk írásakor még frissen sokkolta a közéletet Kovács Bélának, a legnagyobb kormányzó párt főtitkárának képviselői mentelmi jogára (is) fittyet hányó elhurcoltatása, szovjet katonai szervek által. Még évtizedek múltán is foglalkoztatta az a kérdés, hogy „Rákosi vajon milyen szovjet fórummal tárgyalta meg például Kovács Béla letartóztatását”.³⁶ Magyarán, ha motoszkált is benne akkor már valami – nyilvánosan meg nem fogalmazható – rossz sejtetem, azzal valóban nem kalkulált, hogy a jogszabályokból és egyáltalán bárminemű köznapi tisztességből vagy éppen közéleti játékszabályokból csúfot űző intézményesített politikai banditizmus uralja majd a választások technikai előkészítését éppen úgy, mint a voksolás napját.³⁷ Ennek szinte már öntörvényű – hasonlóképpen törvényszegő – folytatása volt, hogy a szintén a kommunisták által kézben tartott Választási Bíróság, a csalások miatt érvénytelenítő indítvánnyal hozzá forduló Magyar Függetlenségi Pártot fosztotta meg összes mandátumától, aminek az arányszámok módosulása miatt volt komoly jelentősége. Ennek eredményeként transzformálódott

³⁵ *Válság után – választás előtt*. BIVT II. 523–549.

³⁶ Huszár T.: *Bibó István. Beszélgetések...*, i. m. 95.

³⁷ Ma már dokumentáltan is feltárt, hogy az annak idején elsődlegesen vihart kavaráó mintegy százezernyi „kék-cédulázást” jó ötszörösen meghaladó egyéb jellegű adminisztratív csalás is hozzájárult a kommunisták tisztátalan elsőségéhez. Gyarmati György: „Itt csak az fog történni, amit a kommunista párt akar!” Adalékok az 1947. évi országgyűlési választások történetéhez. *Társadalmi Szemle* (52) 1997/8–9. 144–161. [Megjelent még: Gyarmati György: *Taposómalom taposóaknákkal. Írások a megmagyarosított államszocializmusról*. Kronosz–ÁBTLL, Pécs–Budapest, 2019. 175–204.]

abszolút többséggé a 22%-kal relatív győztes kommunisták és a – Farkas Mihály által ekkor már „kezes bárányokként” jellemzett – koalíciós mario-nettpártok parlamenti pozíciója.

Ekkor, ezen a ponton rekesztette be Bibó addig rendszeresen közreadott aktuálpolitikai elemzéssorozatát. Vizsgálatunk szempontjából pedig ezen a ponton fonódik egybe leginkább a szakértelem–politikum–módszer cím-ben jelölt triásza a magatartással. Bibó személyes sorsában ez éppoly markáns – bár még szuverén döntésen nyugvó – fordulat, mint amilyen döntő, de sokkal kevésbé szuverén fordulat nyitányát jelentette az ország életében. A tény köztudott, s a későbbi fejlemények ismeretében a motivációk leírása sem különösebb erény. Ezért zárásképpen csak arra keresek választ, hogy kortársként milyen akkor ismerhető tényező, felsejlő impresszió juttatta arra az elhatározásra, hogy politikai státusának feladása után egy évvel búcsút mondjon annak a metapolitikai tevékenységnek is, mely – töredékesen felidézett – korabeli dolgozataiban öltött formát. Elsőül, friss kudarcként vélelmezhetnénk a *Válság után – választás előtt* cikk tévedéseit. Bibó az élete alkonyán vele készített kötetnyi terjedelmű interjúsorozatban igazán nem fukarkodott tévedéseinek számbavételével. A különböző konkrét esetek felidézését azután úgy summázza, hogy „a legnagyobb tévedéseket mindig akkor követtem el, mikor a különböző politikai tényezőkről azt feltételeztem, hogy azok a saját érdekükben felfogott legokosabb dolgot fogják csinálni, vagy legalábbis arra törekcszenek.”³⁸ Abba a saját megfogalmazásában „elméleti síkon” művelt politikába,³⁹ ami munkásságának éppen tárgyalt részét jellemezte, a tévedés kalkulált kockázati tényező. Ezt tehát nem tudom besorolni a visszavonulást magyarázó összetevők sorába.

Következő támpontként szolgálhat az a mozzanat, midőn a továbbra is a politikában maradó Erdei Ferencsel való kapcsolatának módosulását fellevenítve arról szól, hogy nevezett „respektálta távolmaradásomnak végsőleg morális indítékait.”⁴⁰ Ismeretes, hogy Bibó politikaszemléletében ez az életmű egészen végighúzódo konstans elem, és más vonatkozásban már idéztem, hogy ő a hatalom ontogenezisét is mintegy „erkölcsi feladattá való átnemesítésben”⁴¹ értelmezte. S ezt saját maga számára kategorikus impera-

³⁸ Huszár T.: *Bibó István. Beszélgetések...*, i. m. 61.

³⁹ Uo. 30, 101.

⁴⁰ Uo. 104.

⁴¹ BIVT II. 397.

típusként tételesen is megfogalmazta. Fellelhető a hagyatékában egy, a harmincas évek végére datált fogalmazvány, „a szabadságszerető ember politikai tízparancsolatáról”. Bibó, tudatosan készülve a politikai szerepvállalásra, önmaga számára kívánta rögzíteni azokat a normákat, amelyek zsinórmértékül szolgálhatnak a közéletben.

Tartalmát tekintve ez egy olyan morálfilozófiai ihletésű közéleti katekizmus, mely kifinomult szociális érzékenységet is tükrözve evidenciaként rögzítette az emberi szabadság és méltóság érvényesülésének garantálását, emellett morális kötelezettséggként és a köz iránti felelősség részeként tételezte az előbbieik bárminemű sérelme esetén való fellépést. „A szabadságszerető ember – írja – az egyéni vagy hatósági hatalmaskodás, s az emberi méltóság mindenféle megaláztatása ellen azonnal együttesen, de ha az rögtön nem lehetséges, magában is fellép. Minden felismert közérdek ügyében kezdeményezőleg lép fel, [...] tisztában lévén azzal, hogy a közügyek elhanyagoltsága vagy méltatlan emberek kezébe való kerülése egyedül a tisztességes emberek kezdeményezésének hiánya és közéleti bátortalansága miatt történhetik.”⁴²

A visszavonulás motívumait kereső oknyomozásban kettős dilemma elé érkeztem, s úgy tűnik, hogy azokat a moralitás szférájában maradványok nem tudom meggyőzően feloldani. A fenti idézet alapján Bibó nemcsak hogy nem mondhatott volna búcsút a politikának, hanem legalábbis a katekizmus megfogalmazása óta bele kellett volna merülnie. Egyikről sincs szó, s attól, hogy ezt ridegen személyes következtetésnek ítélem, a dilemma még fennáll.

Próbálkozzunk más megközelítésben. Felfogásában a morálnak volt egy olyan szükséges (bár nem feltétlenül elégséges) minimumszintje a politika tartományában is, amelynek hiánya határt szabott a benne való szerep-, vagy a vele való közösségvállalásnak. Ez a limit pedig – ha nem is a morál meglehetősen képlékeny fogalmi tartományában – nagyon is pontosan megragadható. A Bibót visszavonulásra késztető motívumok egyikét – saját fogalmi rendszeréhez igazodva – úgy nevesíthetnők, mint „a szabadságtiprók tízparancsolata”. Ez korántsem csupán stilisztikai ellenpontként alkalmazott tükörmetafora, hanem nagyon is e világi politikai katekizmus volt.

„Ne legyenek az elvtársak túlzottan törvénytisztelők!” Ezzel a parancsollal indította mondandóját Farkas Mihály egyik szárnysegédje azon az értekezleten, amelyen a kommunista párt saját kádereit készítette fel a közelgő

⁴² Huszár T.: *Bibó István. Beszélgetések...*, i. m. 257–258.

választásokra, 1947 „forró nyarának” ugyanazokban a napjaiban, amikor Bibó István a *Válság után – választás előtt* című cikkét fogalmazta. Majd a célszentesítő pragmatizmus ezen logikáját követve sorolta a jogtiprás kátéjának további pontjait. Mindezek arra vonatkoztak, hogy milyen „operatív technikákkal” lehet elütni már a szavazófülkébe jutástól is minél több olyan választót, akiknek a kizárását a törvény nem teszi lehetővé, de – a kommunisták szerint – voksaikkal kiszámíthatóan „a reakciót támogatnák.” Ezek egyike szerint a nemkívánatos polgártól annak írásos igazolását kérhetik, hogy nem volt tagja(!) azon korábbi pártok, szervezetek valamelyikének, melyeknek tagságát a törvény kizárta a választásra jogosultak köréből. Végül külön is nyomatékosítva a Rajk László vezette Belügyminisztérium várható „segítségét”, kellő kollektív öntudattal prognosztizálták, hogy a kiszemeltek esetében „feltétlenül meg fogjuk találni a kizáró okot.”⁴³

E kommunista választási „etikai kódexet” Bibó szövegszerűen nem ismerhette. De az ennek megfelelően intézményesített visszaéléseket, azok hátterével együtt mindinkább átláthatta. A politikának még abban az információs szférájában forgott, amelyben hitelesen tájékozódhatott például arról a tárcaközi „villámháborúról”, ami a választások napjának egyik – nem szelöltetett – atrocitása volt. Az ügy azzal indult, hogy Ries István igazságügy-miniszter – miután már szinte égett hivatali telefonvonala a tömeges „kékcédulák” visszaéléseket felpanaszoló, egymást érő információktól –, a választások lebonyolításáért felelős másik kabinettaghoz, Rajk Lászlóhoz fordult, hogy ellenőrizze saját értesüléseit. Rajk semmi ilyesmiről nem akart tudni. A továbbra is nyugtalankodó Ries mozgósította az ügyészségek elérhető munkatársait, hogy azonnal induljanak a gyanús helyszínekre, és lássanak hozzá a bejelentések kivizsgálásához. Erre már a belügy gépezete is mozgásba lendült. A rendőrkapitányságokra érkező miniszteri rádiótelegram szerint feladatuk a választási helységekre érkező/érkezett ügyészek kiutasítása, s ha vonakodnának távozni, akkor letartóztatása. Rajk ezen pártvédő akciója volt a tényleges oka Ries István választások utáni azonnali lemondásának, valamint a vele szolidáris kormánytagok minisztersztrájkjának.

Mindezek alapján Bibónak a politika szférájában már publikációival lenni sem kívánó elhatározása, a morális megfontolás mellett kiegészíthető a közügyek jogszerű működése iránti igénnyel, illetve felelősséggel is. Erre gondoltam, amikor a morálnak a közéletben megragadható limitjére utaltam. Bár

.....
 43 Gyarmati György: Kékcédulák 1947-ben. *Rubicon* (1) 1990/2, 6–7.

ez két „önálló” mozzanat, a személyes döntés szférájában akár egymást fedő motívummá szervesülhet. Nem csupán elkötelezett híve volt, hanem tevőleges formálója is kívánt lenni egy gondosan kimunkált, törvényeken nyugvó és törvényes keretek között végigviendő radikális társadalmi reformpolitikának. A „köztársaság-ellenes összeesküvés” művi precedensétől a Választási Bíróság törvénygyalázásáig terjedő háromnegyed évben viszont egy olyan folyamat szemtanúja volt, amikor már maguk a törvény alkotói és alkalmazói intézményesítették az exlex napi gyakorlatát. Ezzel már nem tudott közösséget vállalni, ugyanakkor nem talált olyan legitim eszközt és intézményt, amely a kiteljesedő szervezett erőszaknak útját állhatta volna.⁴⁴

⁴⁴ Bibónak *Az európai társadalomfejlődés értelme* című dolgozatában van egy eszmefuttatása az erőszak és az ellene való fellépés problémájáról. Krisztusi példázatból kiindulva egy olyan szekularizált keresztényi magatartásmódot, cselekvési „eszközt” fogalmaz meg, ami mintha példázatosan utalna saját közszereplésének – illetve attól való tartózkodásának – morális motívumaira. „A keresztény válasz az erőszak, a félelem és a gyűlölködés görcsére az aktív szeretet központba helyezése, az aktív szeretet, mint minden emberi görcsöt feloldani képes, minden erőszakot megsemmisíteni képes, lefegyverezni képes erő szerepel Krisztus példázataiban és példagesztusain a leggyakrabban. Ismételten le kell szögezni azt, hogy ezek az erőszakkal kapcsolatos alapvető krisztusi előírások: aki megdob kővel, dob vissza kenyérrel; aki kardot ránt, kard által vész el stb., ezek nem valamilyen ügyefogyottságnak a hirdetési, és egyáltalán nem passzív magatartásra biztatnak... A hangsúly azon van, hogy minden erőszak lényegében valamiféle görcsös állapotból fakad, és minden erőszakos gesztussal szemben létezik egy aktív szeretetből fakadó erősebb szeretetgesztus, amelyik azt az erőszakgesztust lefegyverezni képes. Aki megdob kővel, dob vissza kenyérrel tehát nem azt jelenti, hogy bambán tűrjük el, ha megdobnak kővel, és bambán próbáljuk az ellenfél kegyeit keresni, hanem azt, hogy találjuk meg azt a gesztust, amelyik a kővel dobálóban felkelti a saját cselekedete felletti szegyenkezést, a saját cselekedete hiábavalóságának megismerését. [...] Az előírás tartalma az, hogy a legszörnyetegabb pribékkel szemben is létezik olyan gesztus, [...] amely fölemelt karját lehorgasztja, és az agresszív cselekedet hiábavalóságára ráébreszti. Hozzá kell tennünk, hogy minél félelmetesebb és absztraktabb szervezetek részeként történik az erőszak, pl. egy háború vagy egy apparátus részeként, annál kisebbek, szinte reménytelenek a sanszai egy ilyen gesztus sikerének. A hangsúly azonban azon van, hogy minden erőszakhelyzetben van lefegyverző gesztus, és ezt kell keresnünk. Ha nem tudjuk megtalálni, akkor nem tehetünk mást, mint hogy megvédelmezzük azokat, akik ránk vannak bízva, erőnk szerint és az adott esetben rosszabb megoldásként, az erőszak eszközeivel. A lényeg azonban annak tudata, hogy ez az erőszakos eszköz a rosszabb megoldás, [...] hogy éppen helytállunk ilyen vagy olyan helyzetben, de az igazi nagy cselekedetet, a lefegyverző gesztust, a szeretet lefegyverző gesztusát nem tudtuk megtalálni – csődöt mondtunk.” BIVT III. 44–46.

Mindezt hosszabb távon szemlélve, önmagával szemben nagyon is konsekvens lépésként fedezhetjük fel újabb nempolitizálását. Utaltam már rá, hogy önmaga számára az egyetemi tanári státust tekintette a politikába való intenzívebb bekapcsolódás előfeltételének, s ezt a negyvenes évek elejére elérte. Akkor sem volt még szó teljes fasizálódásról; ennek ellenére sem kívánt szerepet vállalni Horthy mindinkább zöldesbarnába öltöző háborús Magyarországon.

Az utóbbi esetben sem beszélhetünk még Sztálin hazai helytartóinak kizárólagos hatalmi omnipotenciájáról; de az előbbivel szimmetrikus gesztusként, számára már azt megelőzően megfogalmazódott a netovább! belső parancsa, mielőtt a bolsevikrőt egypárti diktatúra önnön győzelmét ünnepezhette volna. Az 1944 végéről származó prognózisa – „ha az oroszok proletárdiktatúrát hoznak, azt én tudomásul fogom venni, de nem ambicionálok benne semmiféle szerepet”⁴⁵ – még nem teljesedett be maradéktalanul, de kiszámítható közelségbe került ahhoz, hogy az aktív politizálásnak búcsút mondjon.

A politikai cselekvés aktorai és a politikára a legkülönbözőbb műfajban és nívón nyilvánosan reagálók valóban olyan biocönózist képeznek, ami együttesen alkotja a politika univerzumának leginkább látható részét. De ezeknek a politika megvalósuló eredővektora szempontjából nagyon különböző a kompetenciájuk, befolyásuk. Az érdekeltvű politikai realitás és az értékeltvű gondolati racionalitás viszonya, egymásnak való meg- vagy meg nem felelése „a politika” egyik állandó dilemmája. Az éppolyan jelenvaló mozzanat az akarátérvényesítésre képes döntéshozatali szférában, mint a nem döntési helyzetben lévő szereplők vagy éppen a közvetlen (hatalmi) érdekmotiváció szempontjából semleges elemzők számára.

Az életút most górcső alá vett korszakában azért esett szó már fentebb is Bibó „többes státusáról”, mert egyidejűleg, egymás mellett szólalt meg különböző szerepekben. Egyrészt a kormányzati nómenklátúra olyan poszton tevékenykedő tisztségviselője volt, aki rendeleteket, törvényeket készít elő, azaz normatívává váló politikai aktusok hivatalából eredő közreműködője. Másrészt rendre „kiszól” ebből a státusából, és szerepet váltva időről időre megfogalmazza különvéleményét, mintegy kabinetjének renitens belső ellenzékeként. Elég utalni az államfői hatalom vitájára, a németek kitelepítése tárgyában készített, a kormányzati döntést több ponton opponáló emlék-

⁴⁵ Huszár T.: *Bibó István. Beszélgetések...*, i. m. 51–52.

íratára, vagy a részletesen is felidézett közigazgatási reform ügyére.⁴⁶ Harmadrészt, pontosabban mindezenközben pedig folytatólagosan őrzi – Szűcs Jenőtől kölcsönzött formulával – a „tudós politikai gondolkodó” integritását, és erről az értékelvű platformról kínál racionális konszenzusalternatívákat a napi önérték által vezérelt pártpolitikának.

Dolgozatainak mindegyike azokat a feszültségócokat exponálja, amelyekben *modus vivendi*t kellene találgatni az akarátörvényesítésre (is) képes politikai szereplők, a még csak „próbálkozó demokrácia” konszolidálódása érdekében. De ezt nem csupán az általános kíváncsi szintjén fogalmazza meg. Azt is körvonalazza, hogy a szereplőknek miben és mennyiben kellene engedniük kizárólagosnak tartott igazukból, merev hatalmi és félelmi fikcióikból. Mindezzel pedig akkor hagy fel, amikor az aktuális történések már nem értelmezhetők a demokrácia fogalmi keretében. A borsó kiszámíthatóan mindhiába való falra hányását már nem vállalja. Ez pedig már a harmadik, nagyon is gyakorlatias oka elhallgatásának. A hatalmat humanizálni és a félelmet megszelídíteni igyekvő szolgálatnak tekintette, amit művelt, s ennek továbbfolytatása vált számára értelmetlenné.⁴⁷

Szakértelem, politika, módszer. A fentebbi oldalak alapján – közelítsünk bármelyik szempontból – ez bizony nem egy sikertörténet. Fiaszkóba torkolt a politikai közszereplés éppúgy, mint az elemző szakértelem. És akkor bizony a módszer sem adekvát. Mert mit ér bármily veretes közírás, ha az – legalábbis a címzett kortársi közegben – hatástalan maradt? Van Bibónak egy 1968-ból származó, már publikált magánlevele. Ebben a most tárgyaltak mellett az életmű más munkáinak motiváltságáról – legalábbis önmagá számára való –, értelméről szól. „Tudom, hogy az én művem is végsőleg naiv; naiv úgy, ahogyan naivak voltak 1945–46-os cikkeim, melyekkel Nagy Ferencnek és Rákosinak magyaráztam, hogy mit kellene tenniük, ha eszük volna, s naivak voltak 56-os tervezeteim, melyekről tudhattam, hogy

⁴⁶ *A demokratikus Magyarország államformája*. BIVT II. 5–11.; Emlékirat a magyarországi németiség kitelepítésével kapcsolatos helyzetről. Közzéteszi: Fülöp Mihály. *Magyar Nemzet*, 1989. március 4. Lásd újabban: Bibó István, 1911–1979. *Életút...*, i. m. 310–325.

⁴⁷ Lásd Dénes Iván Zoltán: A félelem megszelídítése. In: *Bibó István életművének aktualitása*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Szeged, 1992, 24–47.; *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993. Ugyanitt mondok köszönetet nevezett szerzőnek, Dénes Iván Zoltánnak, valamint Gombár Csabának és Schlett Istvánnak a dolgozat első változatához fűzött hasznos észrevételeikért, tanácsaikért.

senkinek sem kellene. De ha mégannyira is tudhattam és tudom, hogy az ilyenféle művekben rejlő belső igazság csak nagyobb időkifutásban érvényesülhet, mégis közvetlenül ezeket az írásokat az a nem tudom milyen kevés hányadnyi eshetőség élteti és íratja, hogy hátha ott és akkor hatnak, amikor és ahová íratnak.”⁴⁸

Nem gondolom, hogy Bibó önmaga ellenében szorulna védelemre, annak ellenére sem, hogy a korabeli „magyar hisztériát” illető terápiajavallatai ott és akkor figyelmen kívül hagyattak. Arról meg, hogy azok belső igazsága csak nagyobb időkifutásban érvényesülhet..., úgy tűnik, hogy az idő még nem futotta ki magát.

De az időnek mindig van ideje...

⁴⁸ Levél Londonba, Révai Andrásához. BIVT IV. 253.

Munka közben a leányfalui kertben (1955 körül)

Ifjabb Bibó István családi fényképgyűjteményéből

Bibó István rabosítási fényképe 1957-es letartóztatásakor

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, ÁBTL - 4.1. - A - 288.

Szabadlábbon fogságban

*Adalékok Bibó István 1963 utáni éveéhez**

Valamivel jobb itt kint, mint bent volt.

Bibó István¹

A börtönből szabadult Bibó István elmúlt ötvenéves. Miként Rákosi Mátyás országlása idején, ismét csak „rangján aluli” állást kaphatott ezúttal a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) könyvtárában. A kegyelemkenyér-státusz sok más börtönviselt sorstársának is osztályrészül jutott, de közülük idő múlásával számosan előbbre tudtak lépni a képességüknek, felkészültségüknek inkább megfelelő értelmiségi-szakmai grádicsokon. Miért maradt ki Bibó ebből az egzisztenciális és presztízs-előmenetelre módot adó Kádár-kori „konszolidációs” karrier(újra)építésből? A kérdésre több és különböző kontextusú válasz kínálkozik. Kimaradt, abban az értelemben, hogy Bibó – a szabadulásától haláláig hátralevő másfél évtizedben – a Kádár-korszak első nyilvánosságában maga sem kívánt számon tartott, „jegyzett” szerző lenni. Nem maradt viszont ki a korszak recepcióját nézve. Az ún. Bibó-felejtésen őszintén sajnálkozó kitételeket, illetve a munkásságát újabban „lesajnáló”² megszólalásokat feledhetőnek tartva, ki az a kortárs magyar társadalomtudósok köréből, akinek a munkássága nálánál intenzívebben foglalkoztatná akár tudós sorstársait, akár – több diszciplínát képviselve – a követ-

* A tanulmány az ELTE Állam-és Jogtudományi Karán 2011. november 25–26-án, *Bibó István, az államtudós és államférfi* címmel megrendezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. Első megjelenése: *Világosság*, 2013. tavasz-nyár, 135–149.

¹ Bibó István fentebbi „önvallomása” volt elítélttársa, „Lőrincz Lajos” ügynök jóvoltából maradt az utókorra. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.2. M-28.588.

² Lánczi András: Már csak egy értelmiségi mítosz menthet meg bennünket? A száz éve született Bibó Istvánról. *Kommentár* (6) 2011/4, 3–12.

kező generáció képviselőit?³ Ez persze alighanem azzal is összefügg, hogy „az írás = tett”⁴ alkotó értelmiségiként nem soványabb ebben az időkörben született munkáinak (kéziratainak) terjedelme, mint fiatalkori tudós és közírói korszakának első másfél évtizedében (1934–1948), amikor – többé-kevésbé – szabadon publikálhatott. Ez utóbbiak viszont inkább csak halála után mint a Bibó-hagyaték opusai váltak fokozatosan megismerhetővé.

Az 1963. évi szabadulása és az élete alkonya közötti másfél évtizedre koncentrálna e hagyatékká lett munkák keletkezésének körülményeit próbálom felfejteni. Két szálon – s egyben két alperiódusra osztva – igyekszem felvilágitani annak a „szabadlábbon fogságban” helyzetnek az összetevőit, amelyek az ekkoriban papírra vetett munkák születését kondicionálták. Ennek egyik vonulata az, amit Bibó István nyugdíjba vonulása környékéig tartó titkos-szolgálati megfigyelésének iratai a hatvanas évekből sejteni engednek.

A másik vonulat – többé-kevésbé nyugdíjas éveire vonatkozóan – inkább töprengés. Korábbi, aktív létformáiban sem állt tőle távol, hogy „veszett fejsze nyele” helyzetekben – 1944, 1946–1947, illetve 1956–1957 – e nyélre véssen intellektuális „hatalomhumanizálási” terápiákat. Akkor is, ha közben mindinkább érzékelnie kellett, hogy – magánlevélből való gondolatát parafrázálva – mondandója „ott és akkor” nem kell senkinek.⁵ A Kádár-korszak „konszolidáltságát” viszont – saját világlátásához és morális mércéjéhez képest – korántsem tartotta számára elfogadhatónak, hogy abban neki szerepet kellene vállalnia írásaival. Bár bizonyítani nem tudom, inkább csak vélelmezem azt, hogy nem a fentebb említett metaforikus fejsze nyele, hanem annak feje foglalkoztatta: azt próbálta újrakovácsolni. Bibó viszont ezúttal már számot vetett azzal, hogy ez irányú gondolkodásának hozadékára bizonyossággal nem tartanak igényt a magyarországi államszocializmus „második kiadásának” rendszergazdái, így nem is nagyon ambicionálta, hogy részese legyen az aczéli kultúrpolitikai közéletnek. Hogy

³ A recepció intenzitását tekintve, őt követő „dobogós helyen” a szociálpszichológus Mérei Ferenc jut eszembe, aki egyúttal „szintén börtöntöltelék” sorstársa is volt.

⁴ Némileg szabadon értelmezem így azt a „tettbeszédet”, amelyet Nagy J. Endre használ Bibó István 1935-ös „megtérése” utáni munkásságára: Nagy J. Endre: Tettbeszéd. Bibó István 1935-ös „megtérése.” In: *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Új Mandátum, Budapest, 2011, 111–144.

⁵ Bibó István: Levél Londonba, Révai Andrásához. In: *Úő: Válogatott tanulmányok*. 4. köt. 1935–1979. Szerk. Ifj. Bibó István, vál. Ifj. Bibó István – Huszár Tibor. Magvető, Budapest, 1990, 253.

mi volt ez, s hogy kellhet-e ez a fejszefej manapság bárkinek – a bibói életműben elmerülők körét leszámítva –, nos, ezt a nyitva hagyott, töprengő kérdést teszi fel az írás záró része.

*A hatvanas évek: Bibó mint az ügynökfantázia szülte
„Október 23. Párt” szabadlábra helyezettjeinek egyike*

Szabadulása után Bibó István mindennapjai négy „hálózat” kötelékében teltek. Az első – értelemszerűen – családja, a második új munkahelye, a KSH könyvtára volt. Ide Erdei Ferenc és Kállai Gyula közbenjárására kerülhetett, de a KSH állambiztonsági objektum dossziéjában őrzött jelentések egyikéből az is tudható, hogy ez ellen a hivatal akkori elnöke, Péter György apprehendált, s munkahelyi szemmel tartása érdekében a Belügyminisztérium illetékesei a besúgóhálózatukból korábban kizárt egyik ottani ügynöküket azonnal aktiválták.⁶ Könyvtárosi tevékenysége érdemesnek tartott momentumairól maga is számot adott már,⁷ ezért csak két kiegészítést teszünk. Az egyik az, hogy Magyarországon még el nem érhető munkákat könyvtárközi kölcsönzéssel, vagy éppen azok megrendelésével tett hozzáférhetővé itthoni kutatók számára.⁸ A másik, hogy a róla készített titkosszolgálati jelentések még azt is szükségesnek tartották lokalizálni: Bibó „munkaidő alatt”(!) a KSH egyébként nyilvános olvasótermének a folyosóján, melyik „ablakmélyedésben” szokott volt odalátogató hivatalon kívüli ismerőseivel diskurálni.⁹

Harmadik „hálózati” köre – mint az talán már eddig is kiderült – a Belügyminisztérium belső elhárításának ráállított ügynökhálózata volt. Tevékenységük írásos lenyomata meglehetősen bőséggel maradt fenn s került leveltárba ahhoz, hogy „a könyvtáros” Bibó munkaköréhez nem tartozó itine-

⁶ ÁBTL 0-19827/1. (1964. november 26.) Erdei Ferenc – aki egy másik ügynökjelentés szerint Bibót szabadulása után hat héttel, nem sokkal a KSH Könyvtárába kerülése előtt meglátogatta (ÁBTL 3.1.2. M-29.405/1.) – 1963 tavaszán (egyéb tisztségei mellett) a Magyar Tudományos Akadémia főtítkára volt. Kállai Gyula ugyanekkor a minisztertanács elnökhelyettese és a Hazafias Népfrent Országos Tanácsának elnöke volt.

⁷ Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Kolonel, Budapest, 1989. 182–254.

⁸ ÁBTL 3.1.2. M-24.608/2.1965. december 25. Az ügynökjelentés ezen ténykedését „természetesen” rosszalló kontextusban teszi szóvá.

⁹ ÁBTL 3.1.2. M-37.604.

náriumáról, kapcsolatairól tájékozódhassunk.¹⁰ A fennmaradt iratok alapján úgy tűnik, hogy az 1963. évi 4. sz. tvr. alapján a fogságból szabadítottak további szemmel tartása érdekében az állambiztonság számottevő mértékben megerősítette besúgóhálózatát: részben a szabadulók közül, részben azok „látókörükben” levő korábbi baráti-ismeretségi köréből, s alkalmasint korábban (dekspirálódás miatt) kizárt ügynökeiket is újra foglalkoztatták.¹¹ Bibó szabadulása után nyolc nappal, 1963. április 5-én tűnik fel először ügynökjelentésben, úgy, hogy a ráállítottak egyikének, „Csorba Pál” fedőnevű megfigyelőjének a beszerzése még le sem zárult.¹² Ettől kezdődően a következő évtized elejéig folyamatosan célkeresztben volt, s csak az ügynökjelentések fennmaradásának hiátusai szabnak gátat annak, hogy legalább heti ritmikában lehessen nyomon követni sorsának alakulását. Ezek közül most csak egy hozzá közvetve kapcsolódó „ügyet” érintek. Bibó István már a hatvanas évek közepén a titkosszolgálatok és a kultuszkormányzat „közvetett elismeréseként” könyvelhette volna el – ha tudhatott volna róla –, hogy egy Aczél Györgynek küldött (természetesen „szigorúan titkos”) előterjesztésben a Hollandiai Mikes Kelemen Kört (HMKK) úgy tüntették fel, mint „a Bibó István-féle »harmadik út« képviselőit”.¹³ A magyar titkosszolgálatok párizsi rezidense 1966 nyarán arról értesítette a művelődésügyi miniszter első

¹⁰ Rögtön hozzá kell tegyük, hogy ez elsősorban a nyugállományba vonulása előtti hatvanas évekre vonatkozik.

¹¹ A Belügyminisztérium III/III. csoportfőnökségének korabeli jelentése szerint 1963. január 1-jén 36 584 – immár szabadlábban lévő – volt politikai elítéltet tartottak számon. Ebben azok is benne foglaltattak, akik – a korábbi évek amnesztiáinak kedvezményezettjeként – ún. „kis idős” elítéltekként, illetve büntetésüket kitöltve kerültek szabadlábba. Ez a szabadult-szabadított létszám gyarapodott 1963 folyamán további 4132 fővel (azaz több mint 10 százalékkal), figyelembe véve, hogy ebben az évben az 1963. évi 4. sz. tvr. mellett egyéni kegyelemmel is félbeszakították többek büntetését. ÁBTL 4.1. A-1353/1. (45-13-31/63.); *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. 1. köt. Szerk. Horváth Ibolya – Solt Pál – Szabó Győző – Zánthy János – Zinner Tibor. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1992. 754.

¹² ÁBTL 3.1.2. M-24.608.

¹³ Ebben alighanem annak is szerepe volt, hogy az Angliában élő Szabó Zoltán ezen címmel jelentetett meg egy válogatást – még Bibó börtönévei alatt – addigi munkáiból. Vö. Bibó István: *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London, 1960. Ezt a kötetet jóval többen forgathatták akkoriban magyar emigráns körökben, mint a Magyarországra becsempészett példányokat, még akkor is, ha figyelembe veszem: a *Bibó-émlékkönyv*ben róla szólók közül majdnem minden második írás szerét ejti, hogy megemlítsé.

helyettesét, hogy a nevezett HMKK soron levő éves összejövételére Berend T. Iván és Ránki György történészek, illetve Sipos János filozófus meghívását vetették fel mintegy „Magyarország felé való nyitásként”.¹⁴

Negyedik hálózati köre azoknak a szintén 1956 után elítélteknek a „válogatott társaságából” állt, akikkel a börtönévek alatt keveredett szorosabb barátságba. Ezt két okból különítjük el értelemszerűen meglévő korábbi baráti, társasági holdudvarától.¹⁵ Egyrészt azért, mert e kör tagjainak mindegyikét mintegy viszontbiztosítás-szerűen fürkésző titkosszolgálatok iratai ezt látszanak megerősíteni. (Hozzájuk képest az e körön kívüli találkozásait csak alkalomszerűen, illetve ugyanezen körből származó „másodlagos információként” regisztrálták.) Másrészt azért, mert többen úgy tűnnek fel a politikai rendőrség „munkaanyagaiban”, mint az „Október 23. Párt” tagjai. Ügynökjelentések szerint ez a nevezetes dátumhoz kötött „pártoskodás” Mérei Ferenc, Széll Jenő, Fekete István [helyesen Sándor – Gy. Gy.], Göncz Árpád, Bibó István, Litván György, Józsa Péter, Lócsei Pál neveit említve már korábbi börtönévek alatt is szóba került, azt az 1963-as ún. nagyamnesztiával szabadulók csak mintegy megerősítették fogva tartásuk utolsó napjaiban.¹⁶

Több megfontolás is adódik viszont, ami miatt óvakodnák attól, hogy e „pártalakulást” tényszerű, megtörtént cselekményként fogadjuk el. A szóban forgó börtönviseltek valóban ellenségei voltak az őket rács mögé juttató rezsimnek, de nem voltak permanensen önsorsrontó örültek. Miután korábbi elítéltetésük sem tényleges cselekedeteiknek volt a következménye – hanem egy félelemmel elegyes bosszú és példastatuálás része, a társadalom megfélé-

¹⁴ ÁBTL 3.2.3. Mt-1105/4. (1966. július 22.). Odáig persze korántsem terjedt a kádári diktatúra Nyugaton „liberalizálódásnak” értékelt mérséklődése, hogy a fentebb említett HMKK, vagy éppen az Angliából Cs. Szabó László, illetve Szabó Zoltán által indított kezdeményezésre magát Bibót engedték volna külföldre utazni, pláne előadni. ÁBTL 3.2.3. Mt-1105/3. Borbándi Gyula a Hollandiai Mikes Kelemen Kör éves konferenciáin először 1967-ben jelez – névtelenül – magyarországi előadót, hozzátéve, hogy a kör tagjait a hetvenes évek elejéig „a magyarországi kapcsolatok ügye megosztotta”. Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza*. 2. köt. Európa, Budapest, 1989, II., 94–96.

¹⁵ E körből említődik Bibóval kapcsolatban visszatérően Illyés Gyula és felesége, Kozmutza Flóra. ÁBTL 3.1.2. M-24.608. (1963. október 4.)

¹⁶ ÁBTL 3.1.2. M-24.608. (1963. április 10.); „Csorba Pál” ügynök – korábbi ismeretségük alapján – Gönczről már azt megelőzően prognosztizálja: „egész biztosan mozogni fog”, hogy szabadlábba helyezése óta egyáltalán találkozott volna vele. ÁBTL 3.1.2. M-24-608. „Hutter Antal” ügynök 1963. október 31-iki jelentése és tartótisztje, Zima Péter százados e napi, valamint 1964. február 4-iki megjegyzése. ÁBTL 3.1.2. M-32.190.

lemlítése, meghunyászkodásra kényszerítése érdekében történt –, alighanem voltak annyira „politikusak”, hogy ne kínáljanak alkalmat (*corpus delicti*) ismételt, visszaesőként történő meghurcoltatásukhoz. Annál is kevésbé, mivel szabadulásuk reménye a regnáló rendszer esetleges „túlélésével” kecsegtetett. Még hiteltelenebbé teszi a legendát az a szintén ügynökjelentésből származó verzió, amely a pártalakulást már a váci fegyházban 1960-ban lezajlott éhségstrájk („börtönlázadás”) időszakára helyezi. Akkoriban még inkább lett volna mód az érintettek (vagy egy részük) renitensségét kulisszák mögött újra peresíteni, miáltal akár kizárhatóak lettek volna az 1963. évi 4. számú tvr. alapján szabadulók köréből.¹⁷ Arról nem szólva, hogy ez esetben aligha maradt volna fenn az a börtönbéli „fordítóiroda”, ahol idegen nyelvek tudóiként együtt foglalkoztatták őket fogva tartóik. Történjen tehát a vélelmezett „pártalakulás” akár korábban, akár az amnesztiát közvetlenül megelőzően, ha annak hitelt adnak, aligha hagyták volna azt kihasználatlanul a korabeli politikai rendőrség hivatásosai. Ehhez képest a besúgók tartótisztjei – és fölötteseik – „nem haraptak rá”. Nincs nyoma annak, hogy ezt az információs szálát – állambiztonsági zsargonnal élve – „realizálni” próbálták volna, vagy hogy „operatív kombinációval” kísérelték volna meg ügykreálás céljából provokálni az érintetteket.¹⁸

Az más kérdés – derül ki a hatvanas években a Bibóról legszorgalmasabban jelentő „Hutter Antal” ügynök munkadossziéjából –, hogy a szóban

¹⁷ „Csorba Pál” alighanem azzal kívánta meghálálni *ismételt foglalkoztatását*, s magának azonnal „jó pontokat” szerezni a titkosszolgálatoknál, hogy egy olyan – fajsúlyosnak gondolt – információt tálalt, amely korábban, még mint börtönbéli zárkaügynöknek (vamzer) juthatott tudomására, de ezt az egykori rács mögötti szóbeszédet a bemószeroltak szabadulása után is „újrahasznosítható” terhelő hírnek gondolta. ÁBTL 3.1.2. M-24.608. Ezt a „fülest” első, 1963. április 9-i rögzítéséhez képest – Bibó Istvánhoz kötve – alighanem azért ismétli meg az ügynök Litván Györggyel összefüggésben 1963. október 4-iki jelentésében, majd 1964. február 14-iki jelentésében is (ekkor Mérei Ferenc és Széll Jenő kapcsán), mert tartótisztje (Szebeni Sándor százados) következetesen mellőzi az erre irányuló „feladatszabást”.

¹⁸ Az ügynöklegendákban e vonatkozásban érintettek ma is megszólaltatható családtagjai egyöntetűen megerősítették: az „Október 23. Párt” soha nem bukkant fel a legszűkebb körű családi magánbeszélgetéseken sem, holott ez többeknél – különösen az 1990-es rendszerezés után – részben a személyes kurázsi, részben az „ellenállás-történet” becses adaléka lehetett volna. Az egykori 476-osok megkérdozett hozzátartozói: Gál Éva, Litván György felesége; Bácskai Vera, Tánczos Gábor felesége; ifj. Bibó István, Bibó István fia; Donáth László, Donáth Ferenc fia, valamint Göncz Árpádné.

forgó kör tagjai, az ún. 476-osok valóban sorstársakként tartották egymást számon.¹⁹ Miért is ne lehetett volna inspirálója valamifajta csoportképződésnek a Nagy Imre szűkebb-tágabb holdudvarába való önbesorolás, és ennek az összetartozásnak a tovább őrzése. Ezt a szolidaritást – 1956. november 4., valamint 1958. június 16. után – mintegy megpecsételte a börtönének sorsközössége. De hasonlóképpen gondolhatunk a magas intellektusú értelmiségi körben gyakorta megfigyelhető (ön)íroniával elegyes „fityiszt mutatni a despotának és rendszerének” magatartásformára is, ami Kelet-Közép-Európa és ezen belül Magyarország huszadik századi történetében a túlélés (reményének) egyik megjelenési formája, a disszidencia egyik kifejezője volt. Hol másutt engedhették volna meg maguknak leginkább ezt a keserűdes rendszerparódiát az érintettek, mint a rács mögött – „legfeljebb lesittelnék érte” jelszóval. A restaurált államszocialista rendszer politikai rendőrségének azonban csak addig terjedt a „humorérzéke”, hogy az ügynökjelentésekben olvasható illegális pártgründolás hírért maguk is komolytalannak vélték. S mert a kádári konszolidációs politikai irányvonal bizonyos mértékig őket is kordában tartotta, beérték azzal, hogy a szabadon engedetteket mind egyénenként, mind pedig „ellenséges csoportként” szoros megfigyelés alá vonják. Olyannyira, hogy 1964 februárjában intézkedtek: a kulcsfigurának tartott személyek megfigyelését végző ügynököket – a kontrollinformálás biztosítása és az értesülések jobb/gyorsabb koordinálása érdekében – egyugyanazon hivatásos tartótisztnek kell „irányítania”. Míg az 1963-as ügynökjelentések kezdetben a Bibó István–Rácz Sándor kettőst tekintették a kapcsolatban álló szabadultak kulcsfiguráinak – e körbe sorolva Széll Jenőt, Göncz Árpádot, Lőcsei Pált és Mérei Ferencet²⁰ –, 1964

¹⁹ „Hutter” ügynök épp a forradalmi évfordulók egyikén, 1964. október 23-án konstatálja – s viszi a hírt azonnal tartótisztjének –, hogy a Nagy Imre és társai, a Mérei Ferenc és társai, illetve a Bibó István és társai perek (életben maradt) elítélteinek börtönbeli azonosító „törzsszáma” ugyanazzal a számcsoporthal kezdődött, s emiatt emlegetik az e körbe tartozók önmagukat és egymást „négy százhetvenhatosokként”. ÁBTL 3.1.2. M-32.190. Bibó, a vele készített életútinterjúk egyikében maga is számba veszi azokat, akik – emlékezete szerint – a 476-osok körébe tartoztak. Huszár T.: *Bibó István*, i. m. 168–181.

²⁰ ÁBTL 3.1.2. M-24.608. A Rácz Sándort érintő ügynökjelentés – és tartótisztje – azt rögzíti, hogy „magabiztos, nagyképű” (ÁBTL 3.1.2. M-24.608), ami e műfajban nem jelentene gondot, hiszen funkcionális tevékenységük része volt a megfigyelték negatív jellemzése, vagy éppen – állambiztonsági szempontból – kompromittáló situációkban való „tettenérése”. Már önmagában is ilyennek számított a más volt elítéltekkel való találkozás, és még inkább rendszeres kapcsolattartásuk felfedése. Ráczról ráadásul visz-

elejétől Litván György feltűnése mellett inkább Bibó–Göncz-tandemet vizionálnak a hálózat centrumában állóknak.²¹

A börtönből való kiengedésük időszakának hazai közviszonyai többüket sokkolták. Leginkább 1956 „elfeledettsége”, az erre való emlékezni sem akarás – az ezzel való szembesülés – váltott ki értetlenséget körükben, amit részben úgy éltek meg, hogy olyasmiért vállalták a (legkevesebb fél évtizednyi) meghurcoltatást, amelynek időközben erodálódott a társadalmi fedezete.²² Másfelől – olvasható egy Göncz Árpádot idéző ügynökjelentésben – az anyagi gyarapodással párosítva „az emberek megtanultak szabadon lélegezni”, s a kettőt együtt „a polgárosodás tüneteiként” könyvelték el.²³ Mindemellett magától értetődően cserélték ki értesüléseiket mind a hatvanas évek elejének-közepének belpolitikai fejleményeiről, mind pedig a világpolitika hozzáuk – leginkább csak hivatalos hírforrásokon keresztül eljutó – aktualitásairól. Ezzel egyidejűleg a börtönpszichózis és a legtöbbjük esetében fennálló aktuális megfigyelt-ség óhatatlanul indukált alkalmanként gyanakvást az egyívásúak körében is.

szatérően „súlyosbító körülményként” állapítják meg, hogy „reakciós klerikális körbe tartozókkal” – magyarán papokkal – is kapcsolatot tart. Az már más kérdés, hogy később vele egyívású egykori meghurcolt társai is úgy vélekedtek róla, miszerint „Rác saját bronzszobrának tekinti magát, csak azt nem veszi észre, hogy ezt a szobrot már leszarták a verebek.” Lásd Pihurik Judit: A népi demokrácia aláaknázása egy szekszárdi borospincében. *Századok* (145) 2011/1, 143–160., 156.

²¹ Zima Péter rendőr százados 1964. február 1-jén tett javaslata szerint, „dr. Bibó István tevékenységének eredményesebb ellenőrzése céljából szükséges dr. Göncz ellenőrzésének fokozása. Dr. Göncz egyik legbizalmasabb kapcsolata Bibónak. Ez csak úgy valósítható meg, ha mindkét személlyel egy operatív tiszt foglalkozik. A jelenlegi külön-külön megtett intézkedések a koordinálás ellenére is keresztezhetik egymást és a kívánt célt hátráltathatják. Ezen kívül megfelelő hálózattal is rendelkezünk, Gönczöt hónapok óta K-ellenőrzés alatt tartjuk. [Postájának figyelése – Gy. Gy.] Mindezt figyelembe véve javasoljuk dr. Göncz Árpádnak a III/III/5-a. alosztályon lévő figyelő dossziéját alosztályunknak [III/III/3-a. – Gy. Gy.] átadni és dr. Bibó és dr. Göncz ellenőrzését egy operatív tiszt részéről egyenlő hatékonysággal folytatni a jövőben.” ÁBTL 3.1.2. M-32.190. Bibóval az amnesztia utáni első időben Göncz Árpád azért sem lehetett szorosabb kapcsolatban, mivel ő (perbeli vádlott-társával, Regéczy-Nagy Lászlóval együtt) csak négy hónappal később, elnöki tanácsi kegyelemmel szabadult. Molnár Adrienne: Szabadlábba ítélve. In: *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Szerk. Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 2003, 249.

²² A dolgozatban érintettekhez képest sokkal szélesebb kör szabadulás utáni „közérzetét” szondázva számol be hasonló tapasztalatokról Molnár A.: Szabadlábba ítélve, i. m. 250–251.

²³ ÁBTL 3.1.2. M-32.190.

Annál is inkább, mivel a velük kapcsolatban álló ügynökök az ilyen interperszonális feszültségek gerjesztésével – „XY azt mondta rólad, hogy...” – tartóztíjkeik feladatmegszabását követve is rendszeresen próbálkoztak.

Most csak Bibóra koncentrálva: a rá vonatkozó jelentések kezdettől visszahúzódónak írják le, s azt különféleképpen magyarázzák.²⁴ Miközben egy III/III-as tartótiszt utasítás „hírforrásainak megállapítása céljából” már a harmadik ügynök ráállítását tervezte 1963. november elején, nem látszik arról tudni, hogy a fővárosi rendőr-főkapitányság belső elhárítása is szemmel tartja. Bibó nem csupán azért töltött hosszabb időt 1963 nyárutóján apósa (Ravaszi László református püspök) leányfalui házában, hogy a börtönévek után regenerálódjon, hanem azért is, mert így próbált a számára is nyilvánvalóvá lett megfigyelés hatósugarán kívül kerülni.²⁵ Az eddig említetteken kívül Bibó és Illyés Gyula visszatérő kapcsolatát rögzítették a fürkészek a hatvanas évek közepéről, s a volt börtöntársai közül alkalmanként Regéczy-Nagy László, illetve Vásárhelyi Miklós „tűnnek át a színen”, miközben – korábbi intenzitáshoz képest – ritkulni látszanak a Ráczcal való találkozásai.²⁶

Azt inkább hosszabb időmetszet iratait böngészve lehet megállapítani, hogy Bibó a nemzetközi enyhülés viszonylagos stabilizálódását konstatálva mindinkább jelentéktelennek tekintette a magyar emigráció tevékenységét. (Azokat illetően is, akikkel kapcsolatban személyes szimpátiáját kinyilvánította.) A KSH-ba helyezését követően három év múltán, 1966 tavaszán szól először arról ügynöke, hogy Bibót „munkája perspektivikusan nem elégíti ki. Nem akar tanítani, nem akar vezető lenni, de szeretne idővel olyan munkát végezni, amihez igazán ért, szeretne történelmi kutatásokkal foglalkoz-

²⁴ „Hutter Antal” fedőnevű ügynök 1963 augusztusában – Göncz Árpádra hivatkozva – azt írja, hogy „ijedt és gyáva ember benyomását kelti.” Gönczöt illetően Bibó viszont – ugyanezen ügynök 1964. február 13-iki jelentése szerint – azért tett visszatérően rosszalló megjegyzéseket, merthogy nevezett „túlságosan sokat nyüzsgö.” ÁBTL 3.1.2. M-32.190. E munkadosszié egy későbbi jelentése (1966. január 24.) szerint Gönczöt – fentebb már említett – nyüzsgése miatt „behívták a rendőrségre és szigorúan figyelmeztették.”

²⁵ ÁBTL 3.1.2. M-32.190.

²⁶ Noha Bibó egyet nem értő véleményének adott hangot Illyés egy francia lapnak 1964 elején adott sajtónyilatkozata miatt, az író nem sokkal később őt kérte meg, hogy előzetesen „lektorálja” Bartók Béláról a Magyar Rádió számára készített előadásának szövegét. ÁBTL 3.1.2. M-32.190. Illyés nyilatkozata kapcsán az MSZMP korabeli felső vezetésében keletkezett zavarodottságról lásd: Ständeisky Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. 1956-os Intézet-ÁBTL, Budapest. 2005. 264–265.; Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzetiségi kérdés*. Napvilág, Budapest, 2007. 55–56.

ni.”²⁷ Ez alighanem összefügghetett azzal is, hogy a „körbe” tartozó egykori börtön-, illetve pályatársak többsége ekkoriban már váltani tudott (vagy váltani kényszerült) szabadulás utáni első diszpozíciójához képest. S mintegy a közelmúlt éveit értékelve állapította meg Vásárhelyi Miklós három évvel szabadulásuk után: „anélkül, hogy megtagadta volna önmagát, nézeiteit és álláspontját, anélkül, hogy szembekerült volna azokkal, akik tisztelik, sikerült elérnie azt, hogy tekintélye megmaradt, s ugyanakkor a rendszer is megbecsüli, vagy legalább is hagyja dolgozni és nem bántja, jóllehet bizonyára nem változtatta meg álláspontját. Bibó a béketábor legokosabb embere.”²⁸ Ne feledjük, hogy a szóban forgó esztendő 1956 évtizedfordulója volt. Vásárhelyi után két hónappal, szeptember–október fordulóján ifj. Antall József is „nagyon pozitív véleményt” fogalmazott meg Bibó Istvánról. Éppen személyét illető hangsúlyozott respektusa miatt helytelenítette, hogy a „nyugati rádiók” jubileumi emlékműsorai őt exponálva „akarata ellenére teszik Bibót veszélyes emberre”, holott nevezett „nagyon visszavonultan él.” A jelentő szerint azt is nehezményezte, hogy itthoni „politikai elvbarátai [is] visszaéltek Bibó nevével és munkáival.”²⁹

Noha – egy ügynökjelentés szerint – 1969 nyárutóján és őszén „a Nagy Imre csoport igen aktív és igen széles körben mozog,”³⁰ Bibóról mind közvetlen megfigyelői, mind a BM hivatásosai azt állapítják meg, hogy „nagyon megöregedett, megtört ember látszatát kelti,” illetve „szívinfarktusos óta a volt

²⁷ ÁBTL 3.1.2. M-32.190.

²⁸ ÁBTL 3.1.2. M-32.190. (1966. július 29.)

²⁹ „Keleti” fedőnevű ügynök jelentése ifj. Antall Józsefről, 1966. október 1. ÁBTL 3.1.5. O-14.820/2-a.

³⁰ „Varga Sándor” fedőnevű ügynök jelentése. ÁBTL 3.1.2. M-33.169/1. A volt kisgazdák és parasztpártiak körében egyaránt otthonosan mozgó ügynök szerint e kört 1956 közelgő újabb évfordulója mellett sokkal közvetlenebbül foglalkoztatta egy, az ún. Magyar Közösségről ekkoriban megjelent munka. (Kiss András: *A Magyar Közösségtől a Földalatti Fővezérségig*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1969.) Noha ennek expolitikusi baráti körökben történő megvitatását több „házi szeminárium” keretében is tervbe vették, Bibó – alighanem betegsége miatt – ekkor kimaradt ebből. Később viszont – különböző megkereséseknek eleget téve – visszatérően reagált írásaiban erre a kérdésre. *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Szerk. Litván György – S. Varga Katalin, 1956-os Intézet – Osiris-Századvég, Budapest, 1995, 634–681, 687–693.; Huszár Tibor: *Bibó estéje. Levelek, dokumentumok a népi mozgalomról és a Magyar Közösség peréről*. Corvina, Budapest, 2008.

börtöntársaival való találkozástól is tartózkodik.”³¹ Ugyanezt erősíti meg másfél évvel később, 1970 decemberében a titkosszolgálatnak az exparasztpártiakról szóló zárójelentése: „Az év folyamán nem keletkeztek olyan adataink, mely szerint a volt jobboldali politikusok – dr. Bibó, dr. Bodor, dr. Göncz – egymással rendszeres kapcsolatot tartanának. Dr. Bibó István az elmúlt évben súlyos szívbetegségben szenvedett, jelenleg is igen beteges, amiért a felesége teljes egészében megtiltotta, hogy lakásán a volt politikai elvbarátai közül bárki is felkeresse, illetve ő keressen fel valakit.”³² Bár ekkoriban továbbra is őt ügynök feladata volt megfigyelésük, ugyanezen jelentés szerint „az ellenőrzések során keletkezett anyagok nem utalnak arra, hogy nevezettek konkrét ellenséges tevékenységet követtek volna el.” Ehhez képest készíti az utókori olvasót – vitriolos megjegyzést mellőzve – legalább maliciózus mosolyra, midőn a következő oldalon kezdődő 1971. évi munkaterv első bekezdésében mégis azt rögzíti az illetékes állambiztonsági alosztályvezető, hogy fent említettek „hálózati és technikai ellenőrzését ellenséges tevékenységük felderítésére, illetve elszigetelésére vonatkozóan tovább kell folytatni.”³³ Valójában ez „a semmi is gyanús” mentalitás utal a Kádár-kori állambiztonsági szolgák csekista-ávós dresszírozottságának továbbélésére. Számukra mintha megállt volna az idő a szemmel tartottak „bűnbeesése” pillanatában, hiszen a *nul-lum crimen* ellenére folytatni rendelt megfigyelés idején éppen túl voltunk a rendszer-időszámítás szerinti „felszabadulás” huszonötödik, illetve 1956 tizenötödik évfordulóján. Ehhez képest az időközben századosból alezredessé avanzsált Zima Péter – „Hutter Antal” ügynök elmaradhatatlan tartótisztje – változatlanul kanyarítja minden egyes újabb érdektelen jelentés alá még 1973 őszén is: „Dr. Bibó István volt ellenforradalmi államminiszter, volt politikai elítélt, F[Figyelő]-dossziés személy.”³⁴ Holott nevezett ekkor már több mint másfél éve nyugdíjas, korántsem exminiszteri nyugellátással...

Az 1960/1970-es évtizedfordulón Bibó nem csupán a megfigyelését feladatszerűen végzők szűk körében volt beszédtema, hanem egy fokkal

³¹ „Hutter”. ÁBTL 3.1.2. M-37.604.

³² ÁBTL 3.1.5.0-14.822/1. A feleségeknek a férjeiket mindenfajta „nyüzsgéstől” visszatar-tani próbáló erőfeszítései a legkülönbözőbb ügynökjelentések visszatérő és leginkább egybevágó refrénjei. Erre vonatkozóan a már többször hivatkozott „Csorba Pál” és „Hutter Antal” mellett csak további példaként említjük „Keleti” ügynök munkadosszié-ját az 1960-as évek második feléből. ÁBTL 3.1.2. M-33.167.

³³ ÁBTL 3.1.5. 0-14.822/1.

³⁴ „Hutter” ÁBTL 3.1.2. M-37.604. (1973. szeptember 5.)

szélesebb belügyi berkekben is azzá lett mint „történelmi mellékszereplő”. 1970-ben a második világháború végi „felszabadulás” negyedszázados jubileumát az egész országban nyomatékkal ünnepel(tet)ték. A kerek évfordulós visszatekintések részeként indított cikk- és interjúsorozatot az a tárcafolyóirat, a *Belügyi Szemle* is, amelyet akkoriban (1990-ig) még csak a Belügyminisztérium kötelékébe tartozó szervek járathattak, illetve „szolgálati tájékoztatásként” olvashatták a cég munkatársai. E lap 1970. évi első számában jelent meg egy interjú Erdei Ferencsel, az 1945-ös Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminiszterével arról, hogy hogyan is láttak hozzá a háború utáni belügyi igazgatás újjászervezéséhez. „A Belügyminisztérium akkori megszervezéséhez az is hozzátartozott – említette többek között Erdei –, hogy Zöld Sándor lett az egyik államtitkár a kommunista párt és Kiss Roland a másik, a szociáldemokrata párt részéről. [...] A Rendőrségi Főosztály vezetője Szebenyi Endre lett, aki szegedi iskolatársam volt, a Közigazgatási Főosztály vezetője pedig Bibó István, szintén szegedi iskolatársam.”³⁵ Alighanem még belügyi szemüveggel olvasva is elkerülhető lett volna a kalamajka, ha ugyanezen opusban, alig öt oldallal korábban Bibóról egy másik cikk nem mint „az 1956-os ellenforradalom államminiszteréről” szólt volna, aki azután „az áruló Nagy Imrével együtt [sic!] került bíróság elé.”³⁶ Ebből eredhetett, hogy a következő lapszámban egy szintén őrnagyi rangú olvasó saját bevallása szerint nem tudta, „hova is tegye Bibó Istvánt”, ha egyazon személyről lenne szó, merthogy az idézett cikkek egyike respektálandó kontextusban szól róla, míg a másik dehonesztáló összefüggésben eleveníti meg alakját, „ellenforradalmi tevékenységét és bíróság elé kerülését”.³⁷ Az olvasói levélre ugyanitt található válasz egyrészt megerősíti, hogy „ugyanazon személyről van szó”, másrészt szemináriumi továbbképzésben részesíti a kebelbéli kollégát: „az, hogy Bibó István később szembehelyezte magát a társadalmi haladással, nem tette meg nem történeté 1945-ös szereplését.” A szerkesztők még gyorsan előkerestek egy frissnek tekinthető „dialektikus” történelemértelmező passzust is – önmagukat fedezendő és magyarázatukat nyomatékosítandó – az MSZMP központi orgánumból,

³⁵ Erdei Ferenc: A felszabadított hazánk belügyi igazgatásának kialakításáról. *Belügyi Szemle* (8) 1970/1, 41.

³⁶ F. L. r. őrnagy: A nyugati követségekről. *Belügyi Szemle* (8) 1970/1, 37.

³⁷ Gágyor Imre r. őrnagy: Hová tegyük Bibó Istvánt? *Belügyi Szemle* (8) 1970/3, 66.

a *Népszabadság*ból.³⁸ Annyit viszont még e szolgálatokon belüli „zárt nyilvánosság” diskurzusa is tükröz, hogy a belügy hivatásosai körében Bibót változatlanul „kutyából nem lesz szalonna” megátalkodott reakcióként klasszifikálták, ami teljesen egybevág a közvetlen szemmel tartását szervezők-irányítók – fentebb idézett – munkaokmányaival.

A hetvenes évtized: a nyugdíjas Bibó intellektuális „indián nyara” és a harmadik út kérdése

Az 1970-es években jelentősen megcsappan a Bibó figyeltetéséből származó ügynökjelentések fennmaradt hányada. Nyugdíjba vonulása legfeljebb egy, a KSH-ban ráállított fürkész-munkatárs fölöslegessé válását jelentette, állambiztonsági szemmel tartását viszont hivatalbéli munkája magyarázta a legkevésbé. Arra utalni, hogy már az előző évtizedben is életformává lett rezerváltsága, a nyugdíjazással és a visszatérő egészségügyi gondokkal tovább redukálta – az ügynökök számára – megközelíthetőségét, részleges magyarázat ugyan, tényként mégis az rögzíthető, hogy élete utolsó évtizedében az őt érintő titkosszolgálati információk döntő hányada közvetett: vele kapcsolatban álló megfigyelték rá vonatkozó fecsegéseiből fennmaradt esetleges hírmorzsák.³⁹ Ezekre a maguk helyén utalok majd, de utolsó évtizedének sokkal inkább meghatározó sajátja részben papírra rótt, részben magnószalagokon fennmaradt intellektuális reaktíválódása. Bibó maga is rögzítette ezt: „számomra a nyugdíjba menetel lehetővé tette, hogy komolyan kezdjek saját munkáimmal foglalkozni.”⁴⁰

³⁸ Ez utóbbi úgy szól, hogy „»Az elmúlt negyedszázad történeti megítélését ma már nem valami időszakos politikához, bizonyos nevek illendő vagy nem illendő használatához kötik, hanem magához a korhoz, függetlenül attól, mi történt később az egyes személyekkel. Akkori érdemeik részévé lettek a történelemnek. Bugár Jánosné: Elkötelezettséggel és felelősséggel. *Népszabadság*, 1969. december 3.« Reméljük nem maradt félreértés a kérdésben.” Gágyor I.: Hová tegyük Bibó Istvánt, i. m. 66.

³⁹ Noha bő évtizede állandósuló szezonja van annak, hogy a fékezhetetlen fantáziájú kortársak egy része szerint ilyenkor az egykori ügynök(ök) diszkrét helyzete – a rendszercezúra utáni „újrapozícionáltsága” – magyarázná az irathányt, nem érzek indítást arra, hogy ezek sorát gyarapítsam. Miközben létezett célzott iratpusztítás is, legalább ilyen mértékben volt oka iratok eltűnésének, megsemmisítésének/megsemmisülésének a rendszerváltás körüli években az állambiztonsági munkatársak pánikja, illetve az e cég berkeiben sem ismeretlen hivatali trehánytság.

⁴⁰ Huszár T.: *Bibó István*, i. m. 186.

Ebből most csak két szílat emelünk ki. Az egyik Bibó viszonya a Kádár-kori nyilvánosságba való visszatéréshez, a másik pedig – ettől nem függetlenül – a részben kívülről ráaggatott, részben általa is vállalt ún. harmadik utasság többretegű problémaköre. (A harmadik utasság kérdése iránt a maga primitív szintjén az államszocialista rendszer titkosszolgálatata is figyelmet tanúsított, de ez a kriminalizálási ambíciótól fűtött „operatív szint” bizonyos mértékig visszahatott a harmadik út felfogásának mind a visszatekintő esztörténeti, mind pedig a perspektivikus politikaelméleti, illetve társadalomszervezési civilizációs rendszermodell értelmezhetőségére is.)

Bibó és a Kádár-kori nyilvánosság. Bibó Istvánnak 1949 elejétől élete alkonjáig összesen egy munkája jelent meg Magyarországon az ún. első nyilvánosságban. Ez a nyúlfarknyi hozzászólás a *Valóság* 1973. évi utolsó számában⁴¹ az akkoriban ismételten felvetődő „mit kezdjünk a (még megmaradt) tanyákkal?” kérdéshez akár Bibó „visszatérésének” nyitánya is lehetett volna, ha nem marad folytatás nélkül, s mint ilyen egyedüli legális publikus megszólalása egészen haláláig. Azért tartom egyedülinek, mert sem az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció kapcsán készített 1975. évi terjedelmes kritikája,⁴² sem pedig az a jogtörténeti szakbibliográfiája, amelyet az ún.

⁴¹ Bibó István 1973. Tanyakérdés és urbanizáció. *Valóság* (16) 1973/12, 35–40.

⁴² Bibó István: *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció*. MTA Igazgatástudományi Bizottsága Közigazgatástudományi Szekció, Budapest, 1975. Ennek „publikusságához” egy adalék: jelen sorok írója Bibó halálának évében, 1979-ben akkor jutott e számozott kiadvány 67. számú példányához, amikor bölcsészdoktori disszertációja készítése közepette „barterüzletet” ajánlott számára Kovács István, az MTA Jogtudományi Intézetének akkori igazgatója: rendezzem valami használható irattári rendbe a Beér János hagyatékából rá maradt második világháború utáni Jogi Reformbizottság iratait – mely bizottságnak Bibó István előbb belügyminisztériumi, majd parasztpárti delegáltja volt 1945–1947 során –, ennek fejében az anyag disszertációm készítéséhez szükséges részéről térítésmentesen kaphatok xeroxmásolatot. (Akkoriban a fénymásolat-készítés legalábbis az MTA intézeteiben elvben még regisztrálandó és vezetővel engedélyeztetendő eljárás volt.) Azokon a napokon – hetente egyszer –, amikor Kovács István a szegedi egyetemen tanított, rendelkezésemre állt a dolgozószoba, s az iratrendezés azzal kezdődött, hogy egy meglehetősen kusza összevisszaságban egymásra halmozott iratózón tetejéről leválogathattam a porfogóként rájuk helyezett Bibó-féle *Közigazgatási területrendezés...* resztlíként ott tárolt 120 bekötött példányát. (Összesen 200 példányban nyomták ki az anyagot.)

regnikoláris bizottságok tevékenysége kapcsán készített,⁴³ nem volt forgalmazott – szélesebb nyilvánosság számára is hozzáférhető – kiadvány. Ugyancsak túlzás lenne az első nyilvánosságba való visszailleszkedésnek tekinteni, hogy a hetvenes évek második felében az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara, illetve az MTA Történettudományi Intézete (akkoriban fiatal) oktatóinak-kutatóinak invitálására – azaz nem formalizált felkérésre – vállalkozott egy-egy, munkásságához kapcsolódó szűk körű beszélgetésre, illetve hogy ugyanezekben az években legalább féltucatnyi fiatal bölcsész-kutatónak tartott „posztgraduális”, tutori szemináriumot szigorúan egyéni látogatások keretében, otthonában fogadva őket. Aligha véletlen, hogy Bibó – rá többnyire nem jellemző – „kikérem magamnak” kategorikussággal utasította vissza a vele készült ún. „Erdei-beszélgetésekben”, hogy alkalom szülte érintkezéseit az ellenőrzött nyilvánossággal megtért (56-os) báránként értékeljék. „Valójában nekem eszem ágában sem volt sem tüntetésből hallgatni, sem a tüntetést abbahagyva, mint hallgató író megszólalni. Egyszerűen azért hallgattam, mert nem nagyon volt meg a feltétele annak, hogy belső szükségletem szerint publikáljak. Ezt a [fentebb már annotált] három munkát nem tekinthetem megszólalásnak. Ezek éppen érdekeltek vagy elvállaltam őket, szívesen is csináltam őket, de ettől még nem érzem azt, hogy nekem Magyarországon szívem szerinti publikációs lehetőségem van.”⁴⁴

A fentebbi érvelés az adott szövegkörnyezetben és a felmerült kérdés kapcsán respektálható, mivel választ ad arra, hogy miért is nem forszírozta Bibó nagyobb ambícióval ismételt jegyzett auktorrá válását. Ha az Aczél György nevéhez kötődő kultúrpolitikai „három T” támogatott kategóriájában nem is, de a türtek táborában (mindenkori cenzurális problémák és öncenzurális viszolygások közepette) alighanem helyet kaphatott volna a magyarhoni literátorok számon tartottjai között, valahogy úgy, mint mondjuk barátja, Illyés Gyula, vagy éppen – szintén börtönviselt tudós kortársai közül – az etnográfus Bálint Sándor vagy a történész Kosáry Domokos. Létezik egy másik – szintén tőle magától származó – indoklás is, noha az inkább közvetett, áttételesebb módon magyarázza Bibó szabadulása után következetesen őrzött rezerváltságát. Ezt eredetileg a Nagy Imre

⁴³ Bibó István – Pajkossy Gábor: *Az 1790/91. 67. tc. és az 1825/27. 8, 9. és 15. tc. alapján létrejött rendszeres regnikoláris bizottságok kiadványainak bibliográfiája*. Kézirat gyanánt. Országgyűlési Könyvtár kiadása, Budapest, 1977.

⁴⁴ Huszár T.: *Bibó István*, i. m. 191–192.

vezette kormányban való részvétel „peremfeltétele” kapcsán fogalmazta meg, tömören és markánsan. „Egy magát proletárdiktatúrának valló kormány tud-e létezni ÁVO nélkül? Mert Nagy Imre is abba a helyzetbe kerül, hogy vagy a proletárdiktatúra alapproblémáját kezdi ki, vagy az ÁVO-ra támaszkodik. Közbülső lehetőség nincsen énszerintem. És ha arra lyukad ki, hogy nem akar az ÁVO-ra támaszkodni, akkor én minden jóban benne vagyok.”⁴⁵ (Bibó azt követően vállalta államminiszterré delegálását, miután Nagy Imre miniszterelnöki nyilatkozatban hirdette meg az Államvédelmi Hatóság felosztatását.) Kádár rendszerrestaurációja viszont az ÁVO-val való „társbérletet” választotta, mindvégig első számú házörzöként tartva azt maga mellett a konszolidáció évtizedeiben is – egészen a rendszer bukásáig. Ezen kondíciók közepette – úgy tűnik – Bibó jogkövető állampolgárként vette tudomásul a „környülállásokat”, viszont mindvégig tartózkodott attól, hogy Kádár regnáló rendszerével közösséget vállaljon.

„Vízjelek” Bibó harmadikút-felfogásáról és annak torzóban maradt továbbgondolásáról. A harmadik út kérdése kikerülhetetlen tematika, s ennek megfelelően refrénszerű tartozéka a Bibó-recepciónak. Most vizsgált – szabadulás utáni – időszakában egyfelől úgy találkozunk ezzel, mint Bibó István ideológiai-politikai „eltévelyedésének”, úgymond megátalkodott rendszerellenességének titkosszolgálati ügykreálást is ambicionáló vetülete, másfelől pedig mint nevezett intellektuális munkásságának (folytatólagos) vizsgálati terepe. Előbbit illetően feltártsága ellenére sem látszik köztudottnak, hogy a hatvanas évek elején az ötvenhatos megtorlások egyik utójátékaként és a népi írók „konszolidációs” karámba terelése érdekében kreáltak egy harmadik utas büntetőpert. „Zsigmond Gyula, Püski Sándor, Bodor György és Gombos Imre egy harmadik utas, demokratikus, magyar szocializmus megvalósulásáról ábrándoztak” – írja Standeisky Éva tárgyunkat érintő minuciózus tanulmányai egyikében. S azt is hozzáfűzi: az ellenük indított büntetőeljárás „visszhangjáról készült jelentésekből kiviláglik, hogy az volt ezzel a perrel kiagyaloik egyik célja, hogy Zsigmondék, Püskiék társaságáról leválasszák a baráti körükbe tartozó írókat, [...] a másik, hogy megfélemlítsék a

⁴⁵ *Bibó István-interjúk.* Összeállította: Hanák Gábor és mtsai. OSZK-TIT – Magyar Mozgóképek Megismertetéséért Alapítvány, Budapest, 2011. DVD. Ezúton köszönöm Hanák Gábornak, hogy az idézett részt – az eddig publikálatlan interjúkat is tartalmazó dokumentumfilmből – előzetesen megismerhettem.

parasztpárttal szimpatizáló értelmiségieket, s a várható széles körű amnesztia előtt figyelmeztessék őket arra, hogy mivel jár a hivatalos vonaltól elütő vélemény hangoztatása”, végül pedig igyekeztek megtörni „valamennyiük szolidaritását Bibó István iránt.”⁴⁶ Hogy mit is értettek akkoriban ezen, azt leginkább Tamási Áronnak a fentebbi per kommentálása közepette fogalmazott maximája adja vissza: „Harmadik út igenis van. Az emberiség ugyanis nem fogadja el a kommunizmust úgy, ahogy az Sztálin idejében volt. Ezért a kommunizmus változtat magán, és maguk a társadalmak, amelyek keretei között élnek, változtatnak rajta. Ez a folyamat óriási léptekkel halad előre. A kommunizmus változik, de változnia kell a kapitalizmusnak is. A kapitalizmus mai formáját [...] az emberiség nem tudja elfogadni. Éppen ezért mindkét társadalom halad a humánus irányába. A nagyobbik utat az új, a szocializmus teszi meg, amely végül is elérkezik oda, hogy tartalmában és mélységében emberibb, vagyis szocialista lesz.”⁴⁷

Ez több szálon is segít továbbfűzni a Bibó harmadikutasságával kapcsolatos gondolatmenetet. Az egyik, hogy szabadlábra kerülése nyomán azzal kellett szembesülni: ha a rendszergazdák saját uralmi megfontolásai úgy kívánják, a harmadikutasság honoráriumaként akár effektív börtön is lehet. A másik két mozzanat már Tamási Áron eszmefuttatásához kapcsolódik (most csak egyiküket követem⁴⁸). A hatvanas évekből korábban unásig idézett, vele foglalkozó titkosszolgálati dokumentáció alapján mondható egyfelől az, hogy Bibó aktuálpolitikai reflexióiban messzemenően üdvözölte a két világrendszer közötti feszültség mérséklődésének folyamatát. Olyannyira, hogy a magához bizalmas közelségbe engedettek némelyike meg is gyanúsította: túlzottan megértő e fejlemények iránt, amiből a körülöttük levő rendszer opportunus tudomásulvételén túl, már-már annak „elfogadásával” hozták hírbe, s ez ügyben visszatérő magyarázkodásra kényszerült.⁴⁹ Másfelől viszont, a *detente*-ot méltányolva is tartózkodott attól, hogy ezt összekapcsolja azzal

⁴⁶ Ständeisky É.: *Gúzsba kötve*, i. m. 261–264. Kapcsolódik ehhez a kötet egy másik tanulmánya, 387–413.

⁴⁷ Ständeisky É.: *Gúzsba kötve*, i. m. 263.

⁴⁸ Tamási részéről a különböző politikai rendszerek „humánus irányába” tendáló jellemzése nem látszik távol állni Bibónak „a hatalom humanizálása” felfogásától, ami hetvenes évekbeli munkásságának egyik fő vonulata lesz. Kifejtését lásd *Az európai társadalomfejlődés értelme* című sokszor idézett – s szintén csak posztumusz megismerhetővé lett – munkájában.

⁴⁹ „Hutter Antal” 1965. február 16. jelentése. ÁBTL 3.1.2. M-32.190.

a konvergenciafelfogással, amely a korabeli világpolitikai elemzések-prognózisok egyik markáns vonulata volt.

Mindezek előrebecsátása mellett érünk el újra a hetvenes évekhez, s Bibó ekkori munkásságának harmadik utas gondolati szegmenséhez. Az általa 1971–1972-ben írt, *Az európai társadalomfejlődés értelme* című munkájából idézek egy rövid részt, ahol mintegy sűrítve jeleníti meg a hatalom „uralom nélkülivé válásának” metódusait, azt is vizionálva, miszerint az eddigi hatalmi rendszerek meghaladásának alapkérdése, hogy „az egész társadalmat kölcsönös szolgálatok és szolgáltatások rendszerévé alakítjuk át, ahol minden helyzetben mindenki fölveszi mind a pult mögött álló kiszolgáló, mind a pult előtt álló ügyfélnek a helyzetét”.⁵⁰ Egyebek mellett ebből szokták – szoktuk – levezetni Bibónak az ún. hatalomhumanizálási gondolatmenetét, mert végsőleg ide fut(tatható) ki mondandója. Ugyanakkor ebből a munkából, valamint a szintén tanulmány műfajú és terjedelmű ún. *Borbándi-levélből*, továbbá a korábbi, 1957-es keletkezésű *Emlékirat* egyes passzusaiából kicsit is gondos „szövegmontírozással” majdhogynem koherens textus compilálható ahhoz, hogy formát öltjön a bibói harmadik út gondolat- és szövegkorpusza. Ezt az egyidejűleg elemző puzzleműveletet az elmúlt évtizedekben – Bibó nézőpont-intencióját is megszívlevél,⁵¹ mindazonáltal többé-kevésbé egymásra rímelő végkicsengéssel – már többen elvégezték és publikálták,⁵² így ismertnek tekinthető.

⁵⁰ Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme*. In: Uő: *Válogatott tanulmányok*. 3. köt. 1971–1979. Vál. Huszár Tibor, szerk. Vida István, jegyz. Vida István, Nagy J. Endre, közrem. ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1986, 77.

⁵¹ „Ami a harmadik út igazi kérdését illeti, az teljesen azon múlik, hogy milyen alternatívákat állítunk fel első és második útként.” Bibó István: *Összeesküvés és köztársasági évforduló* [1947]. In: Uő: *Válogatott tanulmányok*. 2. köt. 1945–1949. Vál. Huszár Tibor, szerk. Vida István, közrem. Ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1986, 453.

⁵² Kovács Gábor: Harmadikutas magyar gondolkodók. Németh László, Hajnal István, Bibó István. *Liget* (15) 2002/8, 64–75.; Lányi Kamilla: Bibó István harmadik útjai. *Világosság* (43) 2002/2–3, 3–15.; Cserne Péter: Harmadik utak. Néhány szempont Röpke és Bibó összevetéséhez. *Magyar Tudomány* (47) 2003/6, 726–737.; Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2004, 389–464.; Pomogáts Béla: Ötvenhat és a harmadik út. *Tiszatáj* (60) 2006/11, 69–75.; Borbándi Gyula: Bibó István és a harmadik út. In: *Kortársunk, Bibó István*. Szerk. Márton László – Volosin Hédi. Pallas Kiadó, Budapest, 2008, 265–277.

Ezért és ezekre támaszkodva mellőzöm ezúttal mind a Bibó-szövegek, mind e munkák filológiai-historiográfiai rekapitulálását, elsődlegesen azzal a szándékkal, hogy egy másik gondolatmezsgyén próbáljak előrearaszolni. Amikor ő egy kései (Szalai Pálnak írott) levelében – mintegy visszamenőlegesen – „szőröstül-bőröstül” elkötelezi magát a népi mozgalom mellett,⁵³ már nem a harmadik út ideájának konvencionális felfogás szerinti megerősítését véli kötelességének. Azt bevégezettnek tekintí – többek között az előbbi bekezdésben hivatkozott írásai alapján –, mivelhogy az ő fejében kerek egészé állt össze. Ehhez képest vélelmezem, hogy Bibó utolsó éveiben olyan új rendszerelméleten törte a fejét, amelynek kidolgozásáig már nem jutott el. Ez az újdonság pedig alighanem a tömegdemokrácia paradigmája volt. Bibó az összes addigi uralmi berendezkedéseket a történelem során idővel változó karakterű „elituralomként” jeleníti meg, s ez alól nem vonja ki az ún. polgári demokráciák leginkább konszenzuális huszadik századi formaváltozatait sem. Erről szóló fejtegetéseiben mindvégig demokratikus liberalizmusról vagy liberális demokráciákról beszél, s miközben respektálja azokat, mint az ideát leginkább megközelítő civilizációs teljesítményt, rendre követi ezt gondolatfűzéseiben a kritikai megszorító kitételek sora. Amiképpen a harmadik útra vonatkozó gondolati toposzok csak filológiai bogarászásokkal rekonstruálhatók – ezt már zömmel elvégezte a „bibológia” –, ugyanígy lennének összegereblyézhető munkáiból az elituralomnak a demokratikus posztulátumokhoz képesti meg nem felelését soroló szöveghelyei is. Bibó munkásságának utolsó éveit vizsgálva aligha az visz előre, ha megállapítjuk – mint Szalai Pál tette 1976-ban –, hogy „három harmadik út van: Röpkée, Ota Siké és Bibóé. Ma itthon ő a legnagyobb ellenzéki fej”,⁵⁴ hanem az, ha észrevételezzük, hogy hősünk elkezdte újragondolni a harmadik út korlátait is. Mészöly Miklós szép metaforájával élve, Bibó „anélkül, hogy egyet-

⁵³ „A népiek valamennyire is komolyan vehető kollektív állásfoglalásait ma is elfogadhatónak és kifogástalannak érzem... Egy olyan radikális mozgalmat testesítettek meg, amelyik egyszerre foglalta magába a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok intézményszerű teljességének a követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdáló ellentétes világnézetek, amelyek mind a szabadság központi ideológiájából vezetnek le magukat anélkül, hogy ezt a kielégítő szintézist létre tudnák hozni. Elsősorban ez az én idetartozásom motívuma.” In: Litván György: Egy kései Bibó-levél. In: *Bibó-émlékkönyv*. 1. köt. Szerk. Réz Pál. Századvég Kiadó, Budapest – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1991, 142–143.

⁵⁴ „Fogarasi István” ügynök jelentése, 1976. október 1. ÁBTL 3.1.2. M-37.889/2

len szóval is kilépne vizsgálódásainak területéről, [...] sugalmazza és dokumentálja a mögöttest: a vízjeleket.”⁵⁵ Alighanem e mindmáig kidolgozatlan tömegdemokrácia elméleti megalapozását célozta a végleges távozása előtti hónapokban magnóra mondott, de így is torzóban maradt utolsó munkája, amelynek visszamenőlegesen adott címe hűen adja ugyan vissza a végleges megszakadás előtti mondandó lényegét, mindazonáltal az ehhez tartozó, maga készítette „vázlatban” fennmaradt „Szintézis” kifejezés lehetett volna inkább a mű címe, ha megadatik számára, hogy a végére jusson.⁵⁶

Többek között e „szintézis” létrehozásához végezhetett volna kutatásokat, töltekezhett volna a témába vágó kortársi munkák legújabbjaival, ha a kádári rendszer politikai rendőrsége nem érvényesítette volna vele szemben a „kiutazása közérdeket sért” szentenciát, s így nem láthatta viszont egykori svájci alma materét, ahonnet meghívása volt.⁵⁷ Szabadlábbon fogságban, konstatálhatta volna maga Bibó is, holott éppen ekkoriban derűsen jegyezte meg az őt interjúvolóknak, hogy „mennyre felgyúlt bennem az írnivaló, most, két és fél évvel 70. életévem előtt.”⁵⁸ Készülhettek immár munkák neki szóló ajánlással, tarthatták őt ekkoriban Kossuth reinkarnációjának, illetve a korabeli „haza bölcsének” – bár a két minősítés messze nem ugyanaz –, így vélekedő tisztelői már csak ravatala körül köszönthették egymást, az őket folytatólagosan szemmel tartó hivatásos titkosrendőrök, illetve önkéntes besúgók „társaságában.”⁵⁹

*

⁵⁵ Mészöly Miklós: Félelem és demokratikus érzés. Kulcsszavak Bibó István életművében. In: *Bibó-émlékkönyv*, i. m. 362.

⁵⁶ Bibó István: A kapitalista liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus állítólagos ki-egyenlíthetetlen ellentéte. In: Uő: *Válogatott tanulmányok*. 4. köt. 1935–1979. Szerk. Ifj. Bibó István, vál. Ifj. Bibó István, Huszár Tibor. Magvető, Budapest, 1990. 759–782, illetve 795–798.

⁵⁷ Bibó István 1974 júniusában kapott meghívást a genfi Institut Universitaire des Hautes Etudes Internationales-től. Ez alapján benyújtott kiutazási kérelmét a Belügyminisztérium – kellő bürokratikus huzavona után – elutasította. *Bibó István (1911–1979). Életút*, i. m. 1995, 600–623.

⁵⁸ Huszár T.: *Bibó István*, i. m. 194.

⁵⁹ „Bibó István igen nagy ember. Igazi politikus alkat. Kossuth utódja” – mondotta volna Szalai Pál Bibó halála előtt három hónappal, s ekkoriban elkészült *Magyarország – 1984* című könyvét Bibó Istvánnak ajánlotta. Mindkét információ „Fogarasi István” ügynök jóvoltából maradt az utókorra, mint ahogy Bibó temetéséről is ő volt a „tudósítók” egyike. ÁBTL. 3.1.2. M-37.889/3.

A korabeli állambiztonsági iratokat és Bibó írásait szimultán böngésző utókori olvasó számára „ég és föld” messzeségben vannak egymástól a titkosszolgák szálnalmas irományai, illetve a bibói intellektus textusai, noha a kettő – tetszik vagy sem – egy és ugyanazon rendszer része volt. Merthogy a földteke ezen szegletében hősünk felnőttkori életének teljes időtartama alatt a Parnasszus is be volt hálózva önszorgalmú fürkészekkel. Itt persze kérdéses, hogy ez valóban rendszer- és régióspecifikus egyedisége volt-e a huszadik századi civilizációnak, vagy inkább abban keresendő a válasz, hogy másfelé – lett légyen szó akár keleti, akár nyugati régiókról – nem volt ezredvégi „levéltári forradalom.”

A perzekutori szintről egy kissé elemelkedve is problematikus viszont karakteresebben körvonalmazni, hogy hová – s milyen tartalommal – futotta volna ki magát Bibó István befejezetlenül maradt Szintézis-töredéke. Az – tőle függetlenül is – szembeötlő, hogy a magát kezdetekben „harmadik rendként” definiáló társadalmi halmaz szekularizált tulajdonalapú világrendje idővel mind kiterjedtebb méretekben építette ki és diffundáltatta szét a hatalom-humanizálás társadalomszervezési technológiáját, mindazonáltal az – bővülő legitimációs körétől inspirált metamorfózisai közepette – mégiscsak megmaradt elitcentrikus demokráciának. Ennek formális és intézményesült jogi, politikai és szociális hozadékát, illetve fogyatékoságait különböző közelítésekben rendre számba is vette Bibó, sőt mi több, másokhoz mérten többet vesződött a regnáló rendszerek karakterét szintén befolyásoló – „nem csak kenyérrel él az ember” – hatalmi és társadalmi mentálhigiéné megjelenési formáival, valamint deformációival is. A továbbgondolásnak ez volt a diagnózisfázisa, és itt szakad meg az életmű. Igaz, eszmefuttatásai nem követték az egyre inkább differenciálódó tudományágak szorosan vett konvencióit: Bibó munkássága túlnyomó hányadában mintegy szörfözött a különböző akadémiai diszciplínák között. Kérdéses viszont, hogy – Pataki Ferenc találó formuláját kölcsönözve – „a számosság társadalma” által egyre inkább bővülő körű uralomlegitimáció valóban tömegdemokráciát teremtett-e, vagy csupán annak szintén Bibótól ismerhető „látszatszerűségét”? Miközben vitathatatlan, hogy a modern kori demokráciákban a társadalmi sokaság számos új jogosítványt szerzett/kapott „a politika kollektív alanyává válás útján”,⁶⁰ ezzel együtt is csak részlegesen került abba a szerepbe, amelyet Bibó a – már idézett – pult két oldalán állók szerepének csereszabatosságával, illetve a kölcsönös szolgáltatások társadalmának metaforájával írt le.

⁶⁰ Pataki Ferenc: Érzelmek a politikában. *Mozgó Világ* (35) 2009/3, 3–18.

Úgy vélem, hogy Bibót a hetvenes években már nem annyira „a kapitalista liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus” bármifajta szinkretizmusából továbbgondolható harmadikút-vízió újabb verziója foglalkoztatta. Noha még egy újabb évtized kellett ahhoz, hogy a korát elementárisan meghatározó „kommunizmusprojekt” történelmi léptékkal mérve efemer konstrukciójává avuljon, szembetűnő, hogy Bibó – elemzéseinek belső arányait tekintve – mennyivel terjedelmesebben foglalkozik pró és kontra a liberális demokrácia, mint az államszocializmus formaváltozataival, ez utóbbit mintha maga is egy időszakos – hosszabb időtávlatban perspektívtalan – rendszernek „érezte” volna.

Nem tudom bizonyítani, így csak belemagyarázom: ő mintegy „ráérezte” arra, amit halála után három évtizeddel a korát visszatekintve vizsgáló történész konstataált: „A polgári állam elvesztette eszköztárának jelentős részét, és a fő kérdés az, hogy a világválság hatására ezek közül visszaszerzi-e a szükségességeket annak kezelése érdekében, és ezt képes-e megtenni úgy, hogy ne sérüljenek a demokratikus keretek, amelyeket több felől támadások érnek”, mivel – folytatja Ormos Mária – „a globális világ nem az egyenlőség és még csak nem is a kiegyenlítődség világa.”⁶¹ Nem ezzel vesződnek-e az elmúlt két évtizedben a – többnyire csak diszciplináris kötöttségeik miatt különböző közelítésű – társadalomtudományi diagnózisok, szóljanak bár tömegdemokráciáról, s annak populistává válásáról, „posztindusztriális”, „információs”, illetve „hálózati” társadalomról, vagy éppen egy újabb, immár ki tudja hányadik „harmadik útról.” Utóbbi szerzője, Anthony Giddens egy alkalommal „a demokrácia demokratizálásaként” summázta munkája célkitűzését,⁶² ami megint csak nem esik messze attól, ami Bibót is foglalkoztatta, midőn „a hatalom humanizálásáról”, az érdekszolidaritáson alapuló kölcsönös szolgáltatások társadalmáról töprengett. Csakhogy hősünk már nem lehetett e civilizációs átmeneti korszak vitapartner kortársa. 1979-ben, amikor végleg szabaddá helyezte őt a Teremtő, a „Kelet alkonya” még éppen csak hogy elkezdődött, Nyugaton pedig még újabb korrekcióra/innovációra képesnek mutatta magát az euroatlanti jóléti társadalom.

⁶¹ Ormos Mária: *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században*. Napvilág, Budapest, 2009. 393.

⁶² Giddens, Anthony: Az új közép a harmadik út. Modern baloldal. Markus Pins beszélgetése Anthony Giddensszel. *Die Neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte*, 1995/5. Fordította: Sólyom Antal.

Szabadlábon – fogságban

Ifjabb Bibó István családi fényképgyűjteményéből

Bibó István feleségével, Ravasz Boriskával

Ifjabb Bibó István családi fényképgyűjteményéből

Bibó István jelenléte és távolléte

*avagy meghívás–kiebrudalás algoritmus
a magyar közéletben, közgondolkodásban**

$2 \times 2 = 9$ (ortodox, sztálini számtan)
 $2 \times 2 = 5$ (revizionista, nagyimrés számtan)
 $2 \times 2 = 7$ (unortodox, Kelet-EU számtan)
S akinek nem tetszik, attól megkérdezzük: azt akarod,
hogy 2×2 újra 9 legyen?
(A matematikusokat nem kérdezzük,
mert azok fontos ügyekben illetéktelenek.)

A pácban mindenki benne van. Hamvas Béla
(Hogy ne mindig ennek Illyés Gyula-i parafrázisát citáljuk.)

A mondandó – címben jelölt – értelmezési kerete nem saját találmány. Bibó István közéleti pályája – és utóélete – maga kínálja ezt a tagolást, keretezést. Annyiban tágítottam a konferencia témamegjelölését, amennyiben kihasználom a válaszút többes számát, illetve azt, hogy az „1945 után...” nemhogy máig erően, hanem a jövőt illetően sem állít időkorlátot. Redukcionista tárgyalást sokkal inkább a referátum időkorlátos Prokrusztész-ágya követel, ám ezt segít áthidalni nevezett életének és munkásságának közismertsége, a „fél-szavakból megértjük egymást” konstelláció.¹

A világháború után gyökeresen átalakuló – és azon belül hektikus – viszonyok között azoknak is számot kellett adniuk/vetniük addigi előéletüket illetően, akik esetében értelmezhető a konferencia „demokratikus válaszutak” hívószava. A kiútkeresés–beilleszkedés dilemmája szempontjából Bibó „válasza” – az utólagos visszatekintés prizmatörésein át – formálisan szokva-

* A tanulmány első megjelenése: *Értelmiségi válaszutak 1945 után*. Szerk. Papp Gábor. Kossuth, Budapest, 2017. 196–213.

¹ Szilágyi György: Hanyas vagy? 28-as?

nyos lehetett mind az égi Mindenható, mind a földhözragadtabb, aktuális ítélőszék (igazolóbizottság) lusztrációs igényét illetően: „Kérem, én készültem!” Tartalmilag volt változatosan egyedi, amit tarsolyában rejtett.

Oda túlra felmutathatta a – sokgrádicsú tanulmányai után – húszas éveinek második felében készített, *A szabadságszerető ember tízparancsolata* című személyes reguláját,² amihez – ma már elmondható – élethosszig tartotta magát. Az e világiaknak meg sorolhatta volna: 1938-ban közreműködött a Márciusi Front 12 pontjának szövegezésében;³ 1944 nyarán papírra vetette – a magyar középosztály és a magyar munkásság közötti – *Békeajánlat-fogalmazványát*;⁴ s majdnem befejezte a háborút követő újjárendezésre szánt (1942-ben elkezdett) szcenárióját, a „békecsinálók könyvét”.⁵ A véskorszak gyilkos tobzódásba fordulásakor zsidó honfitársai mentését szolgáló iratok gyártására használta igazságügy-minisztériumi beosztását. Sietek hozzátenni: ő ezekkel konfúzus helyzetben is nehezen hozakodott volna elő, de szükség se volt rá, mivel – profánul szólva – „simán” igazolták.

A világháború utáni „próbálkozó demokrácia” időszaka

Bibó Istvánt 1945-ben meghívták a rendszerváltó magyar kormányzati adminisztrációba. Minisztériumi főtisztviselőként részt vállalt az új jogszabályok előkészítésében, tiltakozott a németek „kollektív büntetés”-felfogás szerinti kitelepítése ellen, munkálkodott a közigazgatás – kontraszelekciós „demokratizáláson” túlmenő – valóban demokratikusnak gondolt szervezeti reformján és területi újratagolásán. Másfél év múltán, 1946 nyarán mégis megvált tisztségétől, miután akkori minisztere, Rajk László – a koalíciós pozícióelosztások révén – ellehetetlenítette. Ahogy ő bridzshasonlaltal élve felidézte, gábliba szorította: kompetenciáit elvonó béna kacsává tette. A távozás választását megkönnyítette, hogy visszahívták egyetemi tanárnak

² In: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* Vál., összeáll. Huszár Tibor. Szerk. Litván György – S. Varga Katalin. 1956-os Intézet – Osiris-Száadvég, Budapest, 1995, 190–191.

³ *Bibó István (1911–1979). Életút...*, i. m. 166–168.

⁴ Uo. 204–211. A Bibót ismerők megemlékeznek szemérmes zavarodottságáról, „kényelmetlenségérzetéről” amiatt, hogy ő a jobb módú, „nadrágos emberek” közé született.

⁵ Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In: *Uő: Válogatott tanulmányok.* I. Magvető, Budapest, 1986. 294–635.

szegedi alma materébe, egyidejűleg a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé választották és a Kelet-európai Tudományos Intézet elnökhelyettese-igazgatója lett.

Innentől – pontosabban az újabb „fordulat évétől” kezdve – lejtmenet. Akadémiai tagságát – az Akadémia átszervezése során – visszavonják, és intézetvezetői tiszte is megszűnt, az egyetemi katedrától megfosztják. Nehéz kalibrálni, hogy milyen mértékben játszott mindebben szerepet unikális – mondhatni „bibós” – történet-szociológiai és kordiagnosztika írásainak kötege. Ezeket szét kellene választani tárgyuk, műfajuk, céltelelezésük szerint, ám itt és most csak két mozzanatra van mód kitérni. Kritikai közírásai (emellett reszortjához tartozó, de nem publikus elaborátumai) az általa „próbálkozó demokráciának” elkeresztelt időszakban annak kompromisszumos – „kiegyezéssé” – jobbitását argumentálták. Ám a demokrácia bimbója virágzás előtt kezdett gyorsan és látványosan satnyulni. Már 1947 januárjában – a hatalommegragadást célzó ún. köztársaság-ellenes összeesküvés hamis színjátékának nyitányakor – felhangzik Cicerót idéző vészkonstatáció: „*Videant consules...!*” „Vigyázzanak az előjárók, hogy kárt ne szenvedjen a köztársaság!”⁶ Ugyanekkor megtartott akadémiai székfoglalója egy jogbölcseleti narratívába illesztett áthallásos figyelemfelhívás arról, hogy minek a megvalósulása látszik kétségesnek: „az államhatalomnak szolgálattá, erkölcsi feladattá való átnemesítése”. Helyette azt vizionálta, hogy a kibontakozóban levő uralmi rend „még nehezebbé teszi a szabadságigénynek a vele szemben való fellázadását”.⁷ Tudjuk, ezzel nem sikerülhetett feltartóztatni Rákosi Mátyás országglását, ahhoz viszont elég volt, hogy preventív riogatását közel évtizedes szilenciummal és páriálásra ítéltéssel honorálják – a fatálisan megjövendő 1956-os „lázadásig”.

„Valamivel jobb kint, mint bent volt.” 1956, és ami utána következik...

Bibó Istvánt 1956. október–november fordulóján delegálta a Petőfi Párt Nagy Imre koalíciós alapon átalakuló nemzeti kormányába. Úgy tűnik, árnyéklétében sem felelték, mi több, az általa „centralizált anarchiának” fel-fogott terroruralom látványos összeomlása után újra számítottak rá. Sőt a

⁶ Bibó István: Koalíció válaszüton. In: Bibó I.: *Válogatott tanulmányok*, i. m. II. 337–365.

⁷ Bibó István: Az államhatalmak elválasztása egykor és most. In: Bibó I.: *Válogatott tanulmányok*, i. m. II. 370–397.

12 évvel korábbinál magasabb, államminiszteri posztra szóló megbízatása. Miközben aligha kell bizonykodni azt illetően, hogy Nagy Imrét nem abból a – Sztálin oltványozta – fából faragták, mint a hipertóniával Moszkváig futó Rákosit, mégis felmerül a kérdés: hogyan került ő egy kommunista dominanciájú *Hungaria renovanda*-kormányba? E peremfeltételre maga adott később választ: „Egy magát proletárdiktatúrának valló kormány tud-e létezni ÁVO nélkül? Mert Nagy Imre is abba a helyzetbe került, hogy vagy a proletárdiktatúra alapproblémáját kezdi ki, vagy az ÁVO-ra támaszkodik. [...] És ha arra lyukad ki, hogy nem akar az ÁVO-ra támaszkodni, akkor én minden jóban benne vagyok.”⁸ Tudható, hogy mire Bibónak a fenti kritériumot mérlegelnie kellett, az ÁVH feloszlata már deklaráltatott. Ennél is közismertebb, hogy a forradalom külső fegyveres agresszióval történő verbe fojtásának megindulásakor ő maradt legutoljára posztján, miniszteri szolgálata így is gyorsan kitelt. A kádári restauráció kezdeti dezorientációja idején – még szabadlábban – próbálkozott különböző kárenyhítő, „kibontakozási” elaborátumokkal,⁹ ám a nekibuzduló megtorlás gépezete őt is utolérte. 1957 májusában őt is őrizetbe veszik, s következett az újabb hat szűk esztendő – 1963 márciusáig –, ezúttal cellarácsok mögött. Közbevetőleg érdemes utalni rá: rabtársai a börtönben „rehabilitálták” egyetemi státusát. Az ottani „fordítóiroda” stókját (hokedli), amelyen nevezett ült és kérdésekre „kiselőadásokat” rögtönözve válaszolt, elkeresztelték „Bibó-tanszéknek”.

Az amnesztia után viszont azon kevesek közé tartozott, akik nem tagolódtak be Kádár János felemás konszolidációs kompromisszumába. (Kádári nézőpontból, tömören: egyéni kegyként kiérdemlendő bünbocsánatos karrier-újjáépítés, ha nem feszegetik 56-ot és regnálása „muszkavezető” genezisé.) Jól jellemzi Bibó szabadulás utáni helyzettudatát válasza egykori elítélt-társa – egyben ráállított fürkésző ügynöke – hogylétét firtató kérdésére: „Va-

⁸ Bibó István-interjúk. Összeáll. Hanák Gábor és munkatársai. OSZK – TIT – Magyar Mozgóképfeladatért Alapítvány, Budapest, 2011. DVD. Hozzá kell tenniük, hogy ez nem a történetekhez képest két évtizeddel későbbi „emlékezetkonstrukció”. Bibó ugyanezt már a Nagy Imre kormányába történt meghívása előtti *Elvi tisztázás* fogalmazványában papírra vetette, az 1956. október végi napokban. Bibó I.: *Válogatott tanulmányok*, i. m. IV. 147–148.

⁹ Lásd *Elvi tisztázás*; A politikai és alkotmányjogi kibontakozás útja; Nyilatkozat; Expozé; Nyilatkozat (2); A pártok és a forradalmi szervezetek; A munkástanácsok és a többpártrendszer; Emlékirat. In: Bibó I.: *Válogatott tanulmányok*, i. m. IV. 139–238.

lamivel jobb itt kint, mint bent volt.”¹⁰ Más megközelítésben ő a honi létező szocializmus rendszerkalodáját *persona non grata* státusfogylyaként élte végig, hol a rács mögött, hol meg a nyilvánosságtól elzárva. „Látszatszerűségben” – hogy egyik visszatérő fordulatára utaljunk. A belső emigráció ugyan egyszerre volt rendszeroktroj és – jobb híján – választott(?) (elfogadott?) léthelyzet elegeye, ám zárványléte nem kezdte ki intellektuális szuverenitását, gondolkodói integritását és személyes tartását. Számkivetettségét nem az tartósította, hogy „látták őt foltos kabátban, amint a Berkenye utcában félmázsánként szánkóval húzza haza a szenet”,¹¹ hanem az, hogy eközben sem adta fel polgári (Bildungsbürger) igényét-kötelezettségét a múltbéli és aktuális „környülállásokon” való töprengésre. Ám amit rezerváltságában papírra vetett, abból életében, idehaza semmi érdemi nem kaphatott *nihi obstat* rábólintást.

Az államszocializmus-beli másképp gondolkodás Bibó életének vége felé még csak bontakozóban volt. Észrevehető, transzparens ellenzékiiséggé – vagy inkább képlékeny határú, gomolygó disszidenciabokrokká – az 1980-as években cseperedett. Bibó halála után (no meg a lengyelországi történésektől ösztönözve). Valahogy úgy, ahogy a (meg nem ért) 70. születésnapjára készülő írások lettek „utószülött” – szamizdat – emlékkönyvvé.¹² Tágabb kortársi körben munkássága búvópatakként volt/maradt számon tartott, illetve egyetemi – és „szabadegyetemi” – campusok szemináriumpagonyaiban vált megismerhetővé. Bibó István *post mortem* emelkedett a honi ellenzéki szubkultúra mentorává.

Emiatt adódik a kérdés, hogy ellenzéki volt-e maga Bibó? Nem volt underground aktivista, retrospektíve lett delikát vonatkoztatási pont, talán amiatt – s ez alighanem a választás-válaszút körében pertraktálható –, hogy nem lett a rendszer alattvalója. Kevés könyvtárban hozzáférhető korábbi írásainak „újrafelfedezése” mellett leginkább a – körülírásokra kényszerülő – civil kurázi hitelesítette másságát. A fennállóval azonosulni nem kívánt és nem tudott, ráadásul semmivel nem tartozott annak a rendszernek, amelyben élete második felét töltötte. A konszolidálódó kádárizmusnak sem. A vele folytatott életút-beszélgetések egyikében arról szól, hogy „nekem eszem ágában nem volt sem tüntetésből hallgatni, sem a tüntetést abba-

¹⁰ „Lőrinc Lajos” fedőnevű hálózati személy jelentése. ÁBTL 3.1.2. M-28.588.

¹¹ Hanák Gábor: Számadás Bibó Istvánról. *Hévíz* (1) 1993/3, 1–7.

¹² Későbbi – immár legális – kiadása a *Bibó-emlékkönyv*. I–II. Szerk. Réz Pál. Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest–Bern, 1991.

hagyva mint hallgató író megszólalni. Egyszerűen azért hallgattam, mert nem nagyon volt meg a feltétele annak, hogy belső szükségletem szerint publikáljak, [...] nem éreztem azt, hogy nekem Magyarországon szívem szerinti publikációs lehetőségem van.”¹³ E „más malomban őrlünk” szuverenitási igénynek, illetve kényszeres helyzetnek majdhogynem természetes folyománya, hogy Bibó egyrészt ambicionálja fontosnak tartott munkáját külföldön publikálni (*Paralízis*),¹⁴ másrészt – a hatvanas évek végén – a rezerváltságához „illő” műfajt teremt. Így születik meg a zsinati mozgalom fantáziaparabolája, rövidített hivatkozási nevén az *Uchrónia*.¹⁵ Ez egy történelmi eseménymorzsákon alapuló fikció, melyből bennünket most nem annak tartalma, hanem inkább műfaji mibenléte érdekel. Az értelmes beszéd iránti igény, amelyhez – ha nem lehetséges másként – kitalálja a historizáló áldialógust. (Akkor, amikor Magyarországon a *linguistic turn* vagy a posztmodern fogalma még alighanem ismeretlen volt.) Azért a historizáló irányváltás, mert a kortársi „nemzeti konzultáció” álságos lett/maradt.

Ehhez az idősik- és műfajváltáshoz sem először folyamodik Bibó. Ezt tette 1947-ből 1948-ba fordulva: a kortársi politikai környezetváltozások diagnózis/terápia analíziséből vált át a történelmi esszé műfajába, s kerül ki tolla alól – még nyomdafestékhez jutva – a *Zsákutcás magyar történelem...*, valamint a *Zsidókérdés...*¹⁶ újragondolása. Valami hasonló történik az 1956-os lélegzetvételnyi szabadság „és ami utána következik...” periódusban is. Jelenlevőként – jelenlevőnek híve magát – megírta a már említett manifesztumot, expozét, majd Berkenye utcai szellemi szobafogságában „a távollévők követeiként” róttá íróasztalfiókjának az *Uchróniát*, *Az európai társadalomfejlődés*

¹³ Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Kolonel, Budapest, 1989. 191–192.

¹⁴ A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás. Bibó I.: *Válogatott tanulmányok*, i. m. IV. 283–681.

¹⁵ Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László bíboros érsekkel, a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchrónia. Bibó I.: *Válogatott tanulmányok*, i. m. 265–282.

¹⁶ Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Bibó I.: *Válogatott tanulmányok*, i. m. II. 569–619.; Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Bibó I.: *Válogatott tanulmányok*, i. m. II. 621–809.

*értelmét*¹⁷ és a *Paralízist*. Ám ezek – itthon – a „három T” koktéلكeverékké hígított szellemi inkvizíciónak továbbra is csak a tiltott bugyrába kerülhetek. E jelenlét/távollét termékek semmirekellőségét – rá jellemző kesernyés öniróniával – idézi fel egy Révai Andráshoz írt 1968-as levelében: „...tudom, hogy az én művem is végsőleg naiv; naiv úgy, ahogyan naivak voltak 1945–46-os cikkeim, melyekkel Nagy Ferencnek és Rákosinak magyaráztam, hogy mit kellene tenniük, ha eszük volna. S naivak voltak 56-os tervezeteim, melyekről tudhattam, hogy senkinek sem kellettek. De ha mégannyira tudhattam és tudom, hogy az ilyenféle művekben rejlő belső igazság csak nagyobb időkifutásban érvényesülhet, mégis közvetlenül ezeket az írásokat az a nem tudom, milyen kevés hányadnyi eshetőség élteti és íratja, hogy hátha ott és akkor hatnak, amikor és ahová íratnak.”¹⁸

Másképp fogalmazva, Bibó esetében mondandójának történelemben transzponálása olyankor áll elő, amikor a „jelenlétbeszéd” céltalanná lesz, ellehetetlenül. Exodus, kivonulás abból a rendszerközegeből, amellyel sem azonosulni, sem abban bármilyen szerepet vállalni nem kíván: *létformája* demonstrálja a disszidenciát. Így lesz alkalmas arra, hogy a kibontakozó ellenzékiesség különböző irányzatai mintegy „közös nevezőként” inkorporálják, képletesen pajzsra emeljék, s a rendszer alkonyának, illetve agóniájának évtizedében magukat tekintsék – láttassák – követőinek, holdudvarának, tanítványi körének.

Posztumusz „karriercsúcs” és júdáscsókos faképnél hagyás

Egykori rabtársa, az 1990. augusztus 3-án köztársasági elnökké választott Göncz Árpád azzal kezdte beiktatása utáni beszédét, hogy ha élne, ez a tisztség Bibó Istvánt illelné. Ha tényleg létezik a Sólyom László-féle láthatatlan alkotmány, akkor Bibó ezzel az invitálással – bő évtizeddel halála után – virtuálisan konfirmáltatott Magyarhon újrapróbálkozó demokráciája első számú közjogi méltóságának tisztébe. Egyre inkább megismerhető munkásságával és becsült hagyatékával együtt posztumusz ért „karrierje csúcsára”. Újsütetű politikai irányzatok igyekeztek *saját* presztízsjüket növelni azáltal, hogy nevét mentoraik közé illesztették. A túlvilágról próbálták visszahívni,

¹⁷ Bibó I.: *Válogatott tanulmányok*, i. m. III. 5–123.

¹⁸ In: Bibó I.: *Válogatott tanulmányok*, i. m. IV. 253.

mert az általa képviselt demokrácia-márkavédjegy, közmegegyezés-elkötelezettség hasznosíthatónak tűnt mind a rendszer-transzformációhoz, mind pedig az ország Európába történő visszaintegrálásához. Akadémiai tagságát helyreállították, Széchenyi-díjban részesítették. Ezekből állt össze Bibó István akkori „kárpótlási jegye”, hogy idő múltával – a materiális kárpótlási szelvényekhez hasonlóan – inflálódjon.

Ha Szűcs Jenő karakterológiájából indulunk ki, amely szerint „Bibó István tudós politikai gondolkodó volt”,¹⁹ több diszciplínát érintő recepciójára is ki kellene térnünk. Az viszont egy másik – a mostanitól eltérő tematikájú – önálló szimpóziumot igényelne. Most csak annyit jelzünk, hogy miközben Bibó munkásságának ez irányú kritikai feldolgozása folyamatosan gazdagodik,²⁰ a rendszercezúra idején szárba szökött politikai-közéleti megbecsültsége, magas árfolyamon jegyzett szimbolikus jelenléte újra aláhanyatlott. Harmadszor is utolérte a jelenlét-távollét váltóláza. Úgy kezdett kimenni a divatból, ahogy a – mindvégig materiális és morális transzformációs veszteséggel terhelt – rendszer-átigazításban előrearaszoltunk. Előbb inkább csak kimaradt a válságterapeuta-elődök meghivatkozott sorából, aztán megérte, hogy politikai irányzatok legitimitászavara – legitimitásváltása – elfordulásba, elutasításba menjen át. Fél évtizeddel ezelőtt – születésének centenáriuma – az azóta rektorra érdemesült miniszterelnöki tanácsadó nemes egyszerűséggel kiiktatni ajánlotta a respektussal illetett magyar politikai gondolkodók panteonjából is.²¹

¹⁹ Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. In: *Bibó-émlékkönyv*, i. m. I. 161–218. Az 1980-as években csak szamizdatban terjedő emlékkönyvhöz képest Szűcs Jenő írása legálisan is többször megjelent ugyanebben az évtizedben. Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle* (24) 1981/3, 313–359. Önálló kötetként: Magvető, Budapest, 1983; *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. II. Szerk. Ring Éva. Magvető, Budapest, 1986. 515–568.

²⁰ *Bibó 100. Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012; Bibó István élete és műve. *Világosság*, 2013. tavaszi–nyári száma; *Kortársunk, Bibó István*. Szerk. Márton László – Volosin Hédi. Pallas, Budapest, 2008.

²¹ Lánczi András: Már csak egy értelmiségi mítosz menthet meg bennünket? A száz éve született Bibó Istvánról. *Kommentár* (6) 2011/4, 3–12.; Balog Iván: Politikai recepció. In: *Bibó 100*. i. m. 13–22. Mintha csak az 1970-es években járnánk, amikor Király István mintegy „kikérem magamnak” harmadik utas flottademonstrációnak minősítette, hogy mások mellett Bibó István is megjelent Keresztury Dezső nyilvános nagydoktori

Az uchrónia 2.0 verzió évadja?

A huszadik század második felének magyarországi rendszerátalakításaiban rendre „meghívottként” közreműködő Bibó István a fentebbi értelemben lett népmesei jelenség az elmúlt háromnegyed évszázad során: hol volt, hol nem volt... 1945-ben meghívattatik, azután gyorsan diszkvalifikálják a kommunista őrségváltás „Holnapra megforgatjuk...!” szélviharában. 1956-ban visszahívják, ám a rendszert restauráló Kádár János elődjénél „következetesebb”: börtönbeutalóval jutalmazta a forradalomban (és utóvédharcában) való szerepvállalását. Harmadszor az államszocializmus agóniájának inverzeként emelkedik ismét Bibó ázsiója: ekkor ez már posztumusz történik vele, oeuvre-jével. „Utóvirágzása” idején szakkollégium, iskolák, körök, társaságok, szellemi műhelyek veszik fel a nevét, tananyag lesz, díjazzák, szobrintják, „összkiadják” – még az új „haza bölcse” titulust sem ússza meg. Beillesztik az ezer évet átívelő „nagy magyarok” emléksarnokába.²² Azután őt is utoléri a – szintén patinás honi múltra visszatekintő – „turáni átok”. Azóta mellétemették (virtuális) köztársasági elnöki székbe ajánlóját is. Ott nyugszanak egymás mellett, az óbudai temető „másképp gondolkodók” parcellájában.²³ *Requiescat in pace.*

Bibó választásai interaktív kapcsolatban álltak elhívásaival, majd a nevét zászlóra tűző kompániák tőle való elfordulásával, kiebrudalásával. Esetében még az is megkockáztatható, hogy az egyértelműnek tűnő – s alternatívákat feltételező – „válaszút”-közelítés fordítva ültet fel bennünket a lóra. Túl sok választási alternatíva neki sem adatott meg, de bizonyára szükség volt konzekvensen óvott személyes integritására ahhoz, hogy maga legyen kora – szélsőségek között hektikusan csapongó – „tetszési indexének” rendre újrapozicionált szelíd (szobatudós?) fenegyereke. A huszadik századnak abban az „üldítő-nyomasztó hontalanságában” (copyright Péterfy Gergely), ahol a politikai inga rendre szélső pontjáig lendülő, egy életút alatt is rapszodikusan

védésén, a Magyar Tudományos Akadémián. Király István: *Napló 1956–1989*. Magvető, Budapest, 2017. 202.

²² Nagy Képes Millenniumi Arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből. Szerk. Rácz Árpád. Rubicon–Aquila, Budapest, 2000.

²³ Balról jobbra következnek egymás után Bibó István, Göncz Árpád, Vásárhelyi Miklós, Litván György sírhantjai.

váltakozó dúvadrezsimeket ültetett a jelen levő társadalom nyakára, szinte regenerálódási intermezzók nélkül.²⁴ Bibó idejétmúltsága abban konstatálható, hogy mindezek közepette élethosszig tartotta magát „a szabadságszerető ember tízparancsolata” kátéhez, illetve ahhoz a régi gárdához tartozott, amelyik beérte volna a – szintén múlóban levő – 2x2 = 4 evidenciával.

Napjaink „szép új világa” Bibóra vonatkozóan ismét a defenesztrálás jegyében telik. A demokráciát illetően pedig – szintén nem először – a józan ész szögére akasztó, kirekesztő kerítések közé terelésnek vagyunk kortársai. Mindez olyan militáns propagandaoffenzívával párosítva történik, mintha tényleges hadiállapot lenne. Ilyenkor a demokrácia rövidebb-hosszabb ideig rendre államfogházban vagy internálótáborban köt ki. A kaloda- vagy karcerbéli lét válaszfaltjai viszont – nemcsak a bibói álmoskönyvek szerint – behatároltak, ha éppen nem „zsákutcások”. Újra ránk köszönt a normális lét látzatszerűségének és a fogalmak „newspeak” bornírtságának évadja?

Bibó István pályájának – és utóéletének – algoritmusa szerint, demokráciaapályok évadján egy újabb invitálás sem zárható ki. Csak annak kell tudatában lennünk, hogy nevezett – a konfrontáció helyett – az össztársadalmi, fennköltebben a nemzeti kooperáció híve volt: a szó – a szavak – tradicionális értékrendjében, nem ortodox–unortodox, nem liberális–illiberális és nem marxista derivátumok vagy populista variánsok „new speak” álságosságában. Ráadásul a morált a politika szerves összetevőjének tekintve szólt visszatérően a hatalom humanizálásáról, a társadalmi érdekszolidaritáson alapuló funkcionális öngazgatásról (szubszidiaritás), az ebből aggregálódó tömegdemokráciáról – melynek ma sincs kifundált paradigmája. Alighanem ez utóbbival is számot kell vetni, ha újólag feltűnne szelleme a retró klasszicizált budai vár fokán. Az újabb – sokadik – próbálkozó demokrácia kimunkálására szavazók alighanem szívesen lennének egy Uchronia 2.0 verzió beszélgetőpartnerei. Egy ilyen – sok álnévű korábbi – elituralmon túli, tényleges érdekszolidaritáson alapuló és a modernizálást nem fumigáló „Európai Magyarországot!” kerekasztal-tárgyalásain a megelőző évszázad féltucatnyi transzformációs veszteségei is számba veendők. Hozzájuk társítva a napirendben az évezredfordulón átnyúló legújabb próbálkozás rendszerváltási deficitjének kárenyhítési módozatait. Meg azt a spanyolviasz kurzusbölcsséget, miszerint „a

²⁴ Lásd erről Gyarmati György: A szakmai múltfeltárás a történeti közgondolkodás és a tananyag között. In: *A magyarság-kép a közép-európai tankönyvekben*. Szerk. Hornyák Árpád – Vitári Zsolt. (Kutatói Füzetek 14.) PTE, Pécs, 2009. 39–68.

nemzet nem lehet ellenzékben”. Bibó Istvánnak a közpolitika-, majd a közemlékezetbeli pulzáló fel- és eltűnéseit pásztázva akkor is sánta kutyának tűnik e *bon mot*, ha nem megyünk vissza régebbi történeti példázatokhoz. Az már nemcsak az ő esete, hogy autoriter, diktatúra időszakok uralmi eszközökkel hivatalosított „nemzeti” nyilvánosságában gyakorta épp azok lesznek nemkívánatosak, akik – a mindenkor képlékeny határvonal ellenére – disztinkciónak a patrióta közérzet és az etnicista hübrisz között.

Az online technológia korában már akár a földi és Földön túli szférák közötti kommunikálás sem lehetetlen. Bibó István esetében pedig – aki még a forradalmakat is „határolt és tervezett” módon látta optimalizálhatónak²⁵ –, aligha jelenthet fennakadást annak egyeztetése, hogy ő kit látna szívesen egy ilyen újabb Uchrónia-konzultációhoz.²⁶ A demokrata velleitású hazai közönségnek aligha lenne ellenére, hogy végsőleg – mert életképes opció nem látszik körvonalazódni – egy létállapotokon átívelő diskurzus közepette körvonalazódjék valami újabb, a demokrácia fogalomkörében értelmezhető konstrukció.

Más kérdés, hogy – az esztétörténeti példálódzásokon túlmenően – akár a bibói, akár a más kútfőkből ismerhető demokráciafelfogások alkalmazhatók-e, transzformálhatók-e a Krisztus utáni harmadik évezred (elejének) viszonyaira? Oswald Spengler – évszázados – „Nyugat alkonya”-víziója manapság sem meghaladott. Mi több, a versengő kultúrkörök újratematizálása mintha erősödne. Kelet-Közép-Európa múlt század végi szelektív „feltőkésítése”, illetve politikai-stratégiai Nyugat felé mozdulása nem hozta magával e régió – köztük Magyarország – társadalmának felzárkózását. Inkább csak a komportszáglét látszik – a korábbiaknál is markánsabban – regionális méretűvé terebélyesedni. A maga idején Bibó kellő plaszticitással diagnosztizálta e „kelet-európai kisállamok nyomorúságát”. Háromnegyed évszázad elteltével

²⁵ Bibó István: A magyar demokrácia válsága. In: Bibó I.: *Válogatott tanulmányok*, i. m. II. 55–57.

²⁶ Az első *Uchrónia* titulusait utánozva bizonnyal szóba jöhetne Esterházy Péter, literátor hajlamú piarista nótárius; Hankiss Elemér – professzionista újvilág-álmodó – kálvinista főgondnok; Kukorelli István, a pannonhalmi bencések között töltekező obsitos alkotmánybíró, aki évtizedek óta mindmáig óraadó a Bibó Kollégiumban, nevezett munkásságát az újabb generációkkal megismertetendő, és évek óta – elődökre is emlékeztetve – írogatja, hogy „Magyarországot saját alkotmánya nélkül kormányozni nem lehet”; vagy Gombár Csaba, a józan ész istentelen bíborosa, aki ilyenkor lakonikusan meg szokta jegyezni: „az időnek mindig van ideje”.

– és egy újabb ezredfordulón túl – nem tűnik úgy, hogy érdemileg csökkent volna ez a „civilizációs távolság”. Még akkor sem, ha Bibó helyett Szűcs Jenő hármaskörös európai felosztása szerint próbáljuk leírni a kontinentális „kelet-közép” Nyugat-Európához való ciklikus kötődését. A „Vigyázó szemetek Párizsra” – Napnyugatra – „vessétek” imperatívusza időben változó dioptrián át, váltakozó intenzitású nyomkövetési ambíciót jelent(ett). Erre látszik mostanság ráerősíteni a „többsebességes” unióról szóló diskurzus. Ebben az esetben Bibónak akár a nyugatos affinitású, akár az ún. harmadik utas²⁷ demokráciafelfogása olyan gondolattermékké transzformálódik, ami legfeljebb az egykor volt különbségre hívja fel a figyelmet, ám aligha spórolható meg annak újragondolása: a ma válaszüttjain való aktuális töprengés. Azok a korszakok, amikor – Iuvenalisszal szólva – „nehéz szatírárt nem írni”, egyúttal az utópiának is melegágyai. Ám az utóbbiak többnyire tágabb horizontúak.

* * *

Bibó István mint tudós politikai gondolkodó nemcsak beépíthető, hanem beépülőben is van a magyarhoni politikai gondolkodás történelmi kellék-tárába, ám aligha célszerű – bármilyen irányú – aktuálpolitikai reaktiválása: sem zászló, sem zászlórúd formájában.²⁸ Életében és életével felmutatott személyes integritása viszont politikai irányzatosságoktól mentesen marad – maradhatna – norma. Polgár (Bildungsbürger) volt egy, a polgárosultság attribútumaival mindig hadilábon álló Magyarországon, s ezt a mentalitást rendszer- és kurzusváltások idején sem adta alább. A közemlékezet viszont nem mutat hajlamot arra, hogy ezt a normát – az alattvalóból szuverén polgárrá válás evolúcióját – szétáradó, élő hagyománnyá vitalizálja. Klasszikus-sá patinásodott nemzetkarakterológiai paradoxon: miközben szinte mindent historizálunk, a „Polgári Magyarországot” sulykoló propagandamantra közepette van elveszőben affinitásunk a modernitást ténylegesen igenlő – sokkomponensű – polgárerény elsajátítása iránt.

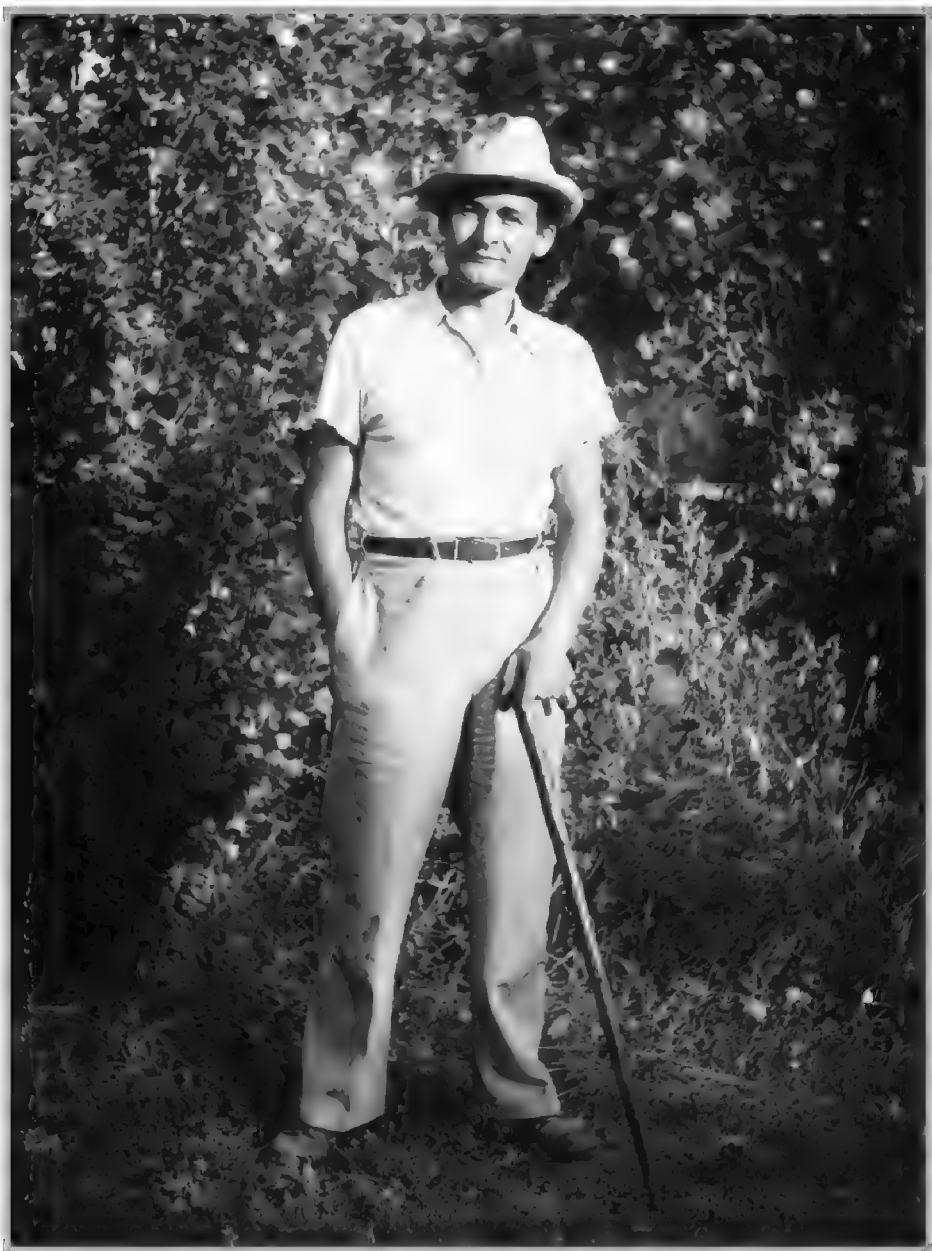
²⁷ Bibó Istvánnak a harmadikutassághoz való viszonyára itt nincs mód kitérni, de az erre vonatkozó recepcióból többet említek egy korábbi írásban: Gyarmati György: Szabadláb-ban fogságban. Adalékok Bibó István 1963 utáni éveire. *Világosság*, 2013. tavaszi-nyári száma, 135–149. [Jelen kötetben: xxx–xxx.]

²⁸ Vö. Göncz Árpád: Zászló, nem zászlórúd. In: *Kortársunk Bibó István*, i. m. 7–8.

Itt is vagyok, meg nem is

Ifjabb Bibó István családi fényképgyűjteményéből

Erdei Ferenc az 1940-es években

Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, 79.215

„Korcsapdák” és „Erdei-dilemmák”*

Az itt következő fejtegetés Erdei Ferenc életútjának ahhoz a részéhez kapcsolódik, amelyet általában nem sorolnak a feldolgozás, értékelés szempontjából már „kiérleltnek” nevezhető korszakok közé, azaz még tisztázásra várnak; nevezetesen a második világháborút követő magyarországi átalakuláshoz és ebben Erdei Ferenc tevőleges részvételéhez, vagy, ahogy többek nevezték, azokhoz a „korcsapdákhoz” és ebben „Erdei dilemmáihoz”, amelyek a kutatás számára egyúttal „Erdei-dilemmaként” jelentkeznek.

Elsőként néhány olyan, 1944 őszén zajló nemzetközi és hazai eseményre utalok, melyek következményeikben komoly hatással lesznek Erdei Ferenc „nagypolitikába” való bekapcsolódásának körülményeire. 1944 szeptemberében a moszkvai magyar kommunista emigráció vezetői kidolgozzák és megvitatják azt a programtervezetet, mely magában foglalja az ország felszabadítását (illetve annak megindulását) követően „az államhatalom demokratikus átalakítása érdekében” életbe léptetendő „rendszerabályokat”. Ez a tervezet az

* A tanulmány első megjelenése: *Anarchizmus és rendezőelvek. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve 1986.* Szerk. Szoboszlai György. Magyar Politikatudományi Társaság, Budapest, 1986. 261–268.

Miután a hozzászólásban hivatkozott vagy idézett dokumentumok, illetve források már nyomtatásban is megjelentek, csak azon munkákat sorolom fel, melyekben ezek fellelhetők, illetve az egyes érintett kérdésekről további tájékoztatást nyújtanak. Korom Mihály: *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet, 1944–1945.* Akadémiai, Budapest, 1981.; Bibó István: A magyar demokrácia válsága. *Valóság* (2) 1946/2–4, 5–43.; Vita demokráciánk válságáról. *Valóság* (2) 1946/1–2, 86–103.; Erdei Ferenc: A válság vitájához. *Forum* (1) 1946/3, (november) 243–250.; Erdei Ferenc: *Emberül élni. Egy életút mérföldkövei.* Gondolat, Budapest, 1974.; Orbán Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon, 1945–1961.* Akadémiai, Budapest, 1971.; Gombár Csaba: Az államférfi Erdei Ferenc. *Tiszatáj* (34) 1980/12, 71–75.; *Politikus-pályák.* Szerk. Sánta Ilona.

országgyűléstől a helyi képviselő-testületekig a Horthy-korszak hatalmi-politikai intézményrendszerének felosztását helyezi kilátásba „reakciós összetételük miatt”. Ezzel konzekvensen megfosztatnak állásuktól a központi és a helyi hatalom funkcionáriusai, mint a Horthy-rendszer nép- és nemzetellenes háborús politikájának támaszai, magának Horthynak pedig bíróság elé állítását tervezik. Az államhatalom felosztatott szervei helyébe a demokratikus pártok képviselőiből és németellenes közéleti személyekből alakított nemzeti bizottságok lépnének, amelyek a központi kormány felügyelete mellett addig gyakorolnák a közhatalmat, amíg a nemzetgyűlés Magyarország új alkotmányát el nem fogadja. Ez tehát az államhatalom átalakítása tekintetében egy, a múlttal következetesen leszámolni kívánó, radikális átalakítási program, különös tekintettel a jellegében is új nemzeti bizottságok intézményére.

Október második felében viszont a programtervezetet átdolgozzák. Az új programnyilatkozat – különösen a fentebb már érintett kérdésekben – alapvető változást mutat. Amellett, hogy kimarad Horthy bíróság elé állításának terve, elhagyják a közigazgatás radikális átalakítását célzó pontokat is, amennyiben szervezeti átalakítása helyett már csupán annak személyzetére vonatkozóan mondják ki, hogy „a közigazgatási szerveket, a bíróságot, a honvédséget, a karhatalmat meg kell tisztítani a nyilas, a hazaáruló és egyéb népetellenes elemektől.” A nemzeti bizottságok a továbbiakban már nem mint az új közhatalom intézményei szerepelnek, hanem a létesítendő demokratikus pártkoalíció, „a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front helyi szervei”.

A változás magyarázatául kézenfekvőnek tűnne az 1944. október 15-i sikertelen kiugrási kísérlet és az ezt követő nyilas hatalomátvételtől adódó új helyzetértékelés; nevezetesen az, hogy a nyilas rendszer belső bomlasztása érdekében olyan programot kell meghirdetni, amely nem azonosítja a Szálasi-rezsimmel a horthysta garnitúrának a nyilasokkal politikai közösséget nem vállaló részét. Ezeknek a „végsőig kitartást” hirdető szélsőjobboldalról való leválasztása azonban csak az esetben remélhető, ha az „Új Magyarország”

.....

Kossuth, Budapest, 1984.; Gyarmati György: „Demokratizált” vagy demokratikus közigazgatást? A közigazgatás átalakításának kül- és belpolitikai feltételrendszere Magyarországon, 1944–1945-ben. In: *Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről*. Szerk. Molnár János – Orbán Sándor – Urbán Károly. Budapest, 1985. 42–64.; Gyarmati György: A paraszti érdekképviselés kérdése Erdei Ferenc politikai publicisztikájában, 1945–1948. In: *A mezőgazdaság szocialista átalakulása Magyarországon*. Szerk. Vass Henrik. Szolnok, 1981. 145–151.; Gyarmati György: Politikusportrék – politikussorsok. *Alföld* (36) 1985/10, 87–90.

programja nem prognosztizál olyan azonnali radikális átalakulást, amely a „csak” horthysta rétegek számára semmi perspektívát nem nyújt.

Bármily „logikusnak” tűnik is a magyarázat, a jelzett változások oka *elsődlegesen nem* e megfontolásokban keresendő, hanem egészen más politikai szférában; mégpedig az antifasiszta nagyhatalmi koalíció tagjainak egymáshoz való viszonyában és az ennek eredőjeként formálódó – *ekkor még* – kompromisszumos Kelet-Európa-politikájában. Ismeretes, hogy az antifasiszta nagyhatalmi szövetség nyugati tagjai a fokozatosan felszabaduló kelet-európai államok új hatalmi szerveinek kiépülését és formálódó politikai arculatát figyelemmel kísérve mind diplomáciai úton, mind közvetlen tárgyalásaik során már 1944 második felében is többször jelezték, hogy azok eltérnek az antifasiszta szövetséges nagyhatalmaknak a háború utáni Európa politikai újjárendezésére vonatkozó egyeztetett elképzeléseitől. Winston Churchill angol miniszterelnök 1944 októberében folytatott moszkvai tárgyalásai során – elsősorban a bulgáriai Hazafias Front nemzeti bizottságai, illetve az addig felszabadult lengyel területeken tevékenykedő lublini kormány és a nemzeti tanácsok kapcsán – külön is felveti Sztálinnak, hogy e testületek „túlzottan baloldaliak”, s így nem reprezentálják a lakosság összes antifasiszta, demokratikus elemeit. Bulgária esetében ezt a megállapítást – egyértelműen baloldali, forradalmi szerveknek minősítve a Hazafias Arcvonal nemzeti bizottságait – a történeti irodalom is megerősíti. Lengyelországot illetően pedig e „nyugati” álláspontnak is része volt abban, hogy a felszabadult területeken a nemzeti tanácsok alakulásának folyamata éppen 1944 októberét követően megtorpant, s fokozatosan visszatértek a háború előtti közigazgatási hálózat kiépítéséhez, amivel Sztálin az ekkorra már egyébként is számos ellentéttel terhelt „lengyel kérdés” további éleződését mérsékelni kívánta.

Ami most már mindezekből a „magyar kérdést” illeti: Churchill azokban a napokban tartózkodik Moszkvában, amikor a Horthy által kiküldött fegyverszüneti delegáció tárgyalásait túlhaladottá, „ad acta” tette az október 15-i sikertelen kiugrási kísérlet és Szálasi hatalomra jutása. Ezzel nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarországon sem egy román, sem egy bolgár „típusú” – valamilyen formában mégiscsak a hatalmon lévő rezsim egy részének közreműködésével zajló – átállásra nem lehet számítani. Szálasi hatalomátvétele és intranzigens szovjetellenessége viszont azt is jelentette, hogy nem volt az országban olyan, az államot képviselni hivatott szerv, amely „partner” lehetett volna a Szovjetunió számára a fegyverszüneti szerződés aláírására. Ily módon vált szükségessé, hogy a már felszabadított területeken rendezett

gyorsított választási eljárással az új magyar államiság legitimációs alapját megteremtendő, létrehozzák az ideiglenes nemzetgyűlést és az ideiglenes kormányt, melynek előkészítő stábjaként a szovjet kormány számára ekkor a moszkvai magyar kommunista emigráció volt elérhető.

Ettől kezdődően tehát az emigráció vezetésének *nem* a háború utáni magyar átalakulási program *kommunista párt által javasolt alternatíváját* kellett megformálnia, *hanem* az antifasiszta nagykoalíció minden tagja számára is elfogadható, s politikai kereteit tekintve többpárti koalíciót tételező „össz-nemzeti” *demokratikus programját*.

Így került azután sor a szovjet vezetéssel folytatott tárgyalásokon – melyek általában Molotov vezetésével, s alkalmanként Sztálin személyes részvételével folytak – a korábbi programtervezet radikalizmusának mérséklésére. Ezen túlmenően a szovjet vezetés nem csupán a programtervezet azon részeinek korrigálását látta szükségesnek, amelyek a nyugati szövetségesek esetleges nemtetszését válthatták volna ki, hanem arra is gondja volt, hogy az új ideiglenes kormány személyi összetétele se adjon okot súrlódásokra. Ezért javasolják, hogy a megalakuló kormányban a Kommunista Párt csak két fővel képviseltesse magát, s még az sem mindegy, hogy kik. Javaslatuk szerint „a kormányba nem kell bevenni a kicserélteket.” Korom Mihály már eddig is több alkalommal idézett kutatásai nyomán azt is tudjuk, hogy a szovjet vezetés még az ott élő kommunista emigráció vezető személyiségeinek saját országukba való hazatérését is nagy körültekintéssel időzítette. „Sztálin ezt a kérdést is, mint valamennyi ország szovjetunióbeli kommunista emigrációja kérdését, az antifasiszta koalíció érdekeinek vetette alá. Ugyanis az volt a véleménye, hogy a kommunista pártok Moszkvában élő vezetőinek visszatérése saját országukba megriasztaná a nyugati szövetségeseket. Azok úgyis attól tartottak, hogy a kommunisták a szovjet hadseregre támaszkodva azonnal kézbe akarják venni a hatalmat. Ez magyarázza, hogy a szovjet vezetés sem a volt német szövetséges, sem a győztes országok Moszkvában tartózkodó ismert kommunista vezetőit nem engedte azonnal haza az egyes országok felszabadítása után, hogy még a látszatát is elkerülje annak, mintha a katonai felszabadítás után hazatérő kommunista pártok vezetői a szovjet csapatok támogatásával átvenni készülnének hazájukban a hatalmat.” S hogy a fentebb jelzett szempontokra valóban tekintettel voltak a magyar államiság újjászervezésének időszakában, tanúsítja az a beszámoló, melyet Gerő Ernő küldött az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejöttének körülményeiről az akkor még Moszkvában tartózkodó Rákosi Mátyásnak.

Ebben utal vissza Sztálinnak arra az instrukciójára, hogy az ideiglenes kormányban a kommunista pártot csak ketten képviseljék (Nagy Imre és Gábor József), s így Erdei Ferenc, bár jelentkezett a kommunista pártba, parasztpárti politikusként tevékenykedik. Molnár Eriket pedig – bár végül is csak rövid ideig – pártonkívüliként szerepeltetik.

Mindezek előrebocsátását azért tartottam szükségesnek, mert itt érkezőnk el az „Erdei-dilemmák” egyikéhez, mégpedig ahhoz, ami Erdei Ferenc „kriptokommunistaságát” illeti, amit a hivatalos megemlékezések nagy tapintattal szoktak kezelni, így terelve azt óhatatlanul az emlékülések szüneteiben zajló folyosói beszélgetések „fórumára”. Megfordítom viszont az ott szokásos megközelítést, mivel legalább olyan fontos kérdésnek tartom annak figyelembevételét is, hogy „milyen” kommunista párttal találkozik Erdei Ferenc 1944 végén? A *Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja* című dokumentum születési körülményeinek bemutatásánál azért is időztem hosszasan, mivel az egy olyan *kommunista* program (ezt a dokumentumban is rögzítik), amely ugyanakkor a demokratikus átalakítást kívánó és vállaló *nem kommunisták számára is* elfogadható indulási alap volt.

Ennek érzékeltetésére – épp a kontraszt kedvéért – hadd elevenítsem fel a program korabeli kommunista fogadtatását. A felszabaduló területeken meg- vagy újjáalakuló kommunista pártszervezetek a Moszkvából e programmal hazatérő Gerőtől és Révaitól épp a radikalizmus hiányát, a szocialista átalakulás meghirdetésének elmaradását és a látnivalóan nagyon is kompromisszumos személyi kombinációkat kérték számon. Révai e véleményekre reagálva, az indítékokat is feltárva világítja meg az „ittthoni” kommunisták számára, hogy a programot mind a hazai németellenes egység megteremtése, mind pedig a nemzetközi elismerés megnyerése szempontjából számba jöhető legkisebb közös nevező mentén kellett megformálni, mivel a proletárdiktatúra meghirdetését a Szovjetunió sem támogatja, Anglia és az Egyesült Államok pedig „nem ismerne el egy kommunista kormányt. Aki tehát szocializmust és proletárdiktatúrát akar, megnehezíti a németellenes politikát.” A Moszkvából hazatérő magyar kommunista emigráció számára a széles koalícióban való gondolkodás ily módon nem csupán a népfrontpolitika törekvéseiből eredt, hanem a nagyhatalmi elvárásoknak való megfelelésből is, eladdig, hogy ennek személyi konzekvenciáiba – ekkor még – négy horthysta katonatiszt, illetve politikus is belefért kormánytagként.

Az előbb feltett kérdésre válaszolva Erdei tehát 1944 végén egy olyan kommunista párttal és programmal találkozott, amelyet teljes mértékben magáé-

vá tudott tenni. E program megvalósításához hozzákezdve – most már mint belügyminiszter – jelenti ki akkori minisztériumi munkatársának és barátjának, Bibó Istvánnak a kabinet első üléseit követően, hogy „ebben a garnitúrában csak a kommunistákkal lehet együtt haladni”. Ez a kommunistákkal való együttthaladás viszont nem csupán akkor, hanem az elkövetkező, számos politikai fordulattal, sőt tragédiákkal is tarkított években, évtizedben – s bár más közegben és más hatékonysággal, életének utolsó évtizedében is – meghatározó tényezője lesz Erdei politikai pályafutásának. Mindebben a „kriptokommunistaság” kérdése annyiban bír jelentőséggel, amennyiben egyes „Erdi-dilemmák” megválaszolásakor a kommunista párthoz való szervezeti tartozás vagy nem tartozás más-más válaszokat indukál. Addig is azonban, amíg ez érdemleges források alapján tisztázódik, legalábbis néhány olyan kérdést kell feltennünk, amelyekkel már ismereteink mai szintjén is szembesülünk.

Egyik, néhány évvel ezelőtt megjelent írásában Gombár Csaba „az államférfi Erdei Ferenc” tevékenységén töprengő írásában azt konstatálja, hogy „minden olyan kérdésben, amely jelentős vita tárgyát képezte a Nemzeti Parasztpárton belül – azaz a Belügyminisztérium és a rendőrség kérdése, a választások, a Parasztszövetség, az agrárrolló ügye és így tovább – Erdei Ferenc mint a parasztpárt vezető politikusa mindig a kommunista párt álláspontját képviselte”. A felsorolt tárgyköröket illetően egyet kell értenünk Gombár megállapításával, kiegészítve azzal, hogy mindezek nemcsak a parasztpárton belüli, hanem a koalíció egészét foglalkoztató vitakérdések voltak, s Erdei nem csupán a párton „belül”, hanem „kifelé”, a korabeli politikai nyilvánosság fórumain is hasonló álláspontot képviselt. A distinkciót azért érdemes megtenni, mivel más kérdésekben a fentebbi értelemben vett intern, illetve a szélesebb nyilvánosságnak szóló állásfoglalása már kevésbé volt konzekvens. Hadd utaljak itt arra a vitára, mely Bibó Istvánnak a korabeli *Valóságban* *A magyar demokrácia válsága* címmel megjelentetett írása nyomán bontakozott ki, megszólalásra késztetvén az akkori politikai közélet minden irányzatának egy vagy akár több politikusát, publicistáját. Ezen – az utókorra „demokráciavita”, vagy „Bibó-vita” elnevezéssel hagyományozódott – polémia során Erdei a Parasztpárt Intézőbizottságának ülésén Veres Péter és mások heves ellenzését váltva ki, maga is reakciónak ítélte Bibó írását (a kommunisták nyilvános állásfoglalásához hasonlóan), míg a *Forum*-ban ezt követően megjelentetett hozzászólásában – fenti minősítését már mellőzve – inkább Bibó és a kommunisták közötti köztes-közvetítő álláspontot fogalmaz meg. Az álláspont és a minősítés közötti különbségnek ez esetben annyiban van jelen-

tósége, amennyiben a vita során a kommunista párti reagálás éppen abból a politikai megítélésből indult ki, hogy Bibó cikke reakciós platformot képvisel.

Huszár Tibor referátumában Erdei politikusi tevékenységének taglalása során arra a megállapításra jut, hogy bár Erdei komolyan kötődik a kommunistákhoz, de számos kérdésben határozott különvéleményt képvisel. Érdekes arra is utalni, hogy Erdei Bibó Istvánnal együtt kidolgozott közigazgatási reformjavaslatát a kommunista párt mindvégig negligálta. A szövetkezeti átalakulás erőszakos úton történt végrehajtása pedig még szemléletesebb példája annak, hogy menynyire *nem* volt hatása Erdei különvéleményének.

S éppen ez lehetne a kiindulópontja egy további dilemma feletti töprengésnek is. Nevezetesen az, hogy nem csupán Erdei „kötődik komolyan” a kommunista párthoz, hanem a kommunista párt is következetesen vállalja *Erdeit*. És én itt most a személyről beszélek. Vállalja – magától értetődően – a kommunista álláspontot képviselőt. Vállalja Erdeit akkor is, ha különvéleményt képvisel, de a képviselt álláspont akceptálása nélkül. Sőt vállalja a vele szemben esetleg ellenséges Erdeit is! Mert 1946 őszén – a koalíciós válság ismételt mélyülése, s ezzel párhuzamosan a Baloldali Blokkon belül is növekvő feszültségek idején – Erdei Ferencnek azok a kijelentései, melyeket a Nemzeti Parasztpárt Országos Nagyválasztmányának 1946. november 2-i ülésén tett, nehezen értékelhetők másképp, mint kommunistaellenesnek. Idézem: „Pártunk erősödött és most ott állunk, hogy elmondhatjuk nyugodtan, hogy kiverelkedtük önállóságunkat. Miért sikerülhetett ez? Azért, mert a parasztság az parasztság és a munkásság az munkásság. Nem olyan könnyen lehet összekeverni a kettőt. A szocialista munkásmozgalom olyan zárt valami, olyan szektás valami, amely elválasztja emberét a társadalom többi rétegétől. Tehát nem olyan könnyen keveredik a paraszti mozgalom és a munkásság szocialista mozgalma. Igazi parasztok soha sem lesznek kommunisták, soha se válnak úgy szocialistává, ahogy a szocialista mozgalom azt megköveteli. Ezért még olyan helyen is, ahol a Parasztpártot kommunisták alapították, elkülönült a Parasztpárt és jó Parasztpárt lett belőle”.

Az Erdei Ferenc pályafutásának feltárásán munkálkodók számára ez a – néhány éve már nyomtatásban is olvasható – kijelentés is azok közé tartozik, amellyel szembesülve többféle „olvasat” is lehetséges. Csak a szöveget nézve frappáns dokumentum lehet Erdei kommunista párthoz való tartozásának cáfolatára. A kritika éle ugyanis leginkább azon a ponton vág, amelyre a kommunista párt a felszabadulást követő években is különösen érzékeny volt, nevezetesen, hogy egyfelől egy szektás csoport lenne, másfelől pedig

hogy a munkásosztály bázisán érdekei és törekvései ellentétesek lennének a parasztság dolgozó rétegeinek igényeivel. Ilyet tehát – adódhat a következők – egy kommunista nem mondhat.

De vizsgálnunk kell a fentebbieket azért is, mivel idézett állásfoglalása nehezen illeszthető akár ezt megelőző, akár további tevékenysége, illetve megnyilatkozásai sorába. A magyarázat kiindulópontjául Erdei ekkori pártján belüli helyzete kínálkozik. Azok a parasztpárt és Kovács Imre közötti nézeteltérések, melyek személyes rivalizálástól sem voltak mentesek, de alapvetően a pártpolitikai irányvonalának kérdését illetően váltak mindinkább tényleges – koncepcionális – szembenállássá, a jelzett ülésen a Nagyválasztmány nyilvánossága előtt is napirendre kerültek. Erdeinek a pártvezetésen belüli (alelnöki) pozícióját is veszélyeztetni látszott az, hogy az elmúlt hónapokban számos esetben nyilvánosan is kiállt a mellett a kommunisták által javasolt és keresztülvitt stabilizációs árstruktúra mellett, mely a parasztságot jelentős mértékben sújtó szélesre nyíló agrárrollót jelentett. Emiatt Erdeit – parasztpárti elkötelezettségét is kérdésessé tevő – kritika érte az ülésen, s az így kialakult légkörben mintegy tanúságot kellett tennie arról, hogy ő is van olyan jó parasztpárti, mint Kovács Imre.

A vita tétje azonban ennél is nagyobb volt. A párt két alelnöke közötti különbség ugyanis a parasztpárt további politikai elkötelezettségének megválasztását is jelentette. Nevezetesen azt, hogy Kovács mögött felsorakozva kiválik a Baloldali Blokkból és a Független Kisgazdapárt Nagy Ferenc vezette centrumával lép-e szövetségre (esetleg egy új párt alakítását sem kizárva), vagy Erdei mellé állva a Kommunista Párt oldalán marad politikai blokkban. A dolog Veres Péter fellépését követően – aki ódzkodott a kommunistákkal való szövetség felbontásától – végül is Erdei javára dőlt el, eladdig, hogy Kovács Imrének a pártból nem sokkal ezután történt kiválását követően a parasztpárt főtitkárává választották. S ha mindehhez azt is hozzávesszük, hogy a Kommunista Párt részéről ezúttal elmaradt a – más esetekben reagálást kiváltó – dehonesztáló kijelentés szavá tétele, akkor ez csak azért történhetett, mivel számukra is fontos volt a Parasztpárt Baloldali blokkban maradása, s ezen belül az is, hogy Erdei helyzete – akár a vázolt körülmények között is, de – stabilizálódjon.

A fentiekben említett kölcsönös vállalás momentumra fennmarad akkor is, amikor a Magyar Dolgozók Pártjának megalakulását követően alapvető ártértekelésre kerül az 1944–1945-ben még koalíciós pártpolitikai struktúrát tételező népi demokratikus átalakulás programja, s a koalíción kívüli ellenzé-

ki pártok likvidálása mellett a szövetséges pártok felszámolására is sor kerül. A politikai közszerepléstől már korábban is egyre inkább visszahúzódó Veres Péter „kivonulása” után Erdei Ferencre várt saját pártja felszámolásának feladata, s ezt a munkát, bár nem ellenvetés nélkül, de végül is – mint azt a pályaképét megrajzoló testvér, Erdei Sándor az *Emberül élni* című kötetben írja – „fegyelmezetten vállalta”. S a másik oldal: ha pártjára nem is, de a politikának 1948 után is szüksége lehetett rá mint szaktudósra vagy szakminiszterre, de nem arra az Erdeire, aki addig volt. Nem tudom, hogy teljes mértékben erről van-e szó: hogy Erdei agrár-, szövetkezeti és parasztság ismeretére volt-e szüksége a politikának akkor, amikor Rákosi Mátyás a parasztsággal szemben alkalmazandó „keményebb rendszabályok” elfogadhatóbbá tétele érdekében azért javasolja a földművelési tárca élére egy agrárpárti miniszter kinevezését, „mert akkor a parasztságnak nincs az a gyanúja, hogy esetleg a város javára jobban nyúzzák őket”. Amikor az osztályharc állandó éleződését hirdető politika a társadalmi lét minden szféráját maga alá rendelni törekedett, s minden a politika elsődlegessége szemszögéből ítéltetett meg, nem valószínű, hogy az Erdeit miniszterre tevők körében szaktudása miatt esett rá a választás.

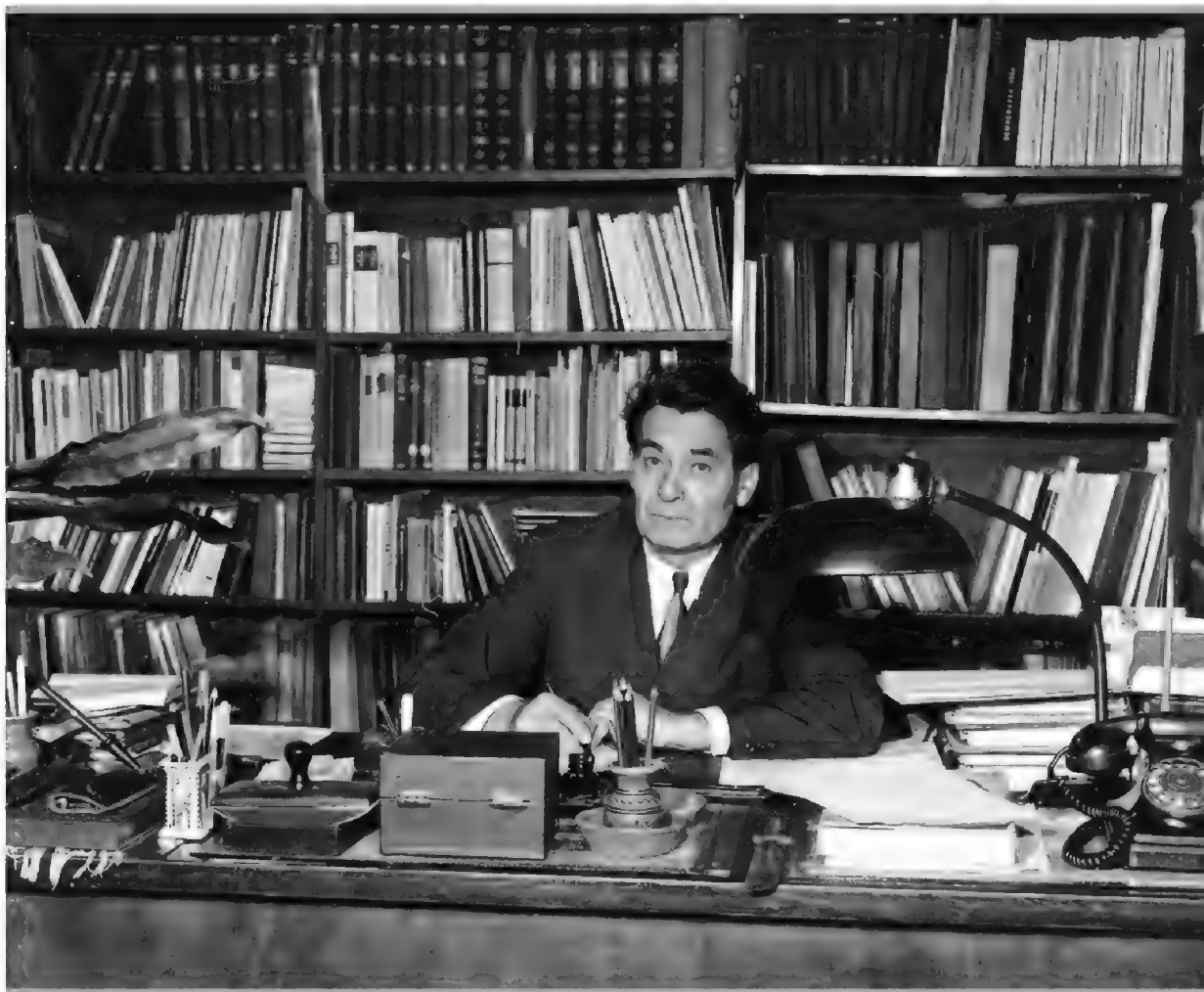
Életútjának egészét tekintve nem vitathatjuk el Erdeitől, hogy „vállalásait”, döntéseit az alapvető emberi tisztesség, az egész társadalom helyzetének jobbításán munkálkodó szándék vezérelte. Sőt nem tagadhatjuk meg tőle az ugyancsak nagyon emberi félelem „jogát” sem. Ne felejtjük: amikor a miniszteri tárcát elvállalja, Rajk László már az Államvédelmi Hatóság foglya, pályatársai közül számosan már vagy külső, vagy belső emigrációban vannak, vagy főleg ez utóbbi felé tartanak. Azáltal viszont, hogy politikai aktivitását megőrizve az elkövetkező években az államgépezet vezető posztján – újra csak az *Emberül élni*-kötet megállapítására utalva – „más elgondolások végrehajtójának szerepét vállalja”, ez időbeli tevékenysége akarva-akaratlanul részévé válik az ötvenes évek politikai gyakorlatának.

Mindezek felvetését azért tartottam szükségesnek, mert úgy érzem, hogy Erdei Ferenc életútjáról szóló értékelések egyes pontjain fellelhető dichotómiák feloldásának megkísérlésével tartozunk mind Erdeinek, mind Erdei azon pályatársainak, akik esetleg hasonló meggyőződésük ellenére – hosszabb-rövidebb ideig – más kényszerpályára szorultak, mind saját – kort és embert vizsgáló – korfeltárázó fáradozásaink hitelképességének. Tudós gondolataink nevelkedve mind az előttünk járó nemzedék, mind a munkásságát szintén ismerő fiatalabb generáció Erdeit behelyezte már a társadalomról gondolkodó nagyjaink szellemi panteonjába. Éppen ezért felemlés és az ő mércéjével

is nehezen egyeztethető, ha egyfelől megérdemelten, gondolkodói-tudósi talentumként, másfelől pályafutásának egyes pontjait érintve – mint a politika mezején „korcsapdák”-ba eső téblábolóként emlékezünk róla.

Az előző években a *Társadalmi Szemle* cikksorozataként, a közelmúltban pedig önálló kötetként is napvilágot látott a *Politikus-portrék* című kötet. E kötet erénye éppen annak érzékeltetése, hogy a második világháborút követő évek mozgalmas és gyors hazai átalakulásában vezető szerepet játszó politikusok közül számosan voltak olyanok, akik a proletárdiktatúra megteremtésének időszakában vagy azt követően korántsem az általuk képviselt politikai irányzat vagy saját tevékenységük logikus következményeként váltak csupán egy korszak kérészéletű epizód szereplőivé. S ezek között jónéhányan maguk is elfogadták, illetve képviselték a társadalmi-politikai átalakulásnak azon gyakorlatát is, amelyet az MDP diktált, s mégis persona non grátákká váltak, illetve továbbra is hatalmon maradó pályatársaik tették őket azzá. A két élettípus között azonban van egy figyelmen kívül nem hagyható különbség is. Míg az „epizód szereplőkké” lettek pályájának törése – némi leegyszerűsítéssel bár, de – személyes bukásnak is tekinthető, addig az 1945-öt követő első évtizedben folyamatosan vezető tisztségeket betöltő politikusok tevékenysége az ezen időszakban zajló átalakulási folyamat egészére nyomta rá a bélyegét.

A rövid elemzés keretei között nem térhettünk ki az „Erdei-dilemmák” mindegyikének felsorakoztatására. Fentiek is csupán egy részét ölelik fel azoknak a kérdéseknek, amelyekkel közelmúltunkat megismerve, s bizonyos pontokon épp ezáltal újratanulva szembesülünk, s amelyeket visszatérően alá kell vessünk „a történelem szakadatlan pótvizsgálainak”, amint azt Erdei – saját tevékenységére vonatkozóan is – megfogalmazta utolsó könyvének, a *Város és vidékének* zárógondolataiban.

Erdi Ferenc, pályája vége felé (1969)

Fortepan, leltári szám: 130912, fotó: Forgács Károly

Kertész István, Magyarország római követe, 1947

Forrás: Kertész, Stephen Denis: *Between Russia and the West : Hungary and the illusions of peacemaking, 1945–1947*. Hamilton, Ont. ; Buffalo, N.Y. : Hunyadi M. Műk., 1992.
<https://www.utoledo.edu/>

A béke és a megbékélés elfeledett robotosa

Kertész István „hazatérése” elé*

Századunkban a történelemformáló személyiségek jelentős részének nem csupán az élete volt ellentétes végletek között pulzáló. Többüknek nem kevésbé hányatott „utóélet” jutott osztályrészül, amíg be-, illetve visszakerülhettek a magyar panteonba. Nálunk az egymást követő rezsimek – és a véleményformáló közéleti elitek – időnként mintha több gondot fordítottak volna a történelmi és kurzuspolitikai hős kontra áruló képletekre egyszerűsített metapolitikai fenekedésekre, mint a nekik megadatott regnálási időszak aktuális gondjainak kezelésére. Azon ugyan alig lehet csodálkozni, hogy a „bölcsh vezér” terroruralma idején persona non grata lett a „haza bölcse”. Azon már inkább eltűnődhetünk, hogy miért nem érdemelt meg Deák Ferenc, a kiegyezés mestere a nagy kompromisszum évtizedeiben sem egy történelmi formátumához méltó biográfiát.

Más síkon „tősgyökeressé” lett magyar hagyományként tartozik ugyan-
ehhez a tünetegyütteshez, hogy Kossuth Lajos, Nagy Imre vagy éppen Hor-

* A tanulmány első megjelenése: *Mozgó Világ* (21) 1995/2, 31–40.; A tanulmányhoz felhasznált források közül elsőként említendő Kertész István örökösei által a szerző rendelkezésére bocsátott – s ezúton is köszönt – olyan anyagok, amelyek életútjára vonatkozó információkat tartalmaznak. A Magyar Országos Levéltár KÜM. Be. O. XIX-J-1-a. fondjaiban is alkalmam volt kutatásokat folytatni. Kertész közlés előtt álló könyve [Megjelent: *Magyar békeillúziók 1945–1947*. Európa–História, Budapest, 1995.] szintén több információt közöl saját életútjáról. Emellett az alábbi munkák segítettek a pályakép rekonstruálásában: Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés, 1947*. Héttorony, Budapest, 1994.; Juhász Gyula: *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Kossuth, Budapest, 1978.; Winston Churchill: *A második világháború. I–II*. Európa, Budapest, 1989.; Andrew Bajcsy-Zsilinszky: *Transsylvania. Past and Future*. Geneva, 1944., magyarul megjelent: Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Erdély múltja és jövője*. Ford. Göncz Árpád. Szerk. Vigh Károly. Tinódi, Budapest 1990.; Til-

thy Miklós temetése idején a végtisztességet megadó kegyeletet minden alkalommal felülmúlta a politikai törésvonalak vagy a szekularizált kultúrkampf mentén tagolt táborok publicisztikai csatározásának harci zaja. A forradalmi intranzigenciát szolgálók számára éppúgy lett „áruló” Károlyi Sándor és Görgey Artúr, mint ahogy a nemzeti konzervativizmus organikus társadalomszemléletének reprezentánsai Széchenyit próbálták kijátszani Kossuth radikális republikanizmusa ellenében.

Ennél nem kevésbé kacifántos megítélést, majd utóéletet mondhatnak magukénak azok, akik a századunkban viszonylag gyakori rendszerváltások közepette az önmagukat egymás ellenlábasként tételező rezsimeknek sem kellett. Elég itt Károlyi Mihály és Jászi Oszkár életére, illetve munkásságuk „repatriálásának” évtizedeken át tartó elgáncsolására utalni. De említhetünk ennél közelebbi példát is. A Kádár-korszak már hanyatló évtizedében a másképp gondolkodást, majd a másképp politizálást is valló különböző tömörülések egymással versengve hivatkozták meg szellemi mentorukként a már alkotó korszaka nagy részében is csak „posztumusz” műveket írható jeles politikai gondolkodót, Bibó Istvánt. Azután, amikor az ő nevét is hordozó zászlót kitűzték az új magyar demokrácia képzeletbeli várfokára, elkezdtek lesunyt szemmel járni alatta, frusztrálta őket: akkor emelték rá újra szemüket, amikor egy-egy rögeszmelövedék számára már céltáblául szolgált ugyanaz a zászló, ugyanaz a szellemiség.

kovszky Lóránt: Bajcsy-Zsilinszky Endre 1944. évi tanulmánya a kisebbségi kérdésről és Magyarország föderalizálásáról. *Baranyai Levéltári Füzetek* (74). Pécs, 1986. 647–671.; Bethlen István: Emlékirat a dunai föderáció tárgyában. Közzéteszi: Urbán Károly – Vida István. *Kritika* (20) 1991/11, 32–38.; *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai, 1942–1944.* Szerk., bev. Romsics Ignác. Typovent, Gödöllő, 1992.; Hanns Hartl: *Der „einige” und „unabhängige” Balkan.* Oldenbourg, München, 1977.; Csikhelyi Lenke: A kommunista Balkán-föderáció eszméje és a macedón kérdés. *Juss* (5) 1992/1–2, 277–281.; Réczei László feljegyzései 1945. márciusi romániai megbeszéléseiről. Közzéteszi: Lipcsey Ildikó. *Történelmi Szemle* (27) 1984/4, 617–627.; Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985.* I–II. Európa, Budapest, 1989.; Pető Iván: A Hoover Institution archívuma és magyar vonatkozású iratai. In: *Új Magyar Központi Levéltár Közleményei.* III. Szerk. Dóka Klára. Budapest, 1988. 135–144.; Gyarmati György: Dilemmák a Dunatájon. Magyarország és a délkelet-európai föderációs tervek, 1945–1948. *Századvég.* 1986/2, 67–84.; Gyarmati György: Petru Groza a magyar–román együttműködésről. *Határ.* 1986/2, 43–57.; Gyarmati György: Föderációs törekvések a második világháború után. *Politikatudományi Szemle* (1) 1992/2, 111–121.

Mindezek alapján azt is mondhatnók, hogy talán még azok jártak jobban, akiket eddig „nem fedeztek fel”, noha századunk szintén megbecsülést érdemlő aktorai, illetve auktorai közé sorolhatók. Hantos Elemérről, Gratz Gusztávról, Weis Istvánról nemhogy monográfia, de még pályafutásukat és életművüket bemutató szisztematikus tanulmány sem látott napvilágot, holott a maguk idejében nem kevésbé voltak számon tartott közéleti személyiségek, mint mondjuk Szekfű Gyula, Klebelsberg Kuno vagy Magyar Zoltán. S folytathatnók a sort azokkal, kiknek munkássága túllépte a második világháborús kataklizmát, az 1947–1948-as hatalomátvételt és az ezt követő hazai szellemi – majd fizikai – justizmordokat; de ehhez újra át kellett lépni az országhatárt is. Politikusok, írók hosszú listája következhetne; azoké, akik az emigrációban is folytatták a „magyar politikát”, éppúgy szembeszállva a hazai kommunista rendszerrel, mint ahogy – különböző csoportosulásokat alkotva – egymással is. Részben ezért is voltak „érdekesek”, és ezért is maradtak meg vagy kerültek vissza könnyebben az itthoni köztudatba. Hozzájuk képest említünk most néhányat azok közül, akik nem az emigrációs csetepatékban jeleskedtek, hanem szakmájukba integrálódva szereztek megbecsülést új hazájuk közegében, ugyanakkor ebbéli jelentőségük nem volt elegendő ahhoz, hogy az itthon is számon tartottak közé kerüljenek. Némi túlzással a hazai *Ki kicsoda* egyes kiadásai számos, csak Magyarországon „világhíres” hazánkfiáról tudnak, a *Prominent Hungarians* egymást követő köteteinek tömör és egyenlősítő adatsorai mögött viszont időnként elvesznek azok, akik – legalább utólag – itthon is több megbecsülést érdemelnének. Kárász Artúrt, a „világbankárt” alig jegyezték idehaza vékony, de annál érdekesebb önéletírásának pár évvel ezelőtti közreadásáig. Káldor Miklós, Balogh Tamás sorsáról máig is több a legenda-szórvány, mint a tárgyi tudás. És nem tudom, íródik-e már Szent-Györgyi Albert életrajza. Kovrig Béla, Horváth Barna neve jó, ha egyetemi specialkollégiumokon felbukkan egy-egy utalás erejéig. Ebbe az elbocsátott – és részben elfelejtett – légióba tartozik, akit most kívánunk legalább vázlatosan bemutatni: Kertész István is.

Kertész István 1904. április 8-án Putnokon született. Elemi iskoláit még a közös monarchia Magyarországon kezdte. 1918-ban a rimaszombati gimnáziumba iratkozott be, de mire 1922-ben letette érettségi vizsgáit, a város – a Felvidék részeként – már az első Csehszlovák Köztársaság felségterülete volt. Hazatérve a budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karára iratkozott be, ahol 1926-ban szerzett diplomát.

A felkészülés évtizede

Doktorrá avatásával egyidejűleg lehetővé vált számára, hogy Párizsban gyarapítsa ismereteit. Az Institut de Hautes Études Internationales de l'Université de Paris ösztöndíjasaként nemzetközi jogi és diplomáciatörténeti stúdiumokat folytatott, s 1928-ban ezekből a tárgyakból szerzett újabb oklevelet. A következő tanévet Hágában töltötte, ahol a Nemzetközi Bíróság akadémiai szemináriumának hallgatója volt. Hazatérését követően joggyakornok a budapesti törvényszéken, majd 1931-ben letette az összevont bírói és ügyvédi szakvizsgát.

Ezután a Külügyminisztérium állományába került. Státusa hivatalos megfogalmazásban a következő volt: „A trianoni szerződés által felajánlott nemzetközi vegyes döntőbíróóságok mellett működő kormány megbízottak hivatalába beosztott magyar királyi törvényszéki bíró.” Ez kevésbé hivatalos megfogalmazásban sem sokkal egyszerűbb: a Hági Nemzetközi Döntőbírósnál a magyar kormányt képviselő bizottság titkáráként tevékenykedett. 1941-ig ezen besorolásban kereshető vissza a tiszti cím- és névtárban.

1935-ben a Rockefeller Alapítvány ösztöndíjával újabb, ezúttal amerikai tanulmányútra indulhatott. Ajánlói között szerepelt itthonról gróf Teleki Pál, külföldről pedig Ake Hammarskjöld – a későbbi ENSZ-főtitkár apja –, aki ekkor a Hági Nemzetközi Bíróság tagja volt. Az Egyesült Államokban előbb a Yale Egyetem jogi karán folytatott tanulmányokat, és tájékozódott a tengerentúli kortárs szellemi és politikai irányzatokban. Tutorai között szerepelt Nicholas Spykman professzor – holland származású politológus, szociológus –, aki a második világháború kitöréséig az egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetét vezette, valamint Edwin M. Borchard jogászprofesszor, nemzetközi döntőbíráskodási ügyekben a hági Nemzetközi Jogi Akadémia meghívott tanácsadó tagja. Kertész egyre kiérleltebb ellenvetésekkel kísérte figyelemmel az amerikai izolacionizmus megideologizálását és institucionalizálódását, aminek háttérében esetenként az európai politika szövevényeiben való járatlanság is meghúzódott. Ahogy az ösztöndíját biztosító alapítványnak tett beszámolójában nem kis ironiával fogalmazta: „a nemzetközi élet realitásait tudományos igénnyel hagyják figyelmen kívül”. A következő tanévet Oxfordban kezdte, 1937-ben több hónapos látogatást tett a Népszövetség genfi központjában, s közvetlen tapasztalatokat szerezhetett arról, hogy milyen enerváltsággal szemlélte a nemzetközi szervezet

politikai közvéleménye Hitler már javában folyó expanzív külpolitikai lépéseit. Az alapítvány némi aggodalmaskodás után hozzájárult, hogy Berlinben és Hamburgban további – most már kifejezetten politikai célú – tájékozódást folytasson. Körútját végül korábbi tanulmányai színhelyén, Hágában és Párizsban zárta. A nemzetközi politika aktuális fejleményeiben való elmélyültebb tájékozódás – az ezzel együtt járó személyes kapcsolatok kiépítésével – meghatározóvá vált további pályafutásában.

Az időbeli egybeesésekből kikövetkeztethetően még külföldi tanulmányútja alatt fejezte be *Az állam nemzetközi felelőssége* című, 1938-ban megjelent munkáját, mely ebben a tárgykörben a nemzetközi jog hazai irodalmában is az első szisztematikus monográfia volt. Ez a munka – bő fél évszázad távlatából olvasva is – messze meghaladta az egyetemi magántanári habilitációtól elvárható színvonalat. Ugyancsak hazatérését követően lett rendszeres tanulmányírója a *Külügyi Szemlének*. 1943-ig egymást követően publikált dolgozatainak többsége az Egyesült Államok, illetve az amerikai földrész világpolitikai szerepének új összefüggéseit taglalta.

A negyvenes évek legelején hivatali tevékenysége mellett bevonták a magyar külpolitika stratégiai tervezésével foglalkozó – de szervezetileg nem intézményesített – informális körbe. Egyfelől olyan háttértanulmányok készítésében működött közre, melyek Magyarországnak a háborúból való kimaradási esélyeit vették számba. Másfelől a környező kisállamokkal történő – a békés és részleges revíziót magába foglaló – diplomáciai, államközi kiegyeztetés lehetőségeit próbálta kimunkálni. Mindezek persze nem feltétlenül voltak szinkronban az aktuális külpolitikai gyakorlattal, illetve az érintett államokkal közvetlen tárgyalások útján megvalósítani szándékozott határrevíziós tárgyalások sorra kudarcba fulladtak.

Munkásságának ebből a korszakából figyelmet érdemel az 1941. évi *Külügyi Évkönyv*ben publikált tanulmánya, *Az Amerikai Egyesült Államok külpolitikája*, amelyet a töle megszokott adat- és információbőség jellemez. Különösen érvényes ez a huszadik századi amerikai külpolitika bemutatására, jelesen az antanthatalmak győzelme szempontjából meghatározóvá váló első világháborús szerepvállalásra. Kertész – tengerentúli tanulmányútjának tapasztalatait, forrásait is felhasználva – nagyon érzékletesen és sok adattal nyomatékosítja, hogy Washington közismert külpolitikai izolacionizmusával mennyire nem vág egybe az amerikai gazdaság, tőkebefektetés, illetve külkereskedelem széles körű és nagy volumenű nemzetközi érdekeltsége. S miután pontról pontra végigviszi, hogy a semlegességi törvény egyre újabb módosítá-

saival miként adja fel – belpolitikai megfontolásokból továbbra is hirdetett – izolacionizmusát, a következő megállapításra jut: „Az USA jelenlegi magatartása is már igen közel áll a háborúba való nyílt beavatkozáshoz. Edwin Borchard szerint jelenlegi helyzete a »limited war«, a korlátolt háború állapotának tekinthető. Ilyen körülmények között a további fejlemények attól is függenek, hogy a Berlin–Róma–Tokió hatalmi csoport és szövetség államai milyen álláspontot foglalnak el, és milyen ellenrendszabályokat fognak foganatosítani a már egészen kézzelfogható, s nem lebecsülendő mértékben katonai és hadászati jelleget öltő angol–amerikai együttműködéssel szemben.”

Az esélylatolató formulázás nem abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy Kertész próféciaja – Japán néhány hónappal későbbi Pearl Harbor elleni támadásával – beteljesedett. Sokkal inkább azért, mert itt válik világossá az olvasónak, hogy – néhány oldallal előbb – miért is időzött olyan hosszasan annak bemutatásával, hogy negyedszázaddal korábban mit jelentett az akkori ellenfelek erőviszonyai szempontjából az Egyesült Államok hadba lépése az antant oldalán. De azok számára, akik esetleg nem tudták volna dekódolni a dolgozat szerkesztésével rejtjelezett üzenetet, az analízis utolsó mondatába beillesztette a rejtjelkulcsot is: „Az előttünk álló év eseményeitől függő nyitott kérdés, hogy az Egyesült Államok [...] mennyiben fog befolyjni az egyéb világrészekben megteremthető, s a réginél remélhetőleg egészségesebb új világrend kialakításába.” A „korhadó öreg kontinens” számottevő részét már térdre kényszerítő, ereje teljében levő s vereséget még nem ismerő hitleri Harmadik Birodalom egyik szövetséges államának „hivatalos” külügyi évkönyvében 1941 nyarán kormánytisztviselő ennél nyíltabban aligha fogalmazhatta volna meg azt, hogy Németország háborúnyerése több mint kétséges. (Ne feledjük, hogy ekkor még Moszkva is Berlin szövetségese, és a német hadviselés megbízható stratégiai szállítója.)

1942-ben a bukaresti magyar követség első titkáráként teljesített diplomáciai szolgálatot. Innét visszatérve 1943-tól a Külügyminisztérium politikai osztálya keretében szervezett béke-előkészítő csoport munkatársa lett. Korábban Magyarországnak a háborúból való kimaradását elérni igyekvők közé tartozott, most pedig abba a szűk csapatba került, amelyik – az el-alameini és a sztálingrádi fordulat után – Kállay Miklós miniszterelnök németellenes bizalmasaival az országnak a háborúból való kilépését próbálta meg előkészíteni. Ennek részeként láttak hozzá egyfelől – semleges országokon keresztül – a nyugati nagyhatalmakkal való titkos kapcsolatfelvételhez, más-

felől hasonlóképpen titokban indult meg a magyar béketervek kimunkálása. Ezen munkálatok célját Kertész később úgy summázta, hogy mivel „a Habsburg Birodalmat felváltó kis államok rendszere megbukott, célkitűzéseiben a dunai Európa együttműködésen alapuló demokratikus államrendszere – ha lehetséges, unió vagy föderáció – szerepelt”.

A magyar történelem elmúlt száz esztendejében többször visszatérő „értelmiségi álomszövögetés” – vetheti ellen az olvasó, s ez a vélemény éppoly híven tükrözi a közvélekedés kollektív emlékezetét, mint az elmúlt évtizedekben született szaktörténeti munkák többségének álláspontját. Miért érdemes ennek ellenére elidőzni ennél a kérdésnél? Talán azért, mert a háborús évek Magyarországon a régió (remélt) békéjéről „álmot szövögető” külügyi hivatalnokok és a politikusok ebbe beavatott szűk köre korántsem volt egyedül álláspontjával.

Közismert, hogy a világháborúk közötti időszakban „Köztes Európának” is nevezett régióon Hitler és Sztálin 1939-ben két egymást követő szerződés alapján megosztozott. A külön-külön vagy közös erővel megszállt, bekebelezett államok emigrációba kényszerült kormányai közül 1941–1942 fordulóján a lengyelek a csehekkel, a görögök a jugoszlávokkal írtak alá a háborút követő időszakban is fenntartani tervezett föderációs megállapodásokat. Az ekkor már Londonban működő emigráns kormányok szerződéseinek megszületésénél a brit külügyminisztérium bábáskodott. 1943 folyamán a Foreign Office a Balkán egészét átfogó föderatív állam tervezetén dolgozott. „Őfelsége Kormánya mindig következetesen pártfogolta a kelet-európai konföderációk eszméjét. Nyilvánosan üdvözölte a lengyel–csehszlovák, illetve a görög–jugoszláv egység megteremtése céljából a lengyel és a csehszlovák kormány által 1940. november 11-én és 1942. január 23-án, illetve a görög és a jugoszláv kormány által 1942. január 15-én az erre vonatkozó 44 lépésekről közzétett nyilatkozatokat. Őfelsége Kormányának álláspontját híven tükrözi és összegzi a külügyminiszter 1942. szeptember 29-i leamingtoni nyilatkozata: „Örömmel mondhatom, hogy a kisebb államok szintén tudatában vannak az együttműködés szükségességének. Ezt tanúsítja a lengyel–csehszlovák és a görög–jugoszláv egyezmény; mindkettő az egység jegyében fogant, amellet emelt szót és azt fejezi ki. Ami minket illet, továbbra is támogatni fogjuk az ilyen egyezményeket, és arra biztatjuk a kisebb államokat, hogy nagyobb, egymást ki nem rekesztő csoportosulásokba tömörüljenek. Ilyen módon a nagyhatalmakkal együttműködve nagyobb az esélyük arra,

hogy szerepet játsszanak a béke megteremtésében.”¹ Ez éppúgy egybevágott Winston Churchill – világháborús memoárjában is olvasható – politikai törekvéseivel, mint az északabbra fekvő dunai térség államai számára javasolt bajor–osztrák–magyar föderatív állam terve.

Bár az adott helyzetben az akkori kormányzat hivatalos külpolitikai koncepciójaként nem látszott célszerűnek nyilvánosságra hozni az elgondolást, mégis a Külügyminisztérium – és a berni magyar követség – támogatásával látott napvilágot Genfben 1944 elején Bajcsy-Zsilinszky Endrének egy föderalizált Erdélyről írott angol nyelvű brosrúja. Ugyanekkor, és ugyancsak a berni magyar követ, Barcza György közvetítésével juttatja ki Eckhardt Tibornak az Egyesült Államokba Bethlen István a dunai föderáció tárgyában alig egy hónappal a német megszállás előtt készített emlékiratát. Bajcsy pedig 1944. március 19-i elfogatását követően a Gestapo őrizete alatt vetette papírra a Magyarország föderalizálásáról szóló politikai eszmefuttatását.

A kérdést érintő hazai történeti irodalomban Romsics Ignác nemrégiben az Egyesült Államok külügyminisztériumának anyagai közül tett közzé egy olyan dokumentumkötetet, amely a dunai térség háború utáni újjárendezési terveiből nyújt gazdag válogatást. A State Department különböző osztályainak, testületeinek elaborátumai között ugyancsak domináns szerepet játszanak a Magyarországot és szomszédait föderációba integrálni javalló elképzelések.

1944 tavaszán, amikor Magyarországon a német megszállás miatt a fenti szellemben formálódó békekoncepciók előmunkálatai megszakadtak, a jugoszlávok elevenítették fel és kezdték a külföldi sajtóban is propagálni azt a Balkán-föderációs elképzelést, amely már a háborúk közötti időszakban is erősen foglalkoztatta a térség politikai közgondolkodását.

A további kitérőktől tartózkodva mellőzöm az elősorolt föderációs elképzelések egybeeső, egyeztethető, illetve eltérő, egymással ütköző elemeinek az összevetését. A fenti példák sora annyit talán enélkül is meggyőzően tanúsít, hogy az első világháborút követő Párizs környéki békerendszer e térséget érintő rendezéseinek időközben több szempontból nyilvánvalóvá lett csődjét a második világháború éveiben a legkülönbözőbb politikai, hatalmi körökben nagyon is hasonló megközelítésben vélték szanálhatónak. (A gondolati rokonság annak ellenére is megállapítható, hogy Churchill és Bethlen

¹ „Konföderációk Kelet-Európában”. A brit külügyminisztérium 1943. április 6-i elaborátuma. Public Record Office. FO. 371/3440.

ezen államszövetségeket monarchista keretek között képzelte el, az amerikaiak és Tito viszont republikánus integrációban gondolkodtak.) Ennyiben egyfelől nem unikum, másfelől korántsem csupán „értelmiségi álomszövögetés” volt mindaz, amit a magyar béke-előkészítésen munkálkodó, Kertész Istvánt is magába foglaló csapat kezdett kidolgozni.

Két év béke-előkészítés

Az 1944. októberi nyilas hatalomátvétel után Kertészt is letartóztatták, hadbíróság elé állították, majd szerencsésen megmenekült, és bujkálva, de túlélte a főváros ostromának életveszélyes hónapjait is. Az Ideiglenes Nemzeti Kormányral kapcsolatot teremtenő „[1945.] március elején kalandos körülmények között Debrecenbe indultam, de oda csak a hónap végére jutottam el, és közben még egy tüdőgyulladás is átestem. Júniusban kezdtem megindítani újból a békeelőkészítő munkát.” Az „újból megindítani” formula arra is utal, hogy Kertész itt nemcsak hozzákezdett valamihez, amit szívügyének tekintett, hanem – korábbi tevékenysége alapján – egyfajta szakmai beneficiumként könyvelte el megbízatását. S hogy nem jótalanul, arról egy másik levéltári feljegyzés tanúskodik: „Szegedy-Maszák Aladár 1943. június végén átvette a politikai osztály vezetését, és akkor a békeelőkészítési referátumot átadta Kertész István törvényszéki bírónak. Kertész részben az itthon rendelkezésre álló adatok alapján, részben pedig külföldön igyekezett tájékozódást szerezni a szövetséges hatalmaknak és az emigráns kormányoknak a háborút követő tárgyalásokra vonatkozó előkészületeiről. Ilyen irányú előtanulmányai után mindenekelőtt egy adattárat szervezett meg, amely többek között az alábbi anyagot tartalmazta: a szövetséges hatalmak és az emigráns kormányok között létrejött összes szerződések és megállapodások; a háború utáni rendezésre vonatkozó béketervek...” Közbevetőleg említést érdemel, hogy az 1945-ös őszi szemeszterben egykori alma materében, a Pázmány Péter Tudományegyetemen meghívott tanárként nemzetközi jogi előadásokat tartott.

A béke-előkészítés – s általában a korabeli magyar diplomácia – munkafeltételeihez jellemző adalék a külügyi szolgálatban általánosnak tekinthető bizalmas információcsere nehézkessége, ami az ország akkori szuverenitáshiányából következett, s amelyet Kertész egy 1946. márciusi levelében a következőképpen fogalmazott meg: „Tájékoztatásul felemlítem, hogy az Ellen-

őrző Bizottságtól a chifre-jogot már megkaptuk, de a futárjogot még nem. Így rendkívül nehéznek látszik, hogy Veletek [értsd: magyar diplomáciai képviselők] vagy bármilyen külfölddel rendszeres futárjáratot létesítsünk.”

Érdemes emellett egy tartalmi következményekkel járó szervezeti sajátosságra is utalni. Arra, amit a modern politikaelmélet Max Weber óta a „lefejezhető politikai vezérkar” és az ügymenet (kormányzás) folytonosságát biztosító adminisztráció viszonyaként szokott elemezni, utalva arra a sajátosságra is, hogy gyenge vagy gyakran változó politikai vezérkar esetén megnő az adminisztráció önmozgása, a politikai döntésekre gyakorolt súlya, befolyása. Ezt a tételt 1945 nyarán a magyar béke-előkészítés szervezeti előmunkálatai a következőképpen igazolták vissza. A megelőző másfél évhez képest a harmadik rezsim (Horthy, a nyilasok, majd a debreceni koalíció) és az ötödik kormány (Kállay Miklós, Sztójay Döme, Lakatos Géza, Szálasi Ferenc, végül Dálnoki Miklós Béla kabinetje) volt uralmon. Időközben – a német megszállás utáni elhurcolások, a nyilasokra felesküdtöket zömének elmenekülése következtében, majd a budapesti front civil áldozataiként, az igazolási eljárás eredményeként – a köz- és államigazgatási apparátus is jelentősen megrostálódott. A béke-előkészítő osztály személyzete ugyanakkor zömében a Kállay Miklós miniszterelnöksége alatt már ezen dolgozó csapatból rekrutálódott. Amikor pedig a SZEB felszólítására sürgősen elő kellett állni egy kormányzati állásponttal, az anyag előkészítésével megbízott – Kertész vezette – minisztériumi apparátus kormányzati előterjesztéssé ötvözte azt a koncepciót, amely részletein korábban már éveken át dolgoztak. Az újonnan hatalomra jutott kormányzó pártok éppoly kevésbé rendelkeztek külügyekben jártas garnitúrával, ahogyan saját – vagy éppen egyeztetett – koalíciós békekoncepciójuk sem volt. Ilyen körülmények között igazolódott a weberi tétel: az adminisztráció elképzelései politikai koncepcióként szentesítették.

Mindezek alapján ítélik általában realitást nélkülöző elképzelésnek a háború utáni magyar kormány békekoncepcióját. Lényegét az alábbi passzusok érzékeltetik: „A jövőendő békekötésnél a magyar kormány nem kíván különleges magyar érdekeket előtérbe helyezni, hanem az az óhaja, hogy a megkövetendő békeszerződések a magyar kérdést a világbéke ügyének és Közép-Európa népei összességének érdekei szempontjából is rendezzék. Magyar nemzeti szempontból is az a legjobb béke, amely a háborúban megsanyargatott népeknek megnyugvást hoz, minél tágabb körben elégedettséget teremt, és az összes külállamokkal, különösen pedig szomszédainkkal a békés együttműködést lehetővé teszi. [...]”

Az Osztrák–Magyar Monarchia politikai okokból kétségkívül elavult államalakulat volt, de az is bebizonyosodott, hogy Passautól Pólaig és Predealig terjedő határai folytán, tisztán gazdasági szempontból jobban tudta biztosítani állampolgárai összességének boldogulását, mint a területén keletkezett új államok. Ezek egy túlzó sovinizmustól ösztökélve egészségtelen autarchiára törekedtek, és egymástól elzárkózó gazdaságpolitikát folytattak, ami népeik jóléte szempontjából szerfölött hátrányosnak bizonyult. [...]

A békeszerződésekben tehát mindenekelőtt intézményesen kellene gondoskodni arról, hogy a természetes adottságok folytán egymást kiegészítő és egymásra utalt Duna melléki kisállamok ne a gazdasági elzárkózás, hanem a legszorosabb gazdasági együttműködés politikáját folytassák. Egy szoros gazdasági együttműködés a politikai ellentéteket és súrlódásokat is jelentékenyen csökkentené, s egyben az egész világgazdaságnak is hasznára volna, mert a dunai térség gazdasági fellendülése annak mint fogyasztópiacnak a jelentőségét nagymértékben növelné.”

Persze egy dolog a vágyott béke terve egy háborút vesztesként záró kisállam számára, s más dolog, hogy ehhez képest mi valósul meg az új európai status quót formáló nagyhatalmi akarat nyomán. A kortársi nagyhatalmi diplomáciában egyre inkább érzékelhetővé vált, hogy a győztesek trojkáján belül Anglia a leggyengébb akaratérvényesítésre képes tényező. A magyar külpolitikának az idő tájt éppoly kevés tudomása lehetett arról, hogy a Duna-medence újjárendezése ügyében az amerikai külügyminisztériumban készült előterjesztések mennyiben mutattak hasonlóságot a budapesti elképzelésekkel, mint ahogy arról sem volt információjuk, hogy ezek a koncepciók ad acta tétettek a State Department munkaokmányai között, azaz nem épültek be az Egyesült Államok által hivatalosan képviselt külpolitikai álláspontokba. S arról sem volt tájékozott a magyar politikai vezérkar, hogy Washington európai külpolitikai érdekeltsége keleti irányban nem terjedt túl azon országok határain, ahol csapataival is jelen volt. (Észak–déli metszetben: Németország, Ausztria, Olaszország.)

Való igaz tehát, hogy a regionális integrációt békecéljai közé emelő magyar álláspontnak nem maradt „nyugati hátvédje”. Ehhez képest érdemel figyelmet, hogy az új magyar adminisztráció ez irányú elképzeléseit éppen kelet felől látszottak megerősíteni. Az ideiglenes kormány által 1945 márciusában Bukarestbe küldött Réczei László azzal a hírrel tért vissza, hogy a két ország államközi kapcsolatainak magától értetődő rendezésén túl Petru Groza román miniszterelnök „tervei ezen kezdő lépéseknél messze továbblépnek, s az ő

szeme előtt egy a Lajtától a Fekete-tengerig terjedő egységes blokk terve lebeg, amelynek magját a magyar–román államszövetség képezné, ahol is eltűnnének a vámhatárok, egységes valuta volna, s a legteljesebb politikai együttműködés alakulna ki.” Groza miniszterelnök az év folyamán további nyilvános interjúkban erősítette meg fentebbi szándékát. Ezekben egyúttal annyival tovább is ment, hogy jelezte: törekvései szinkronban vannak a Tito elnök vezette Jugoszlávia ez irányú terveivel, s mindezeket ráadásul Moszkva is támogatja.

Ennyiben tehát függetlenül attól, hogy a Horthy-rezsimtől megöröklött stáb egy korábbi helyzetben készült koncepció alapgondolatait élte tovább, ezt mégiscsak a háború utáni új magyar kabinet tette magáévá és terjesztette fel a nagyhatalmak képviselőihez. S a fentebbi körülmények közepette rendelkezésre álló információk alapján a benne megfogalmazottak korántsem tűntek a helyzet félreismerésén alapuló elgondolásnak. A jegyzék álláspontja egyaránt összhangban állt a nagyhatalmak által közzétett Atlanti Charta, illetve a Felszabadított Európáról szóló nyilatkozat alapelveivel. Konszenzusra építő, azaz a térség más államaival a kiegyezés mellett megbékélést is elérni kívánó törekvése csak azt követően vált politikailag időszerűtlenné, amikor kiderült, hogy a közép-európai régió egyre inkább a nagyhatalmak érdekütközéseinek egyik „gyakorlótere” lett; ezt igyekeztek felhasználni a Magyarországot övező államok saját külön érdekeik érvényre juttatására is. Aminek következtében a békeszerződések egy – kizárólagos politikai befolyás, kitelepítések, lakosság-cserék, területi átcsatolások, egymást kirekeszteni igyekvő közlekedési, kommunikációs monopóliumok, vagyonkiszajátítások, jótételési kvóta címszavakkal jelölhető – konfrontációs tematika alapján fogalmazódtak meg.

A béke-előkészítő osztály élén álló Kertész a Magyar Nemzeti Bank, a Statisztikai Hivatal, a Magyar Gazdaságkutató Intézet, a Kelet-Európai Tudományos Intézet és az egyes minisztériumok vezető tisztviselőinek, munkatársainak bevonásával kiterjedt szervezőmunkát végzett részben az ország állapotának, demográfiai, nemzetiségi, felekezeti megoszlásának újbóli feltérképezése érdekében, másfelől a szomszédos országokban élő magyarság helyzetét dokumentáló gyorsjelentések, illetve részletes beszámolók elkészíttetésével. Ehhez társult azoknak a regionális előtanulmányoknak a sora, amelyekben – a békekoncepció alapgondolatát követve – a környező államokkal létesítendő vámunió gazdasági, piaci, pénzügyi stb. feltételeit, illetve sajátosságait rögzítették.

Mindez együttesen is csak kisebbik részét tette ki a béke-előkészítő osztályra háruló tevékenységnek. Nagyobbik hányadát részben a németek ma-

gyarországi kitelepítésével kapcsolatos aktuális bonyodalmak rendezése – mely ellen Kertész egyébként memorandumban tiltakozott –, részben a csehszlovák kormányzati politika részévé lett szlovákiai magyarok ellen intézményesített atrocitások, üldözések megállítása érdekében kifejtett tevékenység kötötte le. Mindezek mellett kellett volna operatív programmá formálnia a már szervezés alatt álló párizsi nemzetközi béke-előkészítő értekezleten képviselendő magyar kormányzati álláspontot. A feltételes mód magyarázata, hogy ez ügyben a pártok nem tudtak megállapodni, a béke-előkészítő munkálatok – Kertész megfogalmazásában – csődöt mondtak, s emiatt 1946 márciusában a külügyminisztertől kérte felmentését. Miután Gyöngyösi János ezt visszautasította, egy hónap múlva Nagy Ferenc miniszterelnökhöz fordult hasonló kérelemmel. A külügyminiszter ugyanakkor felkérte, hogy politikai tanácsadójaként kísérje el a magyar kormányküldöttséget közelgő moszkvai tárgyalásaira. Kertészt – a gazdasági tanácsadóként bejelentett későbbi pénzügyminiszterrel, Rácz Jenővel egyetemben – Puskin, a Szovjetunió akkori budapesti követe saját kezűleg törölte a magyar delegáció előterjesztett névsorából.

A kormányküldöttség moszkvai útját követően azonban Tildy Zoltán köztársasági elnök külpolitikai tanácsadója révén az iránt érdeklődött, hogy hajlandó lenne-e átvenni a külügyi tárca vezetését. Kertész ezt elhárította, minekutána kinevezték a Párizsba készülő magyar békedelegáció főtítkárává. A francia fővárosba 1946. május 9-én érkezett, és bekapcsolódott a béke-előkészítő értekezlet diplomáciai munkájába. Sokat nem tehetett, miután a nagyhatalmak külügyminiszteri tanácsának – egyébként konfliktusoktól terhes – megbeszéléssorozatai eleve determinálták a békeszerződések technikai előkészítését, ami az érvényre jutó szovjet álláspont mellett igyekezett a fegyverszüneti szerződésekben rögzített kötelezettségek véglegesítésére szorítkozni. Ezt Budapesten is felmérve ajánlották fel neki a magyar békedelegáció politikai főmegbízottja tisztét, mivel az előreláthatóan nagyon kedvezőtlen feltételeket szabó békeszerződés aláírásában a koalíciós pártok egyike sem kívánt exponált szerepet játszani. Kertész azzal hárította el a megbízást, hogy diplomáciai státusában nagyobb a mozgásszabadsága, tájékozódási lehetősége, mint ha a hazai koalíción belül is egymással ütköző érdekek béklyójába zártan kellene tevékenykednie. Persze így is mindössze annyit tehetett, hogy a húszas-harmincas évek tanulmányútjain szerzett személyes ismeretségeit, kapcsolatait újraélesztve sikerült informálisan előzetesen tájékozódnia a csehszlovák, román, illetve jugoszláv diplomáciának azokról

a kezdeményezéseiről, amelyek Magyarország számára további kedvezőtlen megszorításokat igyekeztek a békeszerződésbe iktatni, miáltal – az egyébként nagyon szűkre szabott időkereteken belül – egy-egy nappal több felkészülési idő jutott a reagálás körültekintőbb előkészítésére.

Érdemi eredménynek egyedül az könyvelhető el, hogy sikerült kieszközölni annak a csehszlovák törekvésnek a nagyhatalmi elutasítását, amely a szlovákiai magyarságot teljes egészében el kívánta űzni szülőföldjéről. Sikertelen maradt viszont az a próbálkozás, amely „*A kisebbségek védelméről szóló szerződéstervezet*” elfogadtatására irányult. Ennek gondolata Nagy Ferenc miniszterelnök és Ernest Bevin brit külügyminiszter 1946. június 25-i párizsi találkozáján merült föl, miután Bevin felhívta a figyelmet rá, hogy ezt az Atlanti Charta egyik passzusára alapozva az emberi jogok védelméről szóló elvek egyfajta konkretizálásaként ki lehetne dolgozni. Ugyanezt erősítette meg Baranyai Zoltánnak, a párizsi magyar delegáció tagjának egy 1946. július 11-én Gyöngyösi külügyminiszter számára készített feljegyzése: „A nagyhatalmak delegációinak, illetőleg követségeinek referenseivel és egyéb tagjaival folytatott beszélgetéseink alapján Kertész követtel azt a benyomást nyertük, hogy a kisebbségi szerződéstervezettel (röviden »Kódex«-nek neveztük) a vezető nagyhatalmak komolyan fognak foglalkozni.” A békedelegáció kisebbségi szakértőinek ezt megerősítő információi, illetve javaslatai alapján építették be Gyöngyösi külügyminiszternek a béke-előkészítő konferencia plenáris ülésén elmondott beszédébe a következő részt:

„Sajnos meg kell állapítanom, hogy mifelénk valamely nemzeti kisebbséghez tartozni gyakran nemcsak más állampolgárságot jelent, hanem megfosztottságot az emberi jogok gyakorlásától s részben az emberi méltóság biztosítékaitól. Az első világháborút követő rendezés bizonyos intézkedéseket tartalmazott a kisebbségek által lakott területekre vonatkozóan. Ezek az intézkedések sem biztosították mindig az emberi jogok teljességét, de mivel végrehajtásuk a Nemzetek Szövetségének ellenőrzése alatt történt, legalábbis a panaszjog lehetőségét mindenkor fenntartották. [...]

A magyar kormány tudatában van annak, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete az emberi jogok kodifikálásán fáradozik. Ez a munka bizonyos időt vehet igénybe. Másrészről az Egyesült Nemzetek alapokmányában, valamint a békeszerződések tervezetében foglalt elvi kijelentések csak az emberi jogok egy részére utalnak, s figyelmen kívül hagyják a lakóhely szabad megválasztását, a tanítási nyelv szabadságát, továbbá a munkavállalás és a vállalkozás szabadságát. Ezeket pedig éppen a háborús megrázkódtatás-

kat követő szenvedélyek és nemzeti türelmetlenségek idején biztosítani kell. Szükséges lenne tehát, hogy az Egyesült Nemzetek megfelelő jogszabályainak életbe lépéséig a kevert lakosságú közép- és kelet-európai államok különleges kötelezettségeket vállaljanak a szabadságjogok gyakorlására vonatkozólag. Legyen szabad ezzel kapcsolatban utalnom arra a memorandumra, amelyet a Külügyminiszterek Tanácsához nyújtottunk be.”

A tervezetet a konferencia elutasította. Ezáltal a kisebbségi jogok érvényesítésére még azok az általános nemzetközi garanciák is elenyésztek, amelyeket az első világháborút követően intézményesítettek.

Párizsból való hazatérése után Kertész hozzálátott a magyar béke-előkészítő anyagok sajtó alá rendezéséhez. A tervezett öt kötetből három kisebb zökkenőkkel még napvilágot látott, a továbbiak már nem. 1947 elején vetődött fel először, hogy külszolgálatra irányítják. Minisztere első előterjesztését a kommunisták megvétózták. Nem sokkal ezután viszont lehetővé vált, hogy a pártközi egyezkedések részeként a kisgazdáknak jutott római követi poszt-ra őt delegálják. Kiutazása előtti politikai tájékozódása során azt tapasztalta, hogy a püspöki kar és az FKGP szívesen venné, ha elő tudná mozdítani a Vatikánban a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását. Ugyanezt Rákosi Mátyás és Puskin budapesti szovjet követ határozottan ellenezte. Utóbbi érve szerint a Szentszék az amerikai érdekek – általuk finanszírozott – európai ügynöksége.

Kertész kinevezésének dátuma 1947. március 17. Megbízólevelét 1947. április 21-én adta át a kötelező formások közepette a Chigi-palotában Enrico de Nicola ideiglenes köztársasági elnöknek. Követi tevékenysége több szempontból is mozgalmasan indult. Még alig volt túl a Rómába akkreditált diplomáciai karral való megismerkedésen, amikor idehaza az úgynevezett köztársaság-ellenes összeesküvés politikai színjátékának újabb felvonásaként Rákosi államminiszter Nagy Ferenc miniszterelnököt rágalmakkal illette és lemondásra szólította fel. Minthogy Nagy ekkor az Olaszországgal szomszédos Svájcban tartózkodott, a berni követséggel való közvetlen – a SZEB által nem ellenőrzött – telefon-összeköttetés lehetősége miatt a nemzetközi sajtó munkatársai (Párizson kívül) itt véltek leginkább megbízható értesülésekhez jutni a magyar miniszterelnök emigrálásával végződő afférról. Tovább növekedett az iránta való érdeklődés, miután a *Neue Zürcher Zeitung* június 2-i számában a magyarországi kormányalakításról többek között a következő jelent meg: „Az új külügyminiszter Kertész István, jelenleg római követ, a magyar delegáció főtitkára volt a békekonferencián. [...] Addig,

amíg elfoglalhatja új külügyminiszteri hivatalát, amire csak később kerülhet sor, a tájékoztatási miniszter, Mihályfi Ernő viszi az ügyeket.” Minderről őt a Külügyminisztérium csak három nappal később értesítette, miközben arra is felszólították, hogy nyilvánosan ítélje el Auer Pál párizsi, Gordon Ferenc berni és Szegedy-Maszák Aladár washingtoni magyar követ már bejelentett lemondását. A további név szerinti felsorolást mellőzve jelezzük, hogy összesen nyolc követ, illetve ügyvivő, tíz diplomáciai státusú tisztviselő és hat követségi alkalmazott mondott le állásáról, tiltakozásul Nagy Ferenc emigrációba kényszerítése ellen. Kertész egyelőre kivárt. Tájékozódott a nyugati hatalmak diplomáciai képviselőinél kormányaik várható lépéseiről, de azok értésére adták, hogy a „kötelező” lármás tiltakozáson túl semmilyen szankciót nem terveznek. Rómából még táviratok sorában szorgalmazta, hogy Magyarország képviseltesse magát a Marshall-segélyről rendezett párizsi értekezleten – de Moszkva tiltása ellenében ennek sem lehetett hatása.

Kertészt saját emlékezése szerint 1947. augusztus 20-án, más források szerint augusztus 26-án hívták vissza követi tisztről. Még bevárta utódja – Velics László – megérkezését, és átadta neki azt a levelet, amelyben lemondott a további külügyi szolgálatról.

Negyven év emigrációban

Az év hátralévő részét még Európában töltötte, majd családjával együtt áthajózott az Újvilágba. 1948 februárjától az Egyesült Államokban élt. 1948 és 1950 között docensi státusban a Yale Egyetem jogi karának vendégtanára volt. Közben az úgynevezett nyári szemeszterekben 1948-tól vendégprofesszorként tartott órákat az Indiana állambeli Notre Dame Egyetem Politikatudományi Tanszékén. Az 1950 szeptemberében induló tanévet már főállású docensként kezdte meg ugyanitt, s egy évre rá megkapta professzori kinevezését is.

A rákövetkező negyedszázadban egyetemi karrierje során nem csupán személyes tudományos teljesítménye lett egyre ismertebb és elismertebb, hanem szervezeti szempontból is a Notre Dame iskolateremtő professzorává vált. Az Egyesült Államok a második világháborút követően gyökeresen megváltozott világpolitikai helyzetét Kertész az egyetem profilját illetően is igyekezett érvényre juttatni. Ezt két jelszószerűen használt evidenciával lehetne jellemezni. A világháborúk közötti időszakban egyidejűleg érvényesült a külpolitikai izolacionizmus és az „Amerika az első” kollektív öntudata.

A gazdasági teljesítőképesség mutatószámaival igazolható elsőség a második világháborút követően egészült ki szuperhatalmi státussal, felelősséggel, s csak ennek hatására kezdett kiépülni a valóban világpolitikai horizontú szerepvállalás belső, tudományos infrastrukturális háttere.

Ennek egyik példájaként érdemes megemlíteni, hogy 1940-ben az amerikai egyetemeken együttvéve összesen tizenketten hirdettek orosz, illetve kelet-európai témájú történeti-politikai stúdiumokat. A Columbia Egyetemen 1946-ban, a Harvardon 1947-ben létesítették a (Szovjet-)Oroszországgal szisztematikusan foglalkozó intézetet, illetve kutatási központot.

Kertész a Notre Dame-ra kerülésétől kezdődően szorgalmazta a fentiekhez hasonló oktatási-kutatási tematikabővítést. Fáradozásainak első eredményeként a Politikatudományi Tanszék keretében 1953-ban szerveződött meg a Szovjetunió és Kelet-Európa-kutatócsoport, melyet 1954-től tizenöt éven át ő vezetett. Ezt az ötvenes évek végén tett hosszabb nyugat-európai tanulmányútja nyomán igyekezett kiszélesíteni. 1964-ben közreműködött a Latin-Amerika program életre hívásában, majd 1966-ban beérett az a törekvése is, mely egy önálló, úgynevezett Nyugat-Európa kutatási program beindítását célozta. Egy év múlva a – most már szervezetileg is önállósuló – Nemzetközi Tanulmányok Intézetének igazgatójaként hozta létre az Afrikára, 1972-ben pedig az Ázsiára is kiterjedő önálló kutatási csoportokat. Némi eufemizmussal azt is mondhatnók, hogy amikor 1975-ben – 71 évesen – nyugalomba vonult, egy kutatói „világbirodalmat” hagyott örökül a Notre Dame-nak. Fentebbi megállapításom ugyanakkor nagyon is visszafogott ahhoz az elismerés- és dícséretözönhöz képest, amellyel szakmailag szintén nagy tekintélyű kollégái, illetve tanítványai illették a még életében tiszteletére rendezett kollokviumon, melynek előadásai, méltatásai önálló kötetben is napvilágot láttak.²

Oktatási, tudományszervezői tevékenysége mellett az amerikai külpolitika, illetve a 20. század második felében ettől alig elkülöníthető nemzetközi politika (hidegháború, enyhülés) mind elismertebb elemző szaktekintélye lett. Számos szenátusi, kormányzati tanácsadó testület, a modern diplomáciát elemző bizottság, a „keleti blokkot”, illetve a szovjet politikát, Nyugat-Európát vizsgáló tudományos társaság tagja, tisztségviselője volt. Több egyetem választotta díszdoktorává, számos szakmai díjban és az amerikai közeletben számon tartott kitüntetésben részesült. A szakterületét érintő kérdésekben

² *Diplomacy and Values. The Life and Works of Stephen Kertész in Europe and America.* Ed. by Kenneth W. Thompson. University Press of America, 1983.

rendezett nemzetközi konferenciák rendszeresen felkért előadója volt Európában éppúgy, mint az óceán túlsópartján.

Az 1947-es emigrációját követő közel négy évtizedes tudományos tevékenységének elemző feltárása önálló tanulmány – ha nem egy szakmai biográfia tárgya lehetne. Hét önálló könyv, ugyanennyi általa (társ)szerkesztett tanulmánykötet csupán könyvtári katalógusokon fellelhető summázata munkásságának. Utóbbiak mindegyikébe maga is készített tanulmányokat. Emellett további mintegy félszáz tudományos közleményt tett közzé részben mások által összeállított tanulmánykötetekben, részben szakmai folyóiratokban. Ezek közül a *Current History*, illetve a *Review of Politics* azért említendő külön is, mivel az előbbinek 1958-tól, az utóbbinak 1960-tól társszerkesztője is volt. Tanulmányainak és ennél is gyakrabban megjelentetett recenzióinak közel egyharmada ezekben a periodikákban lelhető fel.

Végül érdemes szót ejteni Kertész Istvánról mint „emigránsról”. Hasonló sorsot választó diplomata pályatársainak zömétől eltérően Kertész nem vett részt a háború utáni amerikai magyar emigráció politikai közéletében. 1951-ben még szerepelt a neve a Nagy Ferenc által alapított és vezetett *Parasztszövetség* közel félszázra rúgó választmányi tagjai között, de – amint azt Borbándi Gyula megörököltette – „sem az emigrációs politikába, sem a diplomáciai munkába nem kapcsolódott be, hanem elment tanárnak az amerikai Notre Dame Egyetemre, jó nevet szerezve magának mint a nemzetközi jog és a politikai tudományok művelője.”

Az egy ideig Münchenben megjelentetett *Új Európa* című magazint leszámítva a magyar emigráció lapjaiban sem publikált, s a fentebbi újságban közölt öt cikkének témája is szigorúan az általa vizsgált szakmai kérdések – az ENSZ működése, Európa és Amerika változó viszonya, a katonai erőegyensúly, a háborút követő békekötés – népszerűbb formában való papírra vetését jelentette.

Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy ne kísérté volna figyelemmel Magyarország – illetve a szovjet blokk – fejleményeit, hiszen ezek politikatudományi elemzéseinek részét képezték. Inkább arról volt szó, hogy azt – szakmai munkásságához illeszkedően – tudós módjára tette. A kelet-európai államok második világháború utáni helyzetéről tudósító kötetekben minden alkalommal ő jegyezte a hazánkról közölt tanulmányt. Éppoly szorgalommal ismertette egymás után a szovjetizált európai régióról megjelent munkákat, mint a Magyarországról szóló vagy magyar szerzők által közreadott köteteket. Ezek között szerepelt Kállay Miklós és Károlyi Mihály memoárja, Bibó

István tanulmányainak a bebörtönzését követően Szabó Zoltán által válogatott kötete, Méray Tibornak, illetve Paul Zinnernek az 1956-os forradalomról szóló könyvei, Radványi Jánosnak Magyarország és az ENSZ kapcsolatainak újrendezését feldolgozó kötete, Kovrig Béla és Csatári Dániel munkái.

Amikor 82 évesen – 1986. január 26-án – elhunyt, számos kor- és sors-társához hasonlóan „két élet” volt mögötte. Épp a neki megadatott „ember-élet útjának felén” lett második hazája az Egyesült Államok. Munkásságának zömében ez utóbbi szakaszához tartozó hagyatéka a Hoover Institution archívumában 133 dobozt tölt meg.

Gratz Gusztáv (ismeretlen fotós és dátum)

Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, 62.5943

Gratz Gusztáv a Monarchia felosztásának következményeiről*

Gratz Gusztáv a szepességi Gölnicbányán született 1875. március 30-án.¹ Iglón, Kolozsvárott és az erdélyi Besztercén járt középiskolába. Egyetemi tanulmányait Kolozsvárott kezdte, majd a fővárosban folytatta, s a budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemen avatták a jog- és államtudományok doktorává.

Közírói munkásságát a kolozsvári *Ellenzéknél* kezdte 1895-ben. Az ekkor húszéves ifjú esetében talán érthető, hogy első tárcái „A nő”-ről, „A modern irodalom”-ról szóltak.² A fővárosba kerülve és a hazulról hozott perfekt né-

* Az írás első megjelenése: *Történelmi Szemle* (37) 1995/1, 83–115.

¹ Apja Gratz Mór (1844–1907) evangélikus lelkész, egy, a 15. század elején Magyarországra telepedett – s többnyire a Felvidéken élő – német család leszármazottja. A korabeli evangélikus egyházi közelet aktív résztvevője és krónikása mind a Felvidéken, mind pedig – Kolozsvárra költözésüket követően – Erdélyben. Utóbbi helyen a kolozsvári állami tanítóképző evangélikus hitoktatójaként is tevékenykedett. Emellett több népnevelői célzatú felvilágosító írás szerzője. Anyja Dax Emma. Testvérei: Gratz Ottó (Gölnicbánya, 1879. november 30. Budapest – Csillaghegy, 1956. május 6.) közgazda, állatorvos, a mezőgazdasági tudományok doktora. A 20. század első évtizedében előbb a magyar-óvári, a keszthelyi, majd a debreceni gazdasági akadémia tanára. Külföldi tanulmányútját követően, 1910-től a Magyar Királyi Tejgazdasági Kísérleti Intézet vezetője, 1933-ig. Állattenyésztési, tejgazdálkodási kérdésekről számos, korában jegyzett szakmai tanulmányt publikált. Gratz Márta (Gyulai Zoltánné, Kolozsvár, 1887–?) tanár. 1911–1919 között a segesvári evangélikus szász tanítóképző, utána a cinkotai általános tanítóképző tanára. 1928-tól 1936-ban kérelmezett nyugdíjazásáig a szegedi polgári leányiskola tanára. Több pedagógiai tárgyú cikk szerzője.

² A modern irodalom. *Ellenzék* (Kolozsvár), 1895. június 20.; A nő. I–II. *Ellenzék*, 1895. július 17., 18.; A naturalizmus. I–II. *Ellenzék*, 1895. július 30., 31.; Harcz a háború ellen. *Ellenzék*, 1895. szeptember 13.

met tudását is kamatoztatva 1896-tól rendszeresen publikált a *Pester Lloyd*-ban is. Ugyanezen évben, diplomája megszerzése után ez utóbbi lapnak lett politikai és parlamenti tudósítóként belső munkatársa (1902-ig). 1899-től egyúttal a *Kölnische Zeitung*, emellett 1902-től az akkor alapított bécsi *Zeit* budapesti tudósítója is.

A századforduló körüli években meghatározó – és egzisztenciáját is biztosító – műfaja a publicisztika. Az a tény azonban, hogy ugyanezen időszakban *Alkotmánypolitika* és *Nemzetközi jog* címen két, tanult hivatására rímelő összefoglaló munka is kikerül tolla alól, arra enged következtetni, hogy még nem döntött egyértelműen a tudományos pályán való próbálkozás, illetve a sajtó által biztosítható karrier között.³ Az előkészületekben is aktívan közreműködő alapító tagja, majd három éven át a lapot jegyző szerkesztője volt az 1900-ban megindított *Huszadik Századnak*. Hasonlóképpen alapító tagja és titkára az egy évvel később életre hívott Társadalomtudományi Társaságnak. Az 1903–1906 közötti évek a kezdetben meglehetősen heterogén összetételű, s leginkább közéleti ambícióiban egyivású társaság fokozatos belső differenciálódásának az időszaka. Mivel 1903 után mind a lap, mind a társaság arculatát egyre inkább a szocialista gondolatkör felé elköteleződő, s a „rég Magyarországgal” radikális szakítást hirdető Jászi Oszkár formálta, Gratz 1905-ben megvált a *Huszadik Századtól*. Egy év múlva pedig – gróf Andrássy Gyula elnökkel, Hegedüs Lóránt alelnökkel egyetemben – távozott a Társadalomtudományi Társaság vezérkarából is.⁴

A szakítással végződő eltávolodást az elvi differenciálódás mellett az új század első évtizedének közepén kirobbanó aktuálpolitikai válság is erősen befolyásolta. 1904-ben, amikor a Társadalomtudományi Társaság ankétot rendezett „A társadalmi fejlődés irányairól”, Gratz a liberalizmusról tartott előadást. Ebben – többek között – a következő megállapításokat tette:

³ *Nemzetközi jog*. Budapest, 1899, II. bőv. kiad. Budapest, 1906.; *Alkotmánypolitika*. Budapest, 1900.

⁴ *A Huszadik Század*, valamint a Társadalomtudományi Társaság – leginkább Jászi munkásságát központba állító – tevékenységére lásd: *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*. I–II. Vál., bev. Litván György – Szűcs László. Gondolat, Budapest, 1973.; *Jászi Oszkár publicisztikája*. Vál., szerk., jegyz. Litván György – Varga F. János. Magvető, Budapest, 1982.; *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Vál., szerk. Litván György – Varga F. János. Magvető, Budapest, 1991.; Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása*. Akadémiai, Budapest, 1990.; Uő: Néhány dokumentum a „Huszadik Század” történetéhez. *Századok* (108) 1974/5–6, 1187–1206.

„A liberalizmus csillaga széles e világon letűnt, s elvesztette régi varázserejét.... Nyíltan beszélnek mindenütt a liberalizmus csődjéről, az igazán szabadelvű pártok egész Európában visszafejlődőben vannak, és két front ellen lévén kénytelenek küzdeni, mind szűkebb és szűkebb körökre szorulnak, helyükbe pedig új eszmék, új irányok lépnek. A helyzet kétségkívül nem hálás arra nézve, ki ma a liberalizmus védelmére vállalkozik, és – bocsássák meg – engem is némileg bátortalanná tesz, márpedig egy küzdő, ki a győzelemben kételkedik, majdnem legyőzött számba megy. [...]

A liberalizmus, ha tisztultan fogjuk fel, nem tűrhet osztályállamot, sem a felső osztály, sem a középosztály, sem az alsóbb osztályok államát, s ezért kötelessége a gazdaságilag gyengéknek védelmét magára vállalni azon károk ellen is, melyet a gazdaságilag erősebbek okoznak neki. A gazdasági szabadság elvét így keresztültűrti a nagy szociálpolitikai elv: bizonyos hendikep terhet kell az erősebbekre rakni és bizonyos terhet a gyöngéktől elvenni, hogy egyenlő feltételek mellett, egyforma esélyek között indulhassanak a nagy életharcnak, melyben egyéniségüknek méltó helyet küzdhetnek ki maguknak. [...] Az osztályelőítéletekben felnevelkedett liberalizmus is már mindinkább erre a felfogásra jut és önfenntartási ösztöne hozza magával, hogy erre a felfogásra térjen át, mert *a jövő liberalizmusa vagy szociális liberalizmus lesz, vagy egyáltalában elpusztul* [Kiemelés tőlem. Gy. Gy.]. [...]

A szocializmus azzal, hogy az államnak mindennapi életünk szabályozására kiható hatalmat ad, oly súlyosan sértő volna egyéni szabadságunkra nézve, hogy abban személyes jólétünk, jólérzésünk biztosítását éppoly kevésbé találhatnók meg, mint bármely más rendszerben, mely zsarnokilag beleavatkozik magánügyeinkbe. A szocializmus ezért alapelvénél fogva sértő jólétünkre, a liberalizmus csak hibáinál fogva, oly hibáknál fogva, melyeket egyenesen a liberalizmus ellen követtek el, és amelyek mindenesetre kiküszöbölhetők.

A szocializmus az emberszeretet nagy jelszava alatt támad, most szabadságszeretőnek mutatkozik, hogy megnyerhesse a hatalmat, de megszűnnék az lenni, mihelyt hatalomra jutott. A liberalizmus a szabadságszeretetet hirdeti, de emberszeretővé kell válnia, hogy megtarthassa a hatalmat, mely kezéből már-már ki kezd siklani. E célból meg kell tölteni a liberalizmus üres kereteit pozitív szociálpolitikai tartalommal. A liberalizmusnak csak úgy van jövője, ha gazdasági téren fölveszi a gondosko-

dást a gyengék, szegények és elnyomottak érdekében és sohasem felejtí el, hogy az éhező ember természetén alapuló jogot formálhat jóllakott embertársainak kenyerére.”⁵

Fenti sorokat közel egy évszázad távlatából olvasva mind a szociális töltetű liberalizmus, mind a hatalomra jutott szocializmus kapcsán van némi prófétikus mellézköngéje. A maga idején viszont világosan rögzítette a szocialistákkal mindinkább eszmei – majd politikai – frigyre lépő Jászi nevével fémjelzett radikalizmustól való elhatárolódásának elvi indítékait.

Ez azonban korántsem tartotta vissza attól, hogy részt vegyen a következő évben kibontakozó választójogi reformküzdelmekben. Több írásában, előadásában kardoskodott az általános választójog bevezetése mellett.⁶ 1905-ben alapító tagja, később főtitkára a Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületének. 1906 márciusában a szabadkőműves Demokratia páholy tagjává avatták. Ugyanezen évtől a bécsi *Neue Freie Presse* budapesti szerkesztője lett. Az eddig elősorolt lapokban tíz éve folytatott hírlapírói tevékenysége, a *Huszedik Század*ban havonkénti rendszerességgel megjelentetett *Kortörténeti Szemléje*, az egzisztenciális rendezettségén túl olyan közéleti ismertséget, kapcsolatrendszer, tájékozottságot és felkészültséget is biztosított számára, amit immáron politikai pályán is megkísérelhetett kamatoztatni.

Az 1906. évi országgyűlési választásokon a Nagyszebenhez közeli (etnikailag román, választójogosultságot tekintve pedig evangélikus szász többségű) újgyházi kerület pártonkívüli programmal választotta képviselővé. A parlamentbe kerülve belépett az Andrássy Gyula vezetésével szerveződött Alkotmánypártba. Előbb az országgyűlés naplóbíráló, majd 1907 októberétől a munkásügyi bizottságának lett tagja. Ez utóbbi tisztét a későbbi ciklusokban is megtartotta, egészen 1917. március 1-ig. Az Alkotmánypárt felbomlása után ugyanabban a kerületben Tisza István Munkapártjának programjával választották ismét képviselővé.

1911-től a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének ügyvezető igazgatója, s e tiszteből eredően delegálta a GYOSZ az Országos Ipartanács tagjai-

⁵ A liberalizmus. *Huszedik Század* (5) 1904/1, 105–182. Újabbán lásd: *Magyar liberalizmus*. Vál. Tőkéczi László. Osiris, Budapest, 1993. 255–265.

⁶ *Általános választójog és nemzeti politika*. Budapest, 1905.; *Az általános választójog és Tisza István gróf*. Budapest, 1905.; *Az általános választójog szociológiai szempontból*. Budapest, 1906. (Az Általános Titkos Választójog Ligájának Kiadványai, 8.)

nak sorába. Az első világháború kitörése után előbb a Hadsegélyző Bizottság, majd több háborús (készletgazdálkodási) központ elnöke, illetve tagja volt.⁷ Emellett 1917-től az Országos Munkás-betegsegélyző és Balesetbiztosító Pénztár alelnöke, vezetőségi tagja a Közép-Európai Gazdasági Egyesületnek, valamint a Német–Magyar–Osztrák Gazdasági Szövetségnek.

1917. február 25-én gróf Tisza István magyar miniszterelnök javaslatára Ottokár Czernin gróf, a Monarchia külügyminisztere a közös külügyminisztérium kereskedelempolitikai osztályának élére nevezte ki. 1917. június 15-től gróf Esterházy Móríc rövid életű kormányának pénzügyminisztere,⁸ s egyúttal császári és királyi valóságos belső titkos tanácsos. Tisztségétől Wekerle Sándor harmadik kormányalakítása után egy hónappal, szeptember 16-án vált meg, s Bécsbe tért vissza, korábbi osztályfőnöki posztjára. E minőségében vett részt a breszt-litovszki orosz és a bukaresti román béketárgyalásokon. Itt végzett munkája elismerésül tüntette ki IV. Károly császár és király 1918-ban a Lipót-rend nagykeresztjével.⁹ Szolgálatát a Monarchia

⁷ Ezek: Országos Közélelmezési Tanács, Háborús Ócskapapír Átvételi Bizottság, valamint az Országos Magyar Kiállítási Központ.

⁸ Lásd: *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából*. Szerk. Iványi Emma. Akadémiai, Budapest, 1960. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. – Forráskiadványok 8.); *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)*. Hrsg. Miklós Komjáthy. Akadémiai, Budapest, 1966. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. – Forráskiadványok 10.)

⁹ Iróniától sem mentesen rekonstruálja a kitüntetés kiérdemlésének körülményeit Hatvany Lajos a Karinthy Frigyessel és Kosztolányi Dezsővel együtt szerkesztett *Esztendő* című irodalmi lap egyik korabeli számában: „A világtörténelmi fotográfiákon, amiket magnézium-fény mellett készítettek, [...] az összes urak frakkban vannak, szmokingban és díszgyenruhában, csak egy úr, Czerninnek nemcsak az asztal mellett helyrajzilag, de politikailag is jobb keze van szerény polgári ruhában – Gratz Gusztáv. Azt mondják, nem véletlenség, hogy a békét késő éjszaka kötötték meg. Délután már minden rendben volt, tisztázott a helyzet, s ekkor Czernin gróf azt javasolta, hogy a tárgyalást szakítsák félbe éjfélig és közben jól vacsorázzanak meg. Nem tudjuk, de valószínűnek tartjuk, hogy e vacsorán Gratz Gusztáv nem vett részt. Ő a vacsora alatt dolgozott, mindent magára vállaló lelkiismeretességgel elvégezte mindenkinek a dolgát. Gratz Gusztáv tudniillik maga a megtestesült szorgalom, egész élete a tiszta és egyenletes munka és ez minden dicséret és minden gáncs, ami érheti. Szorgalmas munkás, tud, szeret és akar dolgozni, és ami a legfőbb, egyforma lelkesedéssel, akár parlamenti tudósítást csinál a Pester Lloyd-nak, akár békeszerződést a világtörténelemnek. [...] Csöndes, elmélyedő, alapos, minden iránt érdeklődő bölcs ember nagy műveltséggel és nagy intelligenciával. Élete és kétségtelen szerencséje bizonyítéka az öreg igazságnak, hogy ha az ember nem

összeomlásával, a k.u.k. külügyminisztérium 1918. november 5-i megszűnésével egyidejűleg ért véget.

Az 1918. évi őszirozsás forradalom, majd az 1919. évi proletárdiktatúra időszakában Bécsben maradt, és bekapcsolódott a Bethlen István gróf vezetésével szerveződő Antibolsevista Komité tevékenységébe. Gratz volt a közvetítő, aki az ABC nevében felajánlotta az akkor Bécsben tartózkodó Garami Ernőnek, hogy az ő vezetésével szervezendő (polgári + szociáldemokrata) politikusokkal váltsák fel a budapesti tanácskormányt. Garami csak „tisztá” szociáldemokrata kormányzat esetében vállalta volna a szerepet, így nem jött létre megállapodás.¹⁰ A kommün bukása után Gratz Gusztáv 1919. október 7-től 1921. január 16-ig rendkívüli követ és meghatalmazott miniszteri rangban Magyarország első bécsi követe volt. E minőségében tárgyalt 1920 elején az osztrák kormány, illetve az ottani politikai közelet számos vezető személyiségével az ún. burgenlandi kérdésnek a két ország közötti békés rendezéséről, de a megbeszélések – ekkor – sikertelenül végződtek.¹¹

1921. január 18. és április 12. között gróf Teleki Pál második kormányában külügyminiszter, s február 26-tól egyidejűleg a nemzeti kisebbségek tárcá nélküli miniszteri posztját is betöltötte. Idézésre érdemes az a felszólalása, mely a Teleki-kormány programja fölött meginduló parlamenti vita során hangzott el, s amelyben – több, tárcáját érintő észrevételre reagálva – miniszterként követni kívánt cselekvési szempontjait fogalmazta meg.

akar semmit, akkor mindent elérhet. Csak nem kell akarni excellenciás úrnak lenni és okvetlenül az lesz az ember. Gratz biztosan nem akart, és amikor a világháború elején a parlamenti hírlapírók szobájából rekedtre telefonálta magát, hogy a Semmeringen üdülő Benediktet a Pressétől értesítse Tisza beszédének egy fontos momentumáról, dehogy is képzelte azt, hogy március harmadikán ő köti meg a békét az oroszokkal. Gratz az első újságíró, akit, bár sokra vitte, nem irigyelnek, hanem büszkének rá a volt kollégái. [...]” Személyleírás. *Esztendő*, 1918/3, 179–181. Később megkapta az I. osztályú polgári és hadi érdemkeresztet, a III. osztályú porosz vörös sasrendet, a német vaskeresztet, a bajor Lajos-király érdemkeresztet.

¹⁰ Romsics Ignác: *Gróf Bethlen István politikai pályája, 1901–1921*. Magvető, Budapest, 1987. 176–177.; Uő: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Magyarországtudató Intézet, Budapest, 1991. 82–83.

¹¹ Lásd Soós Katalin: *Burgenland az európai politikában, 1918–1921*. Akadémiai, Budapest, 1971.; Bellér Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása*. Akadémiai, Budapest, 1975. 105.; Kerekes Lajos: Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehr-mozgalom (1920–1930). *Történelmi Szemle* (4) 1961/2, 199–216.

„A politika művészete abban áll, hogy az ember minden adott helyzetben összhangzásba hozza a legitim aspirációt a megvalósításukra kínálkozó lehetőségekkel és a rendelkezésre álló eszközökkel. De céljaink világosan ki vannak tűzve és mindnyájan ismerjük azokat, úgyhogy róluk sokat beszélnünk nem is szükséges. Annál közelebb fogunk hozzájuk jutni, minél jobban összefogunk, minél konszolidáltabb állapotokat tudunk teremteni, s minél inkább vagyunk képesek a gazdasági jólét előfeltételeinek megteremtésével vonzerőt gyakorolni minden irányba.

Ami a politikai célok megközelítésére alkalmas eszközöket illeti, t. Nemzetgyűlés, két út áll rendelkezésünkre. Az egyik a forradalmi út, amely a reánk erőszakolt békeszerződéseknek széttéptésével, az azok ellen való nyílt ellenszegüléssel, a leggonoszabb indulatoknak és szenvedélyeknek felkavarásával az anarchiát akarja szembehelyezni a mai világhatalmasságok akaratával. Ez az az út, amelyet Oroszország követ és ez a példa minden inkább, mint megbízható. A mi egész geográfiai helyzetünk, ellenséges államok közepette való izoláltságunk, területünk viszonylagos szűk volta, de az általunk tudatosan követett, a rend és a tekintély helyreállítását célzó politikánk is megtiltja nekünk, hogy erre az útra lépjünk. A másik út, amelyet a Nemzetgyűlés eddig is követett, amidőn a trianoni szerződést ratifikálta, az az út, amely a szerződések által teremtett helyzetet a viszonyok kényszere alatt elfogadja új politikájának a kiindulópontjául és abból kiindulva igyekszik új erőre kapni és távolabbi céljai felé törekedni. Meg vagyok győződve róla, hogy ezen az úton is el tudjuk érni a célokat, amelyeket fel nem adunk akkor, amikor lemondunk arról, hogy különben is meddő, kalandos vállalkozásokkal igyekezzünk azokat megvalósítani. Ez azonban nem zárja ki, sőt egyenesen megköveteli, hogy sérelmeink meggyógyítása érdekében minden erre kínálkozó alkalmat megragadjunk, és hogy azokon a fórumokon, amelyekbe való bejutásunkra a trianoni szerződés elfogadásával jogcímet nyertünk, újból és újból hangoztassuk a velünk szemben a békekötéssel és az azóta elkövetett igazságtalanságok reparálásának abszolút szükségességét.

A békeszerződés erre különösen egy fórumot állapított meg, a népek szövetségét, amelynek nagy és nemes céljaival Magyarország teljesen szolidaritásban érzi magát. A magunk gyöngé erőivel, de kivált a magunk példájával támogatni is fogunk minden törekvést, amely oda irányul, hogy a népek szövetsége a maga céljainak elérésére valóban alkalmassá tétessék, föltéve, hogy abba Magyarországot teljesen egyenrangú félnek

fogadják be. Mi csak az eszmét nézzük és nem az annak megvalósítására szolgáló eszközök tökéletlenségét, és teljes hajlandóságunkat nyilvánítjuk ki már most is, hogy az azok tökéletesítésére irányuló minden törekvésben magunk is résztveszünk. [...]

El vagyunk határozva arra, hogy politikánkat a trianoni béke alapjára helyezvén, nehéz érzelmi áldozatok árán is a most említett két európai nagyhatalom [Franciaország és Anglia – Gy. Gy.] vezetése alatt álló európai civilizáció érdekében igyekszünk összhangzásba hozni az ő politikai törekvéseikkel, abban a reményben, hogy az európai béke fenntartására és a konszolidáció előmozdítására irányuló politikájukban be fog következni az a pillanat is, amikor be fogják látni, hogy a magyarság legitim törekvéseinek felkarolása és érvényesítése éppen ennek az európai békének és konszolidációnak is elsőrangú érdeke.”¹²

Teleki oldalán részt vett az 1921. március 14–15-én Bruckban folytatott magyar–csehszlovák kormányközi tárgyalásokon. A Beneš külügyminiszter és Hotovetz kereskedelmi miniszter vezette csehszlovák küldöttséggel folytatott, részben politikai (kisebbségi jogvédelem), részben gazdasági-kereskedelmi tárgyú megbeszélések reményteljesen indultak, de IV. Károly király húsvéti Magyarországra érkezése miatt megállapodás nélkül félbeszakadtak.¹³ IV.

¹² Az 1920. évi február hó 16-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VII. 1921. február 4-i ülés. 382–383.

¹³ A tárgyalásokat ismerteti Bellér B.: *Az ellenforradalom nemzetiségi...*, i. m. 168–169. Jegyzőkönyveit lásd *Papers and Documents relating to the Foreign Relations of Hungary*. Published by the Hungarian Ministry for Foreign Affairs. II. January to August 1921. Budapest, 1946. 225–241. Ádám Magda kutatásai szerint ugyanitt Teleki és Gratz diplomáciai körökben is vállalt legitimizmusuk ellenére szóbeli kötelezettséget vállaltak a Habsburg-restauráció elkerülésére. Ádám Magda: *A kisantant és Európa, 1920–1929*. Akadémiai, Budapest, 1989. 94–95, 102–104, 202–208. A brucki tárgyalások 1921 júniusában Marienbadban, majd szeptemberben Brünnpben folytatódtak, az őszi második királypuccskísérlet azonban végképp zátonyra futtatta a magyar–csehszlovák közeledést, s nagymértékben elősegítette a kisantantgyűrű létrejöttét. Lásd Ádám Magda: *Magyarország és a kisantant a harmincas években*. Akadémiai, Budapest, 1968. 34. Ugyanezen tárgyalásoknak másik irányú kihatása az volt, hogy Benešnek az új magyar kormányzat képviselőivel folytatott tárgyalásai szétfoszlatták a bécsi magyar októberista emigráció addig dédelgetett reményét, hogy Prága őket a regnáló magyar rezsim valamifajta alternatívájaként hajlandó lesz tartósan támogatni. Lásd *Károlyi Mihály levelezése*. II. Szerk. Hajdu Tibor. Akadémiai, Budapest, 1990. 44–46.

Károly első visszatérésének kudarca nyomán Gratz leköszönt posztjáról,¹⁴ de II. fizetési osztályba soroltan a külügyminisztérium követeinek rendelkezési állományában maradt, és az új miniszterelnök, gróf Bethlen István, Lehár Antal báróval egyetemben bevonta azokba a titkos megbeszélésekbe, melyek Burgenland – erőszakos fellépést sem kizáró – visszaszerzését célozták.¹⁵

Tevékenyen közreműködött IV. Károly 1921. októberi, második visszatérési kísérletének megszervezésében. Az exuralkodó a Rakovszky István vezetésével kinevezni szándékozott (ellen)kormány pénzügyminiszterévé designálta. E minőségében vett részt az 1921. október 23-ról 24-re virradó éjszakai tárgyalásokon, melyet Károly hívei a Bethlen-kormány képviselőivel folytattak, de az újfent kudarcba fulladt királypuccs után letartóztatták. Tízheti vizsgálati fogság után 1922 januárjában Gratzot és karlista társait (akik közül gróf Andrássy Gyula a külügyminiszteri, báró Lehár Antal a hadügyminiszteri, Beniczky Ödön a belügyminiszteri, gróf Apponyi Albert a kultuszminiszteri tárca várományosa volt) szabadlábra helyezték. A királypuccs hazai résztvevői, köztük Gratz ellen „lázasadás” címén megindított bűnvádi eljárás – IV. Károly 1922 áprilisában bekövetkezett halála után – 1924 nyarán a kormányzó és az akkori igazságügy-miniszter által aláírt pertörléssel végződött.¹⁶ Közben, 1922. július 30-án a köztisztviselői kar racionalizálásának egyik hullámában – 47 éves korában – nyugdíjazta a Külügyminisztérium.¹⁷

A kortárs politikai közéletben – és a későbbi historiográfiai utalásokban – mindezek után hajlíthatatlan legitimistaként elkönyvelt Gratznak azért érdemes egy, a pozicionált politizálástól való visszavonulása után elhangzott és publikált előadásáról megemlékezni, mivel az – valamint még szinte feldolgozatlan gazdaságpolitikai elemzéseinek szériája – arról tanúskodik, hogy a gazdaság működéséről-működtetéséről vallott felfogásában továbbra is

¹⁴ Az első királypuccsot követően mondott – lemondását megelőző – beszédét lásd *Az 1920. évi február 16-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. IX. Az 1921. április 6-i ülés. 161–165.

¹⁵ Soós K.: *Burgenland*, i. m.; Bellér B.: *Az ellenforradalom nemzetiségi...*, i. m. 196–197., Ádám M.: *Magyarország és a kisantant*, i. m. 114–120.; Kerekes Lajos: *Olaszország, Magyarország*, i. m.; Romsics I.: *Bethlen István*, i. m. 134–135.

¹⁶ Lásd *IV. Károly visszatérési kísérletei*. H. é. n.; *A fasiszta rendszer kiépítése és a népnymor Magyarországon 1921–1924*. (Iratok az ellenforradalmi rendszer történetéhez 2.) Szerk., bev. Nemes Dezső. Szikra, Budapest, 1956. 230–245.

¹⁷ Lásd *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez, 1918–1945*. Szerk., vál., jegyz. Pritz Pál. Akadémiai, Budapest, 1994. 143–144, 450.

kitartott korábbi liberális elkötelezettsége mellett. Pontosítva, politikai értelemben is elutasította azt a legismertebb változatában Szekfű Gyula *Három nemzedékében* képviselt álláspontot, mely a Monarchia összeomlásáért, a forradalmakért és Trianonért is a liberalizmust tette meg egyik legfőbb bűnbakká. Emellett – érvel tovább –

„azt sem tartom indokoltnak, hogy a háborúban tett új tapasztalatok igazolnák a liberális elvektől való eltérést. A háború folyamán tényleg több kísérlet történt a gazdasági életbe való mesterséges benyúlások formájában, amelyek merev ellentétben állnak a liberális gazdasági tanokkal. Ha ezek a kísérletek fényes eredményeket tudnának felmutatni, akkor a liberalizmustól való elfordulás talán érthető volna. De ennek éppen ellenkezője áll. Éppen a háború alatt tett kísérletek bizonyították be, hogy minden mesterkélt állami beavatkozás a gazdasági életbe akkor, amikor bizonyos bajokat meg akar szüntetni, csak új bajokat teremt, amelyek sokszor lényegesen túlhaladják azokat az előnyöket, amelyeket az intézkedések segítségével el akar érni. [...]

A mesterséges beavatkozás által teremtetett helyzet oly bonyolult viszonyokat hozott létre, amelyek között senki nem tudott eligazodni. Senki sem tudja, hogy melyik gazdasági belenyúlás mikor fog valamely közvetett hatásával az ő saját területén valahol robbanásokat okozni. Ez az állapot teljesen megbénítja az üzleti életet, az üzleti forgalmat. A kalkuláció mind nehezebbé válik. A legszolidabb termelési ágak kénytelenek spekulatív mozzanatoknak tág teret engedni. Biztosnak látszó számítások máról holnapra megdőlnék. Az üzleti élet tele van csapdákkal, amelyek ellen a tőketulajdonos, az árubirtokos a maga feltételeinek a megszabásánál eleve védekezik. A következmény, szertelen üzleti hasznok mellett, a fogyasztóknak szertelen megterhelése. A legegyszerűbb gazdasági funkciókba otrombán állami szervek kapcsolódnak bele és komplikálttá tesz a legegyszerűbb gazdasági tranzakciókat, járhatatlanokká a legszimplább utakat. Ahol a kereskedelem azelőtt öt percen belül döntött, ott most hetekig kell bizonytalan eredménnyel szaladgálni kiviteli és behozatali engedélyek után, és amikor ezek megvannak, sokszor maga az üzlet, amelyről szó van, nem lehetséges többé. Azelőtt, ha valaki üzleti útra indult, egy órával a vasút indulása előtt is elhatározhatta magát arra és másnapra visszatérhetett, most útleveleknek, vízumoknak beszerzésével előbb napoknak kell eltelniük. A következmény az, hogy a termelés

és a kereskedelem mindenütt stagnál, dacára annak, hogy a fogyasztás távolról sincs kielégítve. [...] Mindaddig, amíg ez a mentalitás meg nem változik, amíg vissza nem térünk a nemzetközi gazdasági életben régebben szokásban volt szabad forgalom rendszerére, amíg egyszerűen a gazdasági életben bizonyos a mainál liberálisabb elvek érvényesülni nem fognak, a gazdasági élet mai bénasága nem lesz megszüntethető.”¹⁸

1924 augusztusában, fél évvel a Szovjetunió diplomáciai elismerése után, amikor Berlinben magyar–szovjet tárgyalások kezdődtek a követcserékről és a missziók megnyitásáról, Gratz Kánya Kálmán külügyminiszter-helyettesnél és Walko Lajos kereskedelmi miniszternél kezdeményezte egy, a két ország közötti kereskedelmi egyezmény megkötését is. Bár ez utóbbira nem került sor, a *Tolnai Világlapjának* egyik korabeli száma – tévesen – mint a Szovjet-Oroszországba dezinált első magyar követet mutatta be.¹⁹

A húszas években, kormányzati szerepvállalásának megszűnését követően is számos gazdasági vállalkozásban és társadalmi egyesület vezető tisztségeiben bukkanhatunk nevére.²⁰ Ezek közül – annak közvetlen politikai összefüggései miatt – csak egy megbízatásáról szólnunk részletesebben.

¹⁸ Gratz Gusztáv: *Gazdasági és politikai liberalizmus*. Magyar Cobden-Szövetség, Budapest, 1922. 26. Utánközlés: *Magyar liberalizmus*, i. m. 469–478.

¹⁹ Magyarország első moszkvai követe Jungerth-Arnóthy Mihály volt, aki eleinte Ankarából adminisztrálta a két ország diplomáciai kapcsolatait, majd – a követség moszkvai épületének elkészülte után – 1935 májusában kapott utasítást új állomáshelyének elfoglalására. Lásd: *Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon, 1924–1926*. (Iratok az ellenforradalom történetéhez 3.) Bev., szerk. Nemes Dezső. Kossuth, Budapest, 1959. 703–704.; *Tolnai Világlapja*, 1924. október 15.; Jungerth-Arnóthy Mihály: *Moszkvai napló*. S.a.r., bev. Sipos Péter – Szűcs László. Zrínyi, Budapest, 1989.

²⁰ Elnöke és vezérigazgatója volt a Biedermann-féle vasútfelszerelési társaságnak; a Magyar Kereskedelmi Bank igazgatótanácsának tagja; a Dorogi és Társa Gumigyár Rt. igazgatótanácsának elnöke; az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár Rt. ügyvezető igazgatója, majd elnök-vezérigazgatója; a Pesti Viktória Gőzmalom Rt. igazgatósági tagja; a Pénzügyi Központ választmányának tagja; az Országos Gazdaságstatisztikai és Konjunktúrakutató Bizottság tagja; 1928-tól a Magyar Külügyi Társaság, emellett 1931-től a Magyar Szemle Társaság alelnöke; 1935-től a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választmányi tagja; a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara állandó magyar delegátusa, tagja a szervezet tanácsának és végrehajtó bizottságának; a Magyar–Román Kereskedelmi Kamara elnöke; az Interparlamentáris Unió tagja, s ugyanott tagja a szervezet nemzetközi jogi bizottságának; 1941-től a Magyar–Olasz Bank alelnöke.

1924-től alapító tagja és – közel másfél évtizeden át – elnöke volt a Magyarországi Németek Közművelődési Egyesületének (MNKE; *Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein*). A szerveződő nemzetiségi egyesület vezetőjéül való megválasztása mögött két konvergáló mozzanat munkált. A hazai németiség legismertebb korabeli vezetője, Bleyer Jakab egyetemi tanár és nemzetiségi exminiszter elsősorban azért hajlott Gratz elnökké választására, mert – szűkebb környezetének álláspontját respektálva – hasznosnak vélte Gratznak mind a kormánykörökben, mind a gazdasági eliten belül élvezett jó kapcsolatait. (Másodsorban azért, mert mellette ő kapta meg az ügyvezető alelnöki tiszteletet.) Kormánykörökben pedig azért támogatták jelölését, mert a nemzetiségi vezetőknél mérsékeltebb álláspontot képviselt a nemzetiségi rendeletek, illetve az 1924. évi nemzetiségpolitikai törvény ügyében, továbbá mert az 1919. évi Antibolsevista Komiteében való szorosabb együttműködésük óta Bethlen bizalmi emberei közé számított.²¹ Mindezeknek is része lehetett abban, hogy az 1926. évi választásokon kormánytámogató pártonkívüli programmal kapott képviselői mandátumot a sváb többségű bonyhádi választókerületben. 1931-ben ugyanitt újraválasztották. Az országgyűlés külügyi bizottságának kezdetől, a pénzügyi bizottságának 1927. február 1-től volt tagja. Szerepvállalása az MNKE vezetésében a harmincas években vált politikailag még inkább jelentőssé, midőn – a disszimiláció álláspontját képviselő Bleyer Jakab 1934. évi halála, illetve Hitler időközbeni hatalomra kerülése után – tovább erősödött a hazai német nemzetiség politikai ambíciókat is dédelgető reprezentánsainak álláspontja. Bleyer halála után a Basch Ferenc névvel fémjelezhető irányzat – a Külföldi Németek Egyesületének (*Verein für das Deutschtum im Ausland*) konspiratív pénzügyi támogatását is élvezve – orientálódott egyre inkább a német nemzetiszocialista törekvések felé, emellett kisebbségi kollektív politikai jogok szentesítését követelte a magyar kormányzattól.

A Gratz Gusztáv által is képviselt mérsékelt irányzat az államhatalom iránti feltétlen lojalitást vallotta, s nem kívánt túllépni a kulturális autonómia – ezen belül az anyanyelvi oktatás, lap- és könyvkiadás intézményes biztosításának – követelésén. 1934–1935-ben még Hitler is olyan értelmű instrukciókkal

²¹ Az egyesület megalakulásának részletes leírását lásd Bellér B.: *Az ellenforradalom nemzetiségi...*, i. m. 276–285. A két világháború közötti parlamenti almanachokban visszatérően az olvasható rövid életrajzaiban, hogy Bethlen személyes kérésére vállalta el a MNKE elnöki tiszteletét. Ugyanezt erősíti meg Bellér Béla: *A magyarországi németiség rövid története*. Magvető, Budapest, 1981. 156.

látta el a Budapesten akkreditált német követeket, hogy „a magyarországi kisebbségi kérdést semmi esetre sem szabad olyan formában kezelnünk, hogy az megterhelje az [...] általános magyar–német viszonyt”. Ekkor még a magyar fővárosból Berlinbe küldött német diplomáciai jelentések is tolerálták Gratz – visszatérően megemlített – kormánya iránti lojalitásának elsődlegességét. A harmincas évek közepén ennek ellenére egyre inkább elmérgesedett a szervezeten belül a Gratz-féle „hazához hű”, illetve a Basch–Kusbach csoport által képviselt „germánhű” irányzat viszonya. Még inkább a szakadást stimulálta az évtized második felében Berlin álláspontjának megváltozása, és az, hogy az ún. Wandervögel (Vándormadár)-mozgalom révén közvetlen nagynémet agitációba kezdtek Magyarországon. A birodalmi külpolitika a magyar területi revízió támogatása fejében politikai üzlet részévé tette a hazai németiség helyzetének revideálását, s nyíltan a kollektív politikai jogosítványokat követelő irányzat mögé állt. Ezzel egyenes arányban vált Gratz Gusztáv fokozatosan persona non gratává – egy bizalmas feljegyzés szerint „a birodalmi határokon belül maradéktalanul visszautasított személlyé”. Különösen 1937-től, amikor nyilvánosan tiltakozott az ellen, hogy a kormány engedélyezte a pángermán szellemiségű mozgalom megszerveződését. A hazai németiség – mint mondta – „hazájához legyen hű, és ne a nagynémet politikai eszméket igyekezzék szolgálni”.²² Amikor pedig a magyar kormány a Felvidék déli részének visszaszerzését lehetővé tevő első bécsi döntés „meghálálásaként” 1938. december elején ellenjegyezte a Magyarországi Németek Népi Szövetségének (*Volksbund der Deutschen in Ungarn*) működési szabályzatát – méghozzá a lázításért korábban már elítélt Basch Ferenc elnöklete alatt –, Gratz Gusztáv ez elleni tiltakozásul még ugyanabban a hónapban lemondott a MNKE elnöki tisztségéről.²³

²² L. Nagy Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak, 1931–1945*. Akadémiai, Budapest, 1986. 63.; *Esti Kurír*, 1937. augusztus 5.; *Újság*, 1937. július 16. Ugyanennek a kérdésnek a másik – kormányzati – vonatkozására hívta fel pőre nyíltsággal a figyelmet Darányi Kálmán miniszterelnöknek írott 1937. szeptember 14-i memorandumában: „Ha ennek a mozgalomnak nem tudjuk útját állni, akkor számolnunk kell azzal, hogy rövid néhány esztendő múlva a magyarországi németiség a német politika egyszerű eszközévé fog válni.” Idézi: Tilkovszky Lóránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország, 1938–1945*. Kossuth, Budapest, 1978. 16. Gratz eltávolítását a MNKE éléről nyíltan felvetette Frick német belügyminiszter 1938. március 5-én, Sztójay Döme magyar követ-tel folytatott tárgyalásán. Tilkovszky L.: *Ez volt a Volksbund*, i. m. 17–18, 24–27.

²³ Lásd *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944*. Összeáll., bev. Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Lóránt – Juhász Gyula. Kossuth, Budapest, 1968., különösen 12–13, 64–65, 90–96, 127–137, 175–177,

A kormányzati szerepvállalás utáni munkásságának másik jelentős vonulataként külön érdemes szólni szerkesztői, közírói tevékenységéről. Bár a hírlapírással sem hagyott fel, a húszas évek második felétől sokkal inkább a különböző folyóiratokban közölt külpolitikai és külgazdaságpolitikai elemző esszék alkották tevékenységének nagyobb részét. 1925-ben indította meg – és szerkesztette másfél évtizeden keresztül – az *Ungarisches Wirtschafts-Jahrbuch* (*Magyar Gazdasági Évkönyv*) című kiadványt. 1927-es útra bocsátásától kezdve rendszeres tanulmányírója és szerkesztőbizottsági tagja a *Magyar Szemlének*, valamint a *Külügyi Szemlének*. A harmincas évek végéig ezekben a lapokban több mint félszáz elemző írása látott napvilágot, de az Anschlusst követően leköszönt a *Külügyi Szemle* tíz éven át betöltött szerkesztőbizottsági elnökségi tiszteréről, és a bizonyos értelemben „őrségváltó” lap további szerkesztésében nem vett részt. Nem ilyen gyakorisággal, de ugyancsak rendszeres tanulmányírója volt a húszas években a *Revue de Hongrie*-nek. A következő évtizedben a *Nouvelle Revue de Hongrie*, valamint a *Hungarian Quarterly* is többször közölte írásait. A mindkét lapot szerkesztő Balogh József fennmaradt hagyatékából tudható, hogy gyakori cikk-kérését Gratz, nagyarányú elfoglaltságai miatt, visszatérően elhárítani volt kénytelen.²⁴ Ennek ellenére ezek az idegen nyelvű folyóiratok is másfél tucat elemzését jelentették meg. Eközben jelentette meg – egy szerzőtárssal – német, illetve angol nyelven a Monarchia összeomlásának gazdasági összetevőiről írott nagylélegzetű elemzését,²⁵ majd a harmincas évek közepén, a dualizmus fél évszázadáról és az 1918–1919. évi forradalmi időszakról írott monográfiáit.²⁶

Gratz publicisztikai munkásságában a húszas évek második felétől – s időnként a kormány felkérésére vállalt tájékoztató szerepkörben a magyar

215–217, 241–243., továbbá: Bellér B.: *A magyarországi németiség*, i. m. 161–169. Gratz az MNKE élén kifejtett tevékenységéről – számos dokumentumot is közölve – maga ad számot a *Deutschungarische Probleme* címen 1938-ban Budapesten közzétett munkájában. A Volksbund történetét, széles körű forrásfeltárást is végezve önálló – már idézett – monográfiában Tilkovszky Lóránt dolgozta fel.

²⁴ Balogh József hagyatékából Gratzcal való levélváltásait lásd OSZK Kézirattára. F/1.

²⁵ *Die äussere Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns. Mitteleuropäische Pläne.* (Richard Schüllerrel társszerzőségben) Wien–New Haven, 1925. (angolul: New Haven, 1925.); *Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich-Ungarns. Die Tragödie der Erschöpfung.* (Richard Schüllerrel társszerzőségben) Wien–New Haven, 1930.

²⁶ *A dualizmus kora.* I–II. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934. (reprint, Akadémiai, Budapest, 1992.); *A forradalmak kora.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1935. (reprint, Akadémiai, Budapest, 1992.)

diplomácia nem hivatalos szürke eminenciásaként – a közép-európai utód-államok együttműködésének megteremtésén fáradozott. Ennek megfelelően szorgalmazott az 1927-ben megkötött magyar–olasz egyezmény után egy magyar–délszláv gazdasági-kereskedelmi megállapodást.²⁷ 1929-ben egy sajtópolémiaiban éppúgy elutasította az ekkor aktivizálódó német külgazdasági expanzionizmus irányába való elköteleződést, mint ahogy illúziónak tekintette, hogy Németország térnyerését esetleg valamifajta egyoldalú francia orientációval kellene ellensúlyozni.²⁸ Ez egészült ki azzal, hogy 1930-tól az öt évvel korábban életre hívott nemzetközi gazdaságkutató intézményhálózat, a Mitteleuropäische Wirtschaftstag(ung) keretében működő budapesti Közép-európai Intézet megszervezője és igazgatója lett.²⁹ A harmincas években az egyre inkább érzékelhető német expanzió ellenében érvelt a Monarchia utódállamainak szorosabb együttműködése mellett. A gazdasági válságból való kilábalás reménye is erre látszott indítani a magyar kormányt; legalábbis ez tűnik ki azokból az óvatos, tapogatózó lépésekből, amelyeket a Csehszlovákiával való szorosabb együttműködés érdekében 1931 végén – nem hivatalos felhatalmazással, de kormányzati felkérésnek eleget téve – előbb Hantos Elemér, egy év múlva pedig Gratz Gusztáv tett Edvard Beneš csehszlovák külügyminiszter felé, hogy a két állam közeledésének esélyeiről csejelenek eszmét.³⁰ Beneš, immáron Csehszlovákia államelnökeként, csak hat

²⁷ Interjú G.G.-val a magyar–olasz szerződéshez kapcsolódó magyar–szerb szerződésről. *Neue Freie Presse*, 1927. május 30. Lásd ugyanerről felszólalását az olasz–magyar szerződés becikkelyezésekor, az országgyűlés 1928. november 21-i ülésén. Az 1927. január 15-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XVI. Az 1928. november 21. ülés. 171–176.

²⁸ Bleyer Jakab: A magyar és német viszony. *Magyar Szemle*, 1929. február, 115–125.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: Új helyzet – új magyar politika az új német imperializmussal szemben. *Előőr*s, 1929. március 2.; Gratz Gusztáv: Magyarország és németiség. *Magyar Szemle*, 1929. június, 192–203., Lásd Fejes Judit: *Magyar–német kapcsolatok, 1928–1932*. Akadémiai, Budapest, 1981. 64–65.

²⁹ Korábban a Mitteleuropäische Wirtschaftstag(ung)ban Hantos Elemér képviselte Magyarországot. Neki azonban – átmenetileg – megromlott a kapcsolata a szervezettel, s a budapesti intézet megszervezésével egy időben őt váltotta fel Gratz. Lásd Kövics Emma: *Az európai egység kérdése és Németország, 1919–1933*. Akadémiai, Budapest, 1992. 53, 55.

³⁰ Ádám M.: *Magyarország és a kisantant*, i. m. 50.; Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején, 1932–1936*. Akadémiai, Budapest, 1982. 84.; Gratz 1931 novemberében az államháztartás egyensúlyba hozásáról értekezve, majd az 1932–33. évi költségvetés parlamenti vitáján a Tardieu-tervezettel egyetértve ugyancsak

évvel később hajlott volna egy Bécs–Budapest–Prága blokk megformálására – amiről ugyancsak Gratz adott hírt a magyar külügyminisztériumnak. De ekkor már meglehetősen késő volt a szándék realizálásához; a kalendárium az Anschluss előtti napokat mutatta.³¹

Míg 1931 tavaszán még – újságcikkben is – elkötelezte magát Bethlen István – bukása előtti – „nemzeti összefogást” sürgető törekvése mellett, ugyanazon év őszén, Károlyi Gyula kormányalakítása után már Rassay Károly pártjának reprezentánsaival együtt tömörültek ellenzékbe a legitimisták és a liberálisok.³² Ugyancsak ott találjuk Gratzot 1933 második felében a liberális és a legitimista ellenzék időközönkénti társas összejövetelén, az ún. Ottó-vacsorákon.³³ 1935 tavaszán pedig formálisan is csatlakozott Rassay Károly Polgári Szabadelvű Pártjához.³⁴ 1936-ban – Sándor Pál halála után – a budapesti északi választókerület képviselőjeként került a törvényhozásba. 1939-ben ugyanitt a Polgári Szabadságpárt programjával választották meg képviselőnek. Előbb a közgazdasági és a társadalompolitikai bizottságnak, majd 1940 októberétől 1944. márciusig a zárszámadás-vizsgáló bizottságnak volt tagja. 1939 júniusától – a lap 1939. november 17-i megszűnéséig – a *Pesti Napló* főszerkesztője volt. Ugyanezen évtől a korábbi német nyelvű változat mellett – mert a megváltozott nemzetközi viszonyok miatt fontosnak tartotta – angol nyelven is kiadta a *Magyar Gazdasági Évkönyvet* (*The Hungarian Economic Year Book*).

A képviselőházi vitákban korábban meglehetősen ritkán megszólaló Gratz két leghosszabb – esetenként majd egy-egy órányi – beszédét az első és a második ún. zsidótörvény parlamenti tárgyalása során mondta el. 1938 májusában, majd 1939 márciusában egyaránt több tucat pontba rendezte határozott elutasításának szempontjait. Markánsan liberális-demokrata állás-

közép-európai országok – akkor konkrétan Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország – gazdasági összefogása mellett érvelt. Az 1931. évi július hó 18-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VII. 1931. november 10-i ülés. 57–61.; 1932. május 7-i ülés. 66–75.; Vámbéry Rusztem a *Népszava* egyik, 1932. januári számában „konföderációs vigéceknek” nevezte Gratzot és Hantost részben prágai útjaikért, részben a Monarchia utódállamai közötti szorosabb gazdasági koordináció szorgalmazásáért, mondván: „akik politikamentes gazdasági közeledést hangoztatnak, maguk is tudják, hogy az fából vaskarika”. Márkus László: *A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája*. Akadémiai, Budapest, 1968. 258.

³¹ Ádám M.: *Magyarország és a kisantant*, i. m. 191–193.

³² L. Nagy Zs.: *Liberális pártmozgalmak*, i. m. 20, 33.

³³ Uo. 36.

³⁴ Uo. 46.

pontról minősítette a már addig is gyakorolt diszkrimináció törvényesítését antihumánusnak, keresztényietlennek, a polgári szabadságesszményeket, a jogegyenlőséget sértőnek, s nem csupán a civilizációt megcsúfolónak, hanem az ország érdekei ellen hatónak is. Mindezek tételes kifejtése mellett egy hatvanadik életévét már túlhaladott ember életbölcsségével egészítette ki érveinek arzenálját:

„Végül nem fogadhatom el ezt a törvényjavaslatot azért sem, mert bizonyos engedékenységet látok benne olyan jelszókkal szemben, amelyeknek érvényesülése nálunk felforgatásra vezethet és elszakadásra az ezeréves alkotmány leglényegesebb alapjaitól. A politikai felfordulásokat rendszerint nem az okozza, hogy azok szóvivői nagy igazságokat hirdetnek, vagy nem tudom milyen titokzatos úton nagy erőre kapnak, hanem az, hogy azok, akik vele szemben védekeznek, gyengék, bátortalanok, gyávák és mindig meghátrálásra készek. Forradalomra törekvő célokkal szemben egyetlen gyógyszer van: erélyt és erőt kell mutatni az ellenállásban. A mindent felforgató áramlatokba az embereket rendszerint az a hit tereli, hogy ezeknek az áramlatoknak a képviselőiben látják a jövő urait, akik majd állásokat, jövedelmeket osztogatnak. Ha a velük szemben álló erők nem tudják azt a meggyőződést kelteni, hogy a holnap urai is ők lesznek, máris elvesztették a játszmát. Márpedig minden meghajlás a szélsőséges áramlatok előtt, minden engedékenység azok eszmekörével szemben, megerősíti azt a hitet, hogy a holnap a felforgatóké. Részletengedményekkel az ilyen mozgalmaknak lehet új motorikus erőt adni, de megállítani az ilyen mozgalmakat ilyen úton és módon nem lehet.”³⁵

Életútjának eddig felidézett szakaszaihoz képest is kevesebb publikus forrással rendelkezünk világháború alatti tevékenységének rekonstruálásához. Lapjának az újabb világháború kitörését alig két hónappal követő megszűnése, s egyáltalán, a liberális orgánumok fokozatos ellehetetlenülése is közrejátszhatott abban, hogy észrevehetően megcsappant aktuálpolitikai tematikájú publicisztikája. A következő években mindenesetre zömmel történeti

³⁵ Az 1935. évi április hó 27-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XVIII. 1938. május 9-i ülés. 368–376.; XXII. 1939. március 10-i ülés. 290–298. Mindezzért a Volksbund vezetése a német népiség renegátjának, „a zsidók védelmezőjének és pártfogójának” tekintette. Tilkovszky L.: *Ez volt a Volksbund*, i. m. 23.

tárgyú írások kerültek ki tolla alól. 1940-ben közel 300 nyomtatott oldalnyi terjedelemben jelentette meg a két világháború közötti nemzetközi viszonyok, illetve magyar belpolitika történetét.³⁶ 1941. május 16-án a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. A bölcséleti, társadalmi és történeti tudományok osztályának tagjaként *Politikai irányeszmények a kiegyezés korában* címmel 1941. december 15-én tartotta meg székfoglaló előadását.³⁷ 1942 nyarán ő is csatlakozott ahhoz a – Bajcsy-Zsilinszky Endre által fogalmazott – memorandumhoz, mely az újvidéki vérengzés kivizsgálását sürgette.³⁸ 1943. január 4-én, amikor akadémikustársát, az egykori minisztert és pénzügyi szakembert, Hegedüs Lórántot búcsúztatta, gyászbeszédében az „áthallásos” képes beszéden messze túlmenő, direkt politikai állásfoglalást is tett. A ravatalnál elhangzottakkal Hegedüst jellemezte, de bizvást tekinthetjük azt saját közéleti krédójának is.

„A végletek között ide-oda himbálódzó politikai fejlődést az »ép ész« kormánykerekével akarta biztos révbe vezetni. Az a politika, amely a fejlődést csakis a régi előítéleteknek új előítéletekkel való felváltásában látja, idegen volt számára. Tisztában volt azzal, hogy a politikai élet sajnos oly gyakran irányító, önkényesen kidobott jelszavai nem egyebek, mint a politikai életnek gyakran mesterségesen megkonstruált babonái, amelyek mögött az embereknek nem éppen legnemesebb ösztönei húzódnak meg. Meg volt győződve, hogy ezek a jelszók köpönyegébe bújtatott politikai, gazdasági, faji és egyéb babonák, bármily csökönyös életűek legyenek is, egyet nem bírnak el: az »ép ész« napfényét. Ezt szegezte velük szembe minden megnyilatkozásában, egész élete végéig. [...] Neki a politika nem eszköz volt az érvényesüléshez, hanem lelki szükséglet, amely őt fiatal korától haláláig arra hajtotta, hogy szembehelyezkedjék

³⁶ *A mai világ képe.* Szerk. Frey András. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940. I. *Nemzetközi viszonyok.* 143–304. II. *A világháború utáni kor története.* 21–139.

³⁷ Gratz székfoglalójának szövegét még nem sikerült fellelni. Ezzel együtt is jellemzőnek tekinthető az a levél, melyet dr. Lukinich Imre akadémikus, osztálytitkár írt neki, annak szövegével még a felolvasás előtt megismerkedvén: „Az a tanulmány, amit már volt szerencsém átnézni, meggyőződésem szerint igen alkalmas lesz erre a célra, de legyen szabad Téged, Kegyelmes Uram, arra kérnem, hogy tanulmányodnak inkább az első felét mutasd be, mert a II. felében már van bizonyos politika.” Lukinich Imre levele Gratz Gusztávnak 1941. november 15-én. MTA Kézirattár. RAL. II. Osztály iratai. 180/1941. sz.

³⁸ L. Nagy Zs.: *Liberális pártmozgalmak*, i. m. 150.

az ostoba előítéletek épp oly üres, mint hangos szólamok zsarnoksága – és sokszor véres zsarnoksága – ellen.”³⁹

Az 1943. május 10-i osztályülésen *A bukaresti béketárgyalások 1918-ban* címen tartott előadást.⁴⁰ Ugyanezen év nyarán lett „bedolgozó” tagja annak az informális csapatnak, melyet Kállay Miklós miniszterelnök különbéke-tapogatódzásainak részeként bizalmas munkatársainak egyike, Szegedy-Maszák Aladár szervezett meg. Életének ezt a mozzanatát nem csupán azért érdemes némileg részletesebben felidézni, mivel ehhez kapcsolódik a pályarajzot követően olvasható, eddig nem publikált tanulmánya. Azért is indokolt némileg hosszabban időzni ennél a kérdésnél, mivel a háború alatti béke-előkészítő tevékenységnek néhány olyan mozzanata csak az utóbbi időben kezd ismertté válni, melyeknek ő is részese volt. Az *Osztrák–Magyar Monarchia felosztásának következményei* című tanulmány 1943 decemberében készült el. Közvetlen „megrendelője” Szegedy-Maszák Aladár volt, aki akkor a Külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetőjeként tevékenykedett, legalábbis hivatalosan. Az anyag viszont korántsem „hivatalos”, sokkal inkább konspiratív bizalmi megrendelésre készült. A megbízatás hátterében az húzódott, amit a második világháború időszakának magyar belviszonyaiban Kállay Miklós ún. hintapolitikájának szoktak volt nevezni. Ennek egyik ágát azok a különbéke-tapogatódzások jelentették, melynek során magyar diplomaták és más „alkalmi” megbízottak próbáltak kapcsolatba lépni az angolszász szövetséges hatalmak képviselőivel, hogy informálódjanak: milyen mértékben, illetve milyen feltételek mellett támogatnák a nyugati hatalmak Magyarországnak a háborúból való kilépését.⁴¹

A szigorúan bizalmas kísérlet – kevésbé ismert – másik leágazását a háborút követő béketárgyalásokra való belső felkészülés megkezdése jelentette. Ennek politikai megszervezésével Kállay miniszterelnök Bethlen Istvánt bízta meg, míg az adminisztratív koordinálás szálai Szegedy-Maszák Aladár

³⁹ A fentebbi adatok, illetve az idézet forrásai: *Akadémiai Értesítő* 1941., illetve 1943. évi évfolyamai.

⁴⁰ Ez angol nyelven, elhurcoltatása napjaiban jelent meg a *The Hungarian Quarterly* utolsó számában. 1944/1, 4–27.

⁴¹ Lásd Juhász Gyula: *Magyar–brit titkos tárgyalások, 1943-ban*. Kossuth, Budapest, 1978. Mindezeknek a magyar belpolitikai életben kitapintható előzményeiről, a Kállayt is inspiráló, Bethlen István vezette „Magyar Nemzeti Társaskör” megszerveződéséről lásd Romsics I.: *Bethlen István*, i. m. 188–291.

kezében futottak össze. A felkészülés részeként láttak hozzá egy nagyszabású statisztikai, demográfiai, etnikai, diplomáciai, történetpolitikai dokumentációs bázis létrehozásához. A mindezekhez kapcsolódóan készítettett különböző összefoglaló tanulmányokkal kiegészítve ez a muníció lett volna hivatott biztosítani, hogy a leendő magyar békedelegáció számára megbízható háttéranyag álljon rendelkezésre a háború utáni új status quót megállapító konferencián, a békecélok megfogalmazása és a mellette való aktuális érvelés érdekében.⁴² Több visszaemlékezés egybehangzóan tanúskodik arról, hogy Gratz sorsa a fentebb említettekéhez több szálon kapcsolódott. A korabeli magyar gazdasági, illetve politikai eliten belül az ún. angol orientációs, németellenes csoportnak, a német szövetségről való leválást tervező konspiratív „társaskörnek” is résztvevője volt.⁴³ Legrészletesebben Szegedy-Maszák Aladár emlékirata tárgyalja ezeknek a szigorúan bizalmasan kezelt munkálatoknak a megindulását. Az ebbe bevont diplomaták, illetve külügyminisztériumi munkatársak szűk köre bár formálisan egy, a miniszterelnök vezetésével létesítendő „béke-előkészítő bizottságban” gondolkodott, de mivel „Bethlenben látta a jövő Apponyiját”, Kállayt igyekeztek rávenni, hogy mint „miniszterelnök felkéri gróf Bethlen Istvánt, hogy a béketárgyalások anyagának előkészítését az általa szükségesnek és alkalmasnak ítélt személyek bevonásával irányítsa.”⁴⁴ Az egész ügyet kezdetben Szegedy-Maszák fogta össze. Amikor pedig őt az 1944. március 19-i német megszállás után Mauthausenbe hurcolták, Bethlen pedig illegalitásba kényszerült, Kertész István vette át az operatív irányítást, ami ekkor már leginkább csak abból állott, hogy az addig elkészült anyagokat a németek vizslató szemei elől biztonságba helyezték.⁴⁵

A háborús Magyarországon, az MTA II. Osztálya 1944. március 13-i ülésének jegyzőkönyve rögzítette utoljára Gratz jelenlétét.⁴⁶ Egy héttel később, Magyarország német megszállásának napján – a köztudottan németellenes közéleti személyiségek, politikusok tucatjaihoz hasonlóan – őt is letartóztatta a

42 Mindezekről két újabb feldolgozás, illetve memoár szól részletesebben: Kertész István: *Magyar békeillúziók, 1944–1947*. Európa–História, Budapest, 1995. és Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanez...* 1–2. Európa–História, Budapest, 1996.

43 Andorka Rudolf: *A madridi követségtől Mauthausenig*. Kossuth, Budapest, 1978. 213, 215, 285.; Barcza György: *Diplomataemlékeim, 1911–1945*. I–II. Európa–História, Budapest, 1994. I. 74.

44 Szegedy-Maszák A.: *Az ember ősszel...*, i. m. II. 141–164, 282–289.

45 Kertész I.: *Magyar békeillúziók*, i. m. 36–37.

46 MTA Kézirattár. RAL. K. 1539. A II. Osztály jegyzőkönyvei, 1939–1945.

Gestapo.⁴⁷ Mauthausenbe deportálták, de a koncentrációs táborból – vélhetően igencsak ritka példaként – ismeretlen, befolyásos német barátjának közbenjárására kiengedték. Ugyanakkor továbbra is osztrák területen tartották, a haláltáboroknál mindenestre enyhébb, akkor életben maradást jelentő őrizet alatt.

Hetvenéves elmúlt, midőn 1945 nyarán súlyos betegen hazavergődött. A tudós társaság korabeli főtitkára 1945. szeptember 17-én „hivatalosan igazolja, hogy dr. Gratz Gusztáv az MTA tagja az Akadémia körében és ezen kívül is állandóan nagybecsű tudományos munkásságot folytat, s ez okból számára a munkahelységül szolgáló külön szoba meghagyását kéri.”⁴⁸ Ezután Kertész István, aki időközben az Ideiglenes Nemzeti Kormány újjászerveződő Külügyminisztériumában a Béke-előkészítő Osztálynak lett a vezetője, újabb anyag elkészítésével bízta meg. Ennek eredményeként született *A Duna-szövetség megalkotása során felmerülő problémák* című tanulmányának szinopszisa.⁴⁹ Más, a hazatérését követően született munkájáról nincs tudomásunk.

Gratz, ha értesült róla, elégtétellel állapíthatta meg, hogy korábbi – alább következő – 1943. évi dolgozata sem maradt asztalfiókban elfekvő, irattárban ad acta tett „holt anyag”. Amikor a Szövetséges Ellenőrző Bizottság felhívására a magyar kormány elkészítette első jegyzékét ún. békecéljairól, a diplomáciai dokumentum nem csupán szellemiségében, hanem helyenként szövegszerűen is átvette gondolatmenetét. „Az Osztrák–Magyar Monarchia politikai okokból kétségtelenül elavult államalakulat volt, de az is bebizonyosodott, hogy Passautól Poláig és Predeálig terjedő határai folytán tisztán gazdasági szempontból jobban tudta biztosítani állampolgárai összességének boldogulását, mint a területén keletkezett új államok. Ezek egy túlzó sovinizmustól ösztökélve egészségtelen autarkiára törekedtek és egymástól elzárkó-

⁴⁷ L. Nagy Zs.: *Liberális pártmozgalmak*, i. m. 179.; Ránki György: 1944. március 19. *Magyarország német megszállása*. Kossuth, Budapest, 1978. 130.; Tilkovszky L.: *Ez volt a Volksbund*, i. m. 307.; Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust*. I–II. Gondolat, Budapest, 1988. I. 384.

⁴⁸ MTA Kézirattár. RAL. Főtitkári Iratok. 219/1945.

⁴⁹ Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-J-1-a. 22/res/Be./1945. I.D.-2.t. A gépirat datálás nélküli. Csak egy irattári regisztrálás tudósít arról, hogy az anyag 1945-ben készült. Erre utaló megfogalmazások találhatók a szövegben is. Az elaborátum ugyanakkor kidolgozatlan maradt, noha az elkészült rövid változat is illeszkedett az 1945 utáni magyar külpolitika egyik „hivatalosan” is többször deklarált programjába: pozitív válasz volt a környező államokból érkező, a Duna menti kisállamok valamifajta integrációját felvető kezdeményezésekre. Lásd erről: Gyarmati György: Föderációs törekvések a második világháború után. *Politikatudományi Szemle* (1) 1992/2, 111–122.

zó gazdaságpolitikát folytattak, ami népeik jóléte szempontjából szerfölött hátrányosnak bizonyult. [...] A békeszerződésben tehát mindenekelőtt intézményesen kellene gondoskodni arról, hogy a természetes adottságok folytán egymást kiegészítő és egymásra utalt Duna-melléki kis államok ne a gazdasági elzárkózás, hanem a legszorosabb együttműködés politikáját folytassák. Egy szoros gazdasági együttműködés a politikai ellentéteket és súrlódásokat is jelentékenyen csökkentené, s egyben az egész világgazdaságnak is hasznára volna, mert a dunai térség gazdasági fellendülése annak mint fogyasztópiacnak jelentőségét nagymértékben növelné.”⁵⁰ Tanúként hallgatták meg Imrédy Béla és Basch Ferenc népbíróági perében, de ezen túlmenő nyilvános közszereplésének nem akadtunk nyomára. Többen megemlékeznek arról, hogy a halálát megelőző hónapokban memoárjait írta, s tudunk róla, hogy az el is készült, de eddig nem publikálták. 1946. november 21-én délután, egy barátjánál tett látogatása során érte szívinfarktus, és ugyanott be is fejezte e világi pályáját.⁵¹

⁵⁰ Jegyzék a Három Szövetséges Nagy hatalomhoz Magyarország szempontjairól a béketárgyalásokon. MOL XIX-J-1-a. 44/Bé.-res./1945. augusztus 14. A dokumentum teljes terjedelmében olvasható Kertész I.: *Magyar békeillúziók*, i. m. 535–545.

⁵¹ *Magyar Nemzet*, 1946. november 23. Ebből annyi tudható, hogy a Magyar Ruggyantaárugyár Rt. tette közzé halálhírét, ami egyben azt is jelentette, hogy a háború utáni Magyar Tudományos Akadémia nem tekintette saját halottjának. Szegedy-Maszák Aladár a következőképpen emlékezik meg róla, illetve munkásságáról: „Újságíró, közgazdász, a Ballhausplatzon gazdasági osztályfőnök, legitimista érzelmű külügyminiszter, pártatlan történetíró, Bethlen István külpolitikájának állandó bírálója és Bethlen István egyéniségének és történelmi szerepének méltatója, a magyarországi német népművelési egyesület elnöke, akinek a magyar kormány sohasem adta meg azt az iskola- és művelődéspolitikai támogatást, amelyet kért, és amely az ország érdekében állott volna, és akit ebből a tisztségéből a radikális volksdeutschok szorítottak ki. A XIX. század türelmes, ember-séges liberalizmusa volt a hitvallása, a tárgyilagosságot erkölcsi kötelezettségnek érezte. Az Osztrák–Magyar Monarchiát gazdasági és politikai okokból egyaránt szükségesnek és az azt alkotó népek érdekében állónak tartotta. 1919 után a legfontosabb politikai feladatokat Magyarország és az utódállamok kapcsolatainak normalizálásában és gazdasági együttműködésében látta. Rövid külügyminiszersége alatt a brucki tárgyalásokon tett is kísérletet erre, amely azután a királylátogatások által kiváltott krízisek következtében abamaradt. Legitimista volt, de a Horthy- és Bethlen-korszakot objektíven tudta megítélni. Bámulatos munkabírással megírta a két háború közötti időszak történetét is, a kézirat ’45 őszén már készen állt, de az adott viszonyok között nem lehetett kiadni, tapogatódzásaim ebben az irányban negatív eredménnyel jártak. A kéziratot, és ha vannak emlékezései, fel kellene kutatni, érdekes forrásmunkák lennének, és sok helytálló és méltányos megállapítást tartalmaznának a sok helytálló kritikával együtt. Öreg korában is megértéssel

DOKUMENTUM

Gratz Gusztáv

Az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásának következményei⁵²

A két világháború közötti időben sokat vitatott kérdés volt, hogy a párizskörnyéki békekötések által teremtett helyzet, különösen pedig az Osztrák–Magyar Monarchia felosztása az azelőtt fennállottaknál jobb viszonyokat teremtett-e egyfelől az érdekelt népek, másfelől az európai béke szempontjából. Hogy ezeknek a békekötéseknek haszonélvezői – az általuk megteremtett vagy megnagyobbított nemzeti államok – üdvöseknek tartották a békeszerződések hatásait, az éppen olyan természetes, mint az, hogy a békeszerződésekben megcsönkített és életképességükben megnyomorított népek az ellen-

viseltetett az új dolgok iránt, mosolygós, derűs, érdeklődő szemmel nézte a világot, és a tényleges helyzetet tudomásul tudta venni akkor is, ha másképpen alakult, mint szeretne volna. Elgondolásaiban a kiindulópont mindig a tényleges helyzet volt. Amikor Kállay alatt megindult a békeelőkészítés, kérésre Gratz néhány kitűnő memorandumot írt az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági jelentőségéről, és a szomszéd- vagy utódállamok együttműködésének szükségéről. Akkor és 1945-ben is gyakran láttam, Szekfüéknél is találkoztunk, az ő házában is többször megfordultam. Mái is sajnálom, hogy nem lehettem vele többet együtt, hogy nem jegyeztem föl beszélgetéseinket. Sértődöttség nélkül tudott beszélni például a királylátogatásokról, személyes él nélkül bírálta a revíziós politikát, lelkesedés, de keserűség nélkül is vette tudomásul az 1945-ös fordulatot, a szovjet érdekszférának akkor még nem egészen egyértelmű és nem egészen véglegesnek látszó tényét.” Szegedy-Maszák A.: *Az ember ősszel*, i. m. II. 56–57.; Kövics Emma már idézett könyvének az 56., illetve 120. oldalán visszatérően megemlékezik arról, hogy alkalma volt tanulmányozni Gratz Gusztáv „Aus meinem Leben von Brest-Litowsk 1917 bis Ende des zweiten Weltkrieges 1944” című kéziratos visszaemlékezését, s azt akkor Kerekes Lajos bocsátotta rendelkezésre. Ez az emlékirat is kiadás előtt áll. [Az írás megjelenése óta részleteket közölt belőle: Geccsényi Lajos – Sipos Péter: Gratz Gusztáv emlékiratai. *Történelmi Szemle* (42) 2000/3–4, 309–369., majd a kötetet magyarul adták közre. Gratz Gusztáv: *Magyarország a két háború között*. Szerk. jegyz., utószó: Paál Vince. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.; Ennél bővebb, háromnegyed évszázadot felölelő memoárja néhány évvel később németül látott napvilágot. *Augenzeuge Dreien Epochen. Die Memoiren des ungarischen Außenministers Gustav Gratz, 1875–1945*. Herausgegeben von Vince Paál und Gerhard Seewann. Oldenburg Verlag, München, 2009.]

⁵² Magyar Országos Levéltár. Külügyminisztérium Levéltára. XIX-J-1-a. 22/res. Be/1945. I. D.–2. t.

kező nézetet képviselték. A nyugati államok politikusai és publicistái, akik a békeszerződésekért különböző fokozatokban – mint azok megteremtői, jóváhagyói, alkalmazói vagy helyeslői – felelősek voltak, természetesen inkább hajlottak az előbbi felfogás felé. Ha nem azt vallották volna, ez saját művük elítélésével lett volna egyenértékű.

A legyőzöttek között felsorakozó Ausztria–Magyarországgal szemben a *vae victis* elve alapján különben sem mutatkozott semmi rokonszenv. Akik az új helyzetből hasznot reméltek, azok inkább azon voltak, hogy még utólag is egy-egy szeget verjenek Magyarország koporsójába. *Il y a des morts qu'il faut encore tuer* [vannak halottak, akiket még meg kell ölni] – mondja a francia –, és úgy látszik, az Osztrák–Magyar Monarchiát is ezekhez számították. Egy kissé mindig tartottak attól, hogy ismét feltámadhatna. A Monarchia lebecsülésére irányuló törekvésben találkoztak a Monarchia volt ellenségei annak barátaival: ellenfelei, a nyugati hatalmak, mert a Monarchia felosztását múltjának lehetőleg sötét színekben való kifestésével kellett igazolniuk, barátja, a német birodalom pedig azért, mert arra számított, hogy ha a Monarchia nem támad fel ismét, akkor ő lesz elsősorban birtokállományának örököse, és annak alkatrészei egymás után az ő gravitációs körzetébe fognak kerülni, ami Ausztriával és Csehszlovákiával később meg is történt.

Védője a Monarchiának alig akadt. Még azok is, akik benne annak idején az első hegedűt játszották – Ausztriában az osztrák németek és Magyarországon a magyarok –, kevés kedvet éreztek ahhoz.

Az osztrákok azért, mert bennük különösképpen mindig bizonyos teljesen indokolatlan *Minderwertigkeitsgefühl* [kisebrendűségi érzés] élt, ha magukat a birodalmi németekkel összehasonlították. A német birodalom nagy technikai és gazdasági kultúrája, valamint nemzeti egységében rejlő ereje iránti bámulatukban nem vették észre, hogy a szellemi kultúra, a művészi ízlés és a humánus lelkiség dolgában felette állnak a birodalmi németeknek. Mindaddig, míg a nemzetiszocializmus rendszerében való bennélés ki nem józanította őket, irigykedve néztek a gazdagabb és hatalmas önbizalommal fellépő birodalmi németekre és azt hitték, hogy jól járnak, ha abban felolvadnak. Amíg az így táplált illúziókból fel nem ébredtek, nem érezhettek kedvet arra, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát, a humánus osztrák szellemnek ez értékes politikai alkotását megvédjék vagy dicsőítsék. Magyarország viszont, amely annak idején szűknek érezte volt a függetlenségét megszorító kereteket, amelyen belül a Monarchiában élt, szintén nem állhatott be a Monarchia utólagos panegyrikusai [magasztalói] közé akkor, amikor

a visszanyert állami függetlenség érzetében még rózsás illúziókban ringatta magát, mielőtt az események meg nem ismertették vele a kis területen, megfelelő erő nélkül, teljes önállóságban és függetlenségben élő kisnépeket fenyegető veszélyeket is.

Az idők múltával azonban mindinkább feltámadt az a tudat, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia nemcsak az európai békének, hanem a benne élt népek békés együttélésének is egyik értékes és mással alig pótolható alapja volt. Ez a tudat hamarabb támadt fel egyes, a nagy európai összefüggéseket ismerő és tisztán látó külföldi körökben, mint a volt Ausztria–Magyarország népeiben. A külföldön előbb vették észre, hogy akkor, amikor Ausztria–Magyarországot alkatelemeire bontották fel, a porosz vezetés alatt álló német nemzetnek tettek szolgálatot, amelynek egyik-másik vezető államférfia már az első világháborúban cinikusan bevallotta, hogy ha Németország elveszti a háborút, majd kárpótolni fogja magát szövetségésének, Ausztriának a bekebelezésével. Majdnem érthetetlen államférfiúi inszufficiencia [szűklátókörűség] jele, hogy a békeszerződések megteremtői ezt annak idején nem látták előre. Pedig voltak a Nyugaton államférfiak, akik tisztában voltak Ausztria–Magyarország szerepével, amelyet Németország túlságos megerősödésének megakadályozásában játszott. Hisz a francia köztársaság egy volt elnökétől származik az a jóval az első világháború előtt elhangzott kijelentés, hogy éjszakái álmatlanokká válnak, ha arra gondol, mi fog történni, ha Ausztria–Magyarország megszűnnék létezni.⁵³ Ismeretes különben az is, hogy Ausztria–Magyarország fenntartásának a világháború végén az Entente vezető államférfiainál sok híve volt, és hogy Masaryknak és Benešnek saját bevallásuk szerint nagy ellenállásokat kellett legyőzniük, míg végül sikerült nekik megnyerni a döntő tényezők hozzájárulását Ausztria–Magyarország destruálásához.

Az utolsó évtizedben bekövetkezett események most már megdönthetetlen bizonyítékokként hozhatók fel amellet, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia megszüntetése súlyos hiba volt, amely másként, mint valami hasonló szervezet létesítésével alig hozható helyre. De rájöttek erre a Németországgal szemben állt nagyhatalmakon kívül az Osztrák–Magyar Monarchia népei is. Így az osztrákok, amikor azt látták, hogy az élet Németország gyomrában távolról sem olyan kellemes, mint azt gondolták. De rájöttek a csehek is, ami-

⁵³ Paul Eugène Deschanelről (1855–1922) van szó, aki 1912–1920 között a francia nemzeti gyűlés, majd néhány hónapig Franciaország köztársasági elnöke volt. Gratz G.: *A forradalmak kora*, i. m. 284.

kor kiderült, hogy egymagukban nem voltak képesek magukat fenntartani, mert a nagy államokkal kötött szövetségek válságos időben mit sem érnek, és távolról sem pótolhatják azt a biztonságot, amelyet a csehek a közép-európai népek együttműködésének gondolata alapján állt Monarchián belül élveztek. És rájöttek végül a magyarok is, amikor azt kellett tapasztalniuk, hogy a Monarchia felosztása révén elért és oly nagyra tartott függetlenségük, mivel ez kellő erővel nem párosult, nem tette lehetővé a magyarságnak sem az ország határainak megvédését, sem az államfői kérdés megoldását, sem a gazdasági válságtól való megmenekülését, sem az újabb háborúba való besodródás veszélyének elhárítását, alapjában véve tehát nem volt akkora jótétemény, mint ahogy azt annak idején gondolták.

Hogy ezzel szemben mi a valóságos helyzet, azt úgy Ausztriában, mint Csehországban és Magyarországon is ma már igen sokan belátják. Lehetnek még osztrákok, bár már igen kevesen, akik még szívesen vallják magukat nem osztrákoknak, de németeknek. Vannak csehek, de inkább kinn az emigrációban, mint benn az országban, akik még nem jöttek annak tudatára, hogy az a szörnyű sors, amely országukat érte, sohasem következett volna be, ha a Monarchia fel nem oszlott volna, és akik nem látják, hogy ha újból arra az útra lépnek, amelyen a múltban jártak, előbb-utóbb megint oda fognak érni, ahová ez az út első ízben vezetett, s vannak magyarok is, akik ma sem látják, hogy függetlenség kellő erő nélkül nem igazi függetlenség, és hogy a számra nézve gyenge országok, ha megkötve lenni nem akarnak, a falevél sorsára jutnak, amelyet minden szél elkap és elvisz, nem tudni, merre és hová. E népek társadalmának két rétege azonban mindenesetre tisztában van az-
zal, hogy az élet a régi Ausztria–Magyarországban felette állt annak, amely a Monarchia felosztása után indult itt meg: a mélyebben gondolkodók és az egyáltalában nem sokat gondolkodók, akik csak ösztönösen hasonlítják össze a sivár jelent a termékeny múlttal, amelyet személyes tapasztalatból sajnos már mind kevesebben és kevesebben ismernek.

Hogy azonban ezekben a dolgokban tisztán lássunk, a kérdést ki kell emelnünk a szubjektív érzések szférájából és azt bele kell helyoznunk az objektív érzések világába. Össze kell hasonlítanunk a régi Ausztria–Magyarországban fennállt viszonyokat a Monarchia felosztása után kialakult állapotokkal. Egyikben is, másikban is volt, ami hasznosnak bizonyult, és volt, amit kielégíteni nem tudtak. A kettő közül melyiknek mérlege volt kedvezőbb? Mivel pedig úgy az egyiknek, mint a másiknak mérlegét lehet kedvezőbbé is alakítani, mert hiszen úgy a régi Monarchiának, mint az annak helyébe alakult nemzeti

államok rendszerének lehet elképzelni jobb és kevésbé jó alakulatait, melyik rendszernek lehet könnyebben és gyorsabban jobb mérlegét megteremteni?

Az Osztrák–Magyar Monarchia történeti szerepét, európai jelentőségét, sőt mondhatni, létjogosultságát, a határain belül összefoglalt területek sajátos néprajzi konfigurációja adta meg. E területen több, a nagy európai népcsaládokkal összehasonlítva kicsiny nép él egymás mellett, sok helyütt annyira keveredett állapotban, hogy egymással szemben való területi elhatárolásuk teljesen lehetetlen. Az együttélés természetesen súrlódásokat is teremtett közöttük. Az idők folyamán mindegyik nép továbbfejlődött, mégpedig nem mindig ugyanabban a mértékben és ugyanabban a tempóban, úgyhogy a közöttük fennálló erőviszonyok állandóan módosultak. Ha valamely időpontban bölcs államférfiaknak sikerült egymáshoz való viszonyukat az adott helyzetnek mégoly tökéletes figyelembevételével is megfelelően szabályozniuk, bizonyos idő múltán, éppen az egyes népek egyenlőtlen fejlődése folytán, ezt a szabályozást itt-ott már hiányosnak és igazságtalannak érezték. Olyan elasztikus konstrukció, amely az erőviszonyoknak minden eltolódásához azonnal hozzáalkalmazkodhatott volna, elképzelhetetlen. Azért a Monarchia vezetői évszázadokon keresztül mindig kénytelenek voltak újból és újból hozzálátni a Monarchia népei közötti összhangnak mindig új és új módon való megteremtéséhez, így tartván lépést – nagy időközökben – a helyzetben bekövetkezett változásokkal. Teljes nyugalmi állapot a Monarchiában élő egyes népek között, ha egyáltalában, úgy csak nagyon ritkán állt fenn. Fajilag egységes nemzetek sincsenek ilyen ellentétek híjával, és ezek az ellentétek élesebbek és mérgeesebbek, ha a nemzetiségi vagy faji különbségekkel kapcsolatosak. A Monarchia feladata volt, hogy ezeket az ellentéteket a maga határain belül áthidalja és kiegyenlítse. Amíg a Monarchia létezett, a benne élő népek között a faji ellentétek a belpolitika legsúlyosabb kérdései közé tartoztak, elkeseredett parlamenti harcokra, sokszor utcai zavargásokra és ablakbeverésekre vezettek, és mindez éppenséggel nem volt épületes látvány a külföldiek szemében, de sohasem válhattak nemzetközi jellegű ellentétekké, amelyek a nagyhatalmak érdekeit is érintik. A Monarchiának az volt a történeti hivatása, hogy ezeket a faji vetélkedéseket és villongásokat semlegesítse és immunizálja, úgy, hogy azokból nemzetközi kérdések, nemzetközi összeütközések ne keletkezhessenek, és hogy azok az európai békét sohasem veszélyeztessék. Ezt a történeti hivatását a Monarchia valóban teljesítette is.

A Monarchia felosztása mindezeket az ellentétes erőket teljesen felszabadította. Most már összecsapásuk nem belpolitikai bonyodalmakat, de

nemzetközi konfliktusokat okozott. Ezzel bekövetkezett az, amit Közép-Európa balkanizálódásának neveznek. A régi Monarchiában léteztek nemzeti ellentétek, de nem léteztek határkérdések, amelyek sorompóba hívták az egyes nemzeteket. Most Közép-Európát a Balkán-félszigethez hasonlóan új határok metszették keresztül, amelyeknek egyike sem keltett általános megnyugvást, és amelyek ezért nem is kecsegtettek igazi állandósággal. A volt Monarchia által egységeként összetartott terület most apró államokra bomlott fel, amelyeknek mindegyike ellentétben állt közvetlen szomszédjával, ellenben rokonszenvet érzett szomszédja túloldali szomszédjával, mert ezek a kettőjük közé ékelődő harmadik állammal szemben rendszerint hasonló érzelmeket tápláltak, mint ők maguk. Így Európának ez az egész része ellenséges gyűrűkre bomlott. A Monarchia által oly hosszú ideig összetartott és egymással csak házi perpatvarokat folytató népek most egyszerre egymástól rettegő és egymás ellen fegyverkező ellenségekké váltak. Ezt a változást a közép-európai népek szempontjából nehéz javulásnak minősíteni.

De ugyancsak káros hatásai voltak ennek a helyzetnek az európai béke szempontjából is. A közép-európai államok közötti ellentétek által teremtett helyzet szükségszerűen felkeltette a nagyhatalmak érdeklődését. Észrevették a lehetőségeket arra, hogy a közép-európai nemzetek sorában saját céljaik számára szövetségeseket fognak található, és világos volt, hogy ha az egyik vezető nagyhatalom e célból összeállt az egyik közép-európai kisállammal, akkor az illető nagyhatalom ellenlábasa azonnal összeköttetést keresett ez állam közép-európai szövetségeseinek antagonistájával. Amikor a trianoni béke megkötése után Franciaország érdeklődést kezdett mutatni Magyarország iránt, Olaszország azonnal Csehszlovákiához közeledett. Amikor azonban 1921-ben Franciaország egy nagy chassé croisée-val [keresztlépéssel] Csehszlovákiával lépett közelebbi kapcsolatba, Olaszország egyszerre otthagytta a cseheket és nem sokkal azután Magyarországgal kötött baráti szerződést.⁵⁴

A volt Monarchia, ha valamely irányba orientálódott, ezt összes népeire kiterjedőleg tette, és volt ereje ahhoz, hogy ezek érdekeiért helytálljon. Most ezek a népek, anélkül, hogy egy nagyhatalom hatalmi eszközeivel bírnának, egyenként keveredtek bele a nagyhatalmak közötti viszályokba, és ez már magában véve is oly veszélybe sodorta őket, amelyek kiegyensúlyozására nem volt elég erejük. Állandóan két veszély fenyegette őket, és ezek az

⁵⁴ Lásd Ádám M.: *A kisantant és Európa*, i. m. 79–152, 161–166.; Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája, 1919–1945*. Kossuth, Budapest, 1988. 104–109.

európai béke szempontjából sem voltak közömbösek. Az egyik veszély az volt, hogy a Közép-Európában az egyes államok között felmerülő nemzetközi konfliktusok szükségképpen konfliktusokra fognak vezetni az egyes államok nagyhatalmi protektorai között is, ami az európai békét veszélyeztette. A másik lehetőség az volt, hogy a nagyhatalmak között felmerülő esetleg egészen más, bennünket nem is érintő kérdések miatt kiütköző konfliktusok a különböző szövetségi megállapodások alakjában létesült csatornákon keresztül igen könnyen gyakorolhatnak visszahatást a közép-európai nemzetekre is, és háborús bonyodalmakba vihetik azokat. Ezt a helyzetet joggal lehetett Közép-Európa balkanizálódásának nevével illetni. Ez az állapot a múlthoz képest nem volt kedvezőbb sem a Monarchia népeinek jóléte, sem az európai béke szempontjából.

Ha egyik-másik közép-európai állam vezető politikusainak szájából mégis gyakran halljuk azt, hogy az első világháború után kifejlődött viszonyok szerencsésebbek voltak a régieknél, akkor ezt az állítást – bár az utolsó évtized tanulságai után ma nehezebben fog hitelt találni, mint valaha – mégis komolyan kell mérlegelni.

Nem tagadható, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia népei nem voltak mindig megelégedve azzal a bánásmóddal, amelyben a régi Monarchiában részesültek. 1867 óta Ausztriában többnyire az osztrák németek kezében volt a vezetés, Magyarországon állandóan a magyarokéban. A szlávok Ausztriában igazságtalanságnak tartották, hogy a politikai vezetés túlnyomóan az Ausztria népességének csak 35%-át kitevő németiség kezébe legyen letéve, s nem is tagadható, hogy ebben igazuk volt. Magyarországon a lakosság 46%-ot kitevő nem magyar nemzetiségei szintén úgy érezték – hogy joggal-e vagy jogtalanul, azt e helyütt nem kell kutatni –, hogy az ország ügyeinek vitelére való befolyásuk kisebb volt, mint amilyen őket népességük számaránya alapján megillette volna. Emellett is lehet érveket felhozni. A Monarchia két állama különböző elveket követett az elégedetlen faji csoportokkal szemben. Ausztria elejétől kezdve az egyes tartományok autonómiáján belül igyekezett az elégedetlen népcsoportok függetlenségi vágyát kielégíteni és hajlandó volt ezt állandóan tángítani, habár nem olyan mértékben, hogy ezzel a szláv nemzetiségeket megbékítette volna. Magyarországon, amely más elveket követett, Ausztria e politikájáról általában nem voltunk jó véleménnyel, mert azt nálunk többnyire úgy ítéltük meg, hogy e politikával Ausztria maga egyengeti felbomlásának útját. Ezzel szemben Magyarország végig ragaszkodott az egységes magyar nemzet álláspontjához, és egyik területnek vagy nemzetiségnek sem adott területi jogokat

vagy éppenséggel autonómiát, amely politikára viszont Ausztriában mondták, hogy az túlságosan szűkkeblű, és ezért szükségszerűen vulkanikus erupcióra fog vezetni. Végül a háború szerencsétlen kimenetele után beigazolódott, hogy a két ellentétes politika egyikével sem lehetett az ország egységét megvédeni. Ausztriában történtek komoly kísérletek a nemzeti kérdések kompromisszum útján való elintézésére, de ezek eredménytelenek maradtak. Magyarországon 1868 óta erre kísérlet sem történt, mert Tisza Istvánnak a világháborúban a románokkal folytatott tárgyalásai nem jutottak olyan stádiumba, amelyben komoly kompromisszumos kísérlet jellegét nyerték volna.⁵⁵

Az első világháború és az azt követő békekötésekben tett tapasztalataink után ma már igen komolyan lehet érvelni amellett, hogy azok a keretek, amelyeket az 1867. évi kiegyezés adott a Monarchiának az Osztrák–Magyar dualizmus megteremtésével, ötven évvel később már túl szűkek, túl merevnek bizonyultak, úgyhogy komolyan fontolóra kellett venni azok kitágítását és esetleg gyökeres megváltoztatását. Hogy ez az érzés a magyar államférfiaktól sem volt idegen, azt bizonyítja Tisza István gróf egyik bizalmasának, Teleszky János pénzügyminiszternek⁵⁶ egy 1915 októberében tartott minisztertanácson elhangzott és azóta nyilvánosságra került nyilatkozata, amelyben a legnagyobb pesszimizmust vallja a dualisztikus alkotmány fenntartása tekintetében. Kézenfekvő volt, hogy a Monarchia 1867-ben megteremtett konstrukciójában észlelt hibákat csakis a dualizmusnak valamely federalisztikus alkotmánnyal való felcserélése útján lehetett volna kiküszöbölni, oly módon, hogy Csehország és esetleg a délszláv tartományok, sőt bizonyos körülmények között még Galícia is a Monarchián belül önállóságot nyertek volna. Egy ilyen átfogó reformra azonban nem voltak meg a kellő előfeltételek sem Ausztriában, sem Magyarországon. Ausztriában, ahol a nemzeti elvakultság a trautenaui járásbíróság és a cilli gimnázium párhuzamos osztályainak ügyét fontos államproblémákká tudta avatni,⁵⁷ a német hegemo-

⁵⁵ Lásd *Erdély története III. 1830-tól napjainkig*. Szerk. Szász Zoltán. Akadémiai, Budapest, 1986. 1678–1687, 1692–1694.; *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. VI. 1913–1914. Összegejt. Kemény G. Gábor. Kiadásra elők. Kemény Gábor. Tankönyvkiadó, Budapest, 1985. 40–60.

⁵⁶ Teleszky János (1868–1939) pénzügyi szakember, 1911-től a pénzügyminisztérium államtitkára, 1912 áprilisától előbb Lukács László kormányának, majd 1913–1917 között Tisza István második kormányának pénzügyminisztere.

⁵⁷ Az 1890-es évek közepén a szlovéniai cilli (Celje) gimnázium alsó osztályaiban is általánossá lett szlovén oktatási nyelv az osztrák közvéleményben olyan közfelháborodást

niát biztosító dualizmustól való eltérés a németeket tömegesen hajtotta volna bele a német birodalommal való egyesülés vágyába, úgyhogy minden ebben az irányban megtett kísérlet visszafelé sült volna el.

Magyarországon viszont éppen a dualizmus volt az, amelynek fenntartására súlyt helyeztek, mert amíg az létezett, az Ausztriával egyenlő paritásos jogokat élvező Magyarország a Monarchia minden politikai lépését, amelyet esetleg aggályosnak tartott, egyszerű vétőjával meg tudta akadályozni, míg minden olyan konstrukció esetén, amely a Monarchiában nem két, de több nép akaratának összehangolását tette volna szükségessé, ki lett volna téve annak, hogy saját érdekei a szövetség többi tagjainak érdekeivel szemben háttérbe fognak szorulni. Ezért Magyarország volt az, amely Hohenwart idejében megakadályozta Csehországnak a Monarchián belül való önállósítását,⁵⁸ és amely délszláv vonatkozásban is ellenzett minden trialisztikus törekvést, amire még az a körülmény is készítette, hogy ebben az esetben eddig Magyarországhoz tartozott területek – összekapcsolódván eddig Ausztriához tartozott területekkel –, továbbá olyanok, amelyekre – mint Dalmácia esetében – *jogilag* Magyarország tartott igényt, míg azokat *tényleg* Ausztria kormányozta, végül olyan területek, amelyekre mindkét ország igényt tartott – mint Bosznia –, végleg kikerültek volna a magyar állam kötelékéből. Valószínű, hogy békés evolúció útján még igen soká nem lehetett volna eljutni a Monarchia megfelelő átalakításához, és ezen nem is kell csodálkozni. Hisz Anglia és Írország harca is egy évszázadnál tovább tartott, amíg végül nyugvópontra került.⁵⁹ Az is valószínű, hogy az átalakulás, ha azt a Monar-

keltett, hogy az az akkori osztrák (Windischgrätz-)kormány bukásához vezetett. 1918 szeptemberében határoztak arról, hogy az észak-csehországi Trautenauban (Trutnov), a többségében német anyanyelvű lakosság több évtizedes követelését figyelembe vevő, német nyelven működő járásbírószéket állítanak fel. Ez a tervek szerint 1919 januárjában kezdte volna meg működését, amire azonban a Monarchia időközbeni összeomlása miatt nem került sor. Mindkét kérdésre lásd *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Hrsg. Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter. III. Die Völker des Reiches. 2. Wien, 1980. 821, 831, 1047, 1123–1124.

⁵⁸ Lásd *Magyarország története 1848–1890*. Főszerk. Kovács Endre. Szerk. Katus László. In: *Magyarország története tíz kötetben*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. 6/2. Akadémiai, Budapest, 1979. 851–856. (írta: Kolossa Tibor)

⁵⁹ A konfliktus kezdete a 18. század végére nyúlik vissza, amikor a francia forradalom, majd Napóleon iránti szimpátiája miatt „ifjabb” William Pitt brit miniszterelnök feloszlatta az ír parlamentet. Ezt követően vált az Egyesült Királyság állandósult problémájává az „ír kérdés”. A szerző vélhetően az Ír Szabad Állam 1921. évi létrehozását tekintette „nyug-

chia vezető tényezői kezükbe veszik, súlyos belső megrázkódtatásokkal járt volna, amelyekkel Magyarországon abban az esetben, ha Ferenc Ferdinánd trónörökös kísérli meg ezeket a változtatásokat, általában számoltak is. A világháborúnak a Monarchiára nézve kedvezőtlen befejezése azonban megnyithatta volna az utat olyan reform részére, amely a Monarchiát visszaállította, illetve megtartotta volna az európai egyensúly és az európai béke szempontjából játszott nagy szerepében. Végtelen kár, hogy azok a tényezők, akiknek a békeszerződések megalkotására befolyásuk volt, túlvagoltak a célon és nem ezt, hanem Közép-Európa felparcellázását vitték keresztül, amivel rosszat cselekedtek akkor, amikor sok jót tehettek volna.

Hogy a békekötések ebbe az irányba tévedtek, az leginkább arra vezethető vissza, hogy azok, akik a Monarchia szláv lakosainak szószólóiként léptek fel, el tudták hitetni a hatalmakkal, hogy az az új rend, amelyet ők akarnak a Monarchia helyébe léptetni, nemcsak megfelelhet annak a hivatásnak, amely az európai egyensúly szempontjából az Osztrák–Magyar Monarchiára hárult, hanem azt még sokkal jobban fogja betölteni. Leplezték a nemzeti egoizmust, amely őket vezérelte, és mindig azt hangoztatták, hogy Európa új organizációja, a közép-európai állapotok stabilizációja az a cél, amely szemük előtt lebeg. Sajnos, kevesen voltak, akik erre vonatkozó javaslataikat ellenőrizhették volna, mert hiszen a legfőbb kérdéseket eldöntötték anélkül, hogy az osztrákokat és a magyarokat akár csak megkérdezték volna. Akik a viszonyokat jobban ismerték, azok rögtön észrevették volna, hogy a Közép-Európa újjászervezésére vonatkozólag cseh részről kidolgozott konstruktív tervek súlyos hibákat szenvedtek, mégpedig különösképpen tökéletesen ugyanazokat a hibákat, amelyeket a cseh politikusok a régi Ausztria–Magyarországnak súlyos bűnül tudtak be. Terveikben csak utánózták mindazt, amivel Ausztria–Magyarország megszüntetésének szükségességét bizonyították. Olyan államokat alkottak, amelyek nemzetiségi tekintetben semmivel sem voltak egységesebbek, mint a régi Monarchia. A megtört német–magyar hegemoniát pedig nem valamilyen tökéletesebb gondolattal igyekeztek pótolni, hanem egyszerűen arra szorítkoztak, hogy helyébe egyoldalú szláv hegemoniát ültettek. Akár azért, mert Közép-Európa helyzetében ezek a hibák elkerülhetetlenek voltak, akár azért, mert egész politikai

vópontnak”. Közismert, hogy az „ír kérdés” ehhez képest napjainkig sem oldódott meg. Lásd Szántó György Tibor: *Anglia története*. Maecenas, Budapest, 1994.; Martin Roberts: *Európa története, 1900–1973. Az új barbárság kora?* Akadémiai, Budapest, 1992.

múltjukat a Monarchián belül töltötték el, és a maguk részéről is át voltak itatva a Monarchiában érvényesült politikai felfogásokkal, a cseh politikusok nem láttak maguk előtt más utat, mint ugyanazt, amelyben azelőtt a Monarchia igyekezett a maga feladatát megoldani. Végeredményben harcuk nem az ellen irányult, amit a Monarchia szervezetében helytelennek és tarthatatlannak mondtak, hanem csak azt célozta, hogy az általuk állandóan támadott és szerintük igazságtalan intézmények a cseheknek és nem a magyar-ságnak és németiségnek kedvezzenek. Céljuk nem egy tökéletesebb rendszer megalkotása volt, hanem csakis egy olyan új rend megalkotása, amely az ő befolyásuk érvényesülésének kedvezett. Az új közép-európai rend tehát már az első pillanatban is csak a csehekre nézve látszott kedvezőbbnek, de általános európai szempontból semmiféle haladást nem jelentett. Csak utóbb igazolódott azután be, hogy a Közép-Európában élő nemzeteket összekötő és a Monarchia felbomlásával megszűnt kapocs hiánya a cseheknek is katasztrófába vitte, tehát alapiában véve sem volt előnyös.

Számos jel van arra, hogy a csehek tudatosan törekedtek saját hegemoniájuknak a közép-európai államok keretében való elismertetésére, ami semmivel sem volt helyesebb, mint az a német, illetve magyar hegemoniára alapított rendszer, amely a Monarchia vesztét okozta. Prágából akarták Közép-Európa sorsát irányítani. Gondosan igyekeztek megíúsítani minden olyan elgondolást, hogy az új közép-európai rend megalkotását a közép-európai népekre kell bízni, és hogy ezért ezeket közös értekezletre kellene összehívni. Ők egyedül akarták az új rend alapjait megszabni, és hogy a szláv vezetés feltétlen lehessen, még Ausztriának Németországba való bekebelezése ellen sem lett volna kifogásuk. A régi Ausztria–Magyarországban a német és a magyar hegemonia – bár ennek fenntartása egyik oka volt a Monarchia katasztrófájának – évszázados hagyományokon alapult, és még így is tarthatatlannak bizonyult. Hogy az ilyen hegemonisztikus alakulatot ilyen hagyományok nélkül, tisztán hatalmi szóval lehessen megalapítani és fenntartani, eleve elképzelhetetlen volt. Ha az Osztrák–Magyar Birodalom fenntartása a német–magyar hegemonia fenntartásának lehetetlenségén bukott meg, akkor az új rendnek a szláv, jobban mondva cseh hegemonia megalapozásának lehetetlenségén kellett megbuknia.

A háború után bebizonyult, hogy a békeszerzések alapján megalakult Csehszlovákia a maga hegemoniáját nem tudja rákényszeríteni sem Magyarországra, sem Ausztriára. Nem tudná azt rákényszeríteni a jövőben sem. A kisantant létesítése nem volt az, aminek Beneš mondotta: az új közép-euró-

pai rendhez vezető első lépés, hanem ellenkezőleg, az új közép-európai rend kialakulásának legnagyobb akadálya. Egy szövetség, melynek célját kimondottan elsősorban a Magyarország ellen való védekezés alkotta, eleve lehetetlenné tette Magyarországnak a szövetséghez való csatlakozását, mert hiszen senki sem csatlakozhatik egy önmaga ellen alakult szövetséghez. Ezzel pedig lehetetlenné vált annak a „jobb közép-európai rendnek” a megvalósulása, amelyről a cseh államférfiak oly sokat beszéltek, amikor arról volt szó, hogy a hatalmakat rávegyék Ausztria–Magyarország felosztására. A Csehszlovákia részéről húsz éven át folytatott politika ily formán nemcsak nem vezetett a közép-európai népek összefogására, hanem ellenkezőleg, mind mélyebb és mélyebb szakadékokat vont közöttük. Az egyetlen út, amelyen talán valóban el lehetett volna jutni valamilyen új és jobb közép-európai rendhez, a hegemonisztikus törekvésekről és az ilyen célt szolgáló akciókról és szövetségekről való lemondás, és az összes közép-európai népek szabad akaratán nyugvó új rend megalapítása lett volna. Ez volt az, amit a cseh államférfiak a béketárgyalások előtt kilátásba helyeztek. Ha megvalósult volna, az új rend körülbelül ugyanaz lett volna, amely a régi Ausztria–Magyarországon azok szeme előtt lebegett, akik belátták a dualisztikus rendszer fenntartásának lehetetlenségét, és azt valami új federalisztikus rendezéssel akarták pótolni. Lehetséges, hogy ez a háborút közvetlenül követett időben lényegesen kisebb akadályokba ütközött volna, mint azelőtt, és hogy talán be is váltotta volna a hozzá fűzött reményeket. De a csehek nem tudták megtalálni az ide vezető utat. Az az út, amelyen ők jártak, fenyegetésekkel és kényszerrel volt kikövezve, és ezért a magyarok és az osztrák–németek részére járhatatlan volt. Azzal, hogy hegemonisztikus törekvéseikhez ragaszkodtak, a csehek nem megteremtették, hanem megakadályozták a közép-európai népek összefogását. Hogy ez nem sikerült, annak ők voltak előbb előidézői, később pedig első áldozatai.

Ehhez járul, hogy a nemzetiségi villongások a monarchia területéből megalakult vagy megnagyobbodott országok mindegyikében ugyanolyan nagy és kellemetlen szerepet játszottak, mint a régi Osztrák–Magyar Monarchiában, ami azt bizonyítja, hogy azok oka inkább az Európa e részén létező viszonyokban rejlett, mint a Monarchia intézőinek hibáiban vagy tehetségtelenségében. Sem a csehek, sem a románok és szerbek nem tudtak ebben a tekintetben kielégítőbb állapotokat és nagyobb megelégedettséget teremteni, mint a volt Osztrák–Magyar Monarchia. Az egyetlen változás az volt, hogy a Monarchiában a csehek voltak elégedetlenek, az új Csehszlovákiában a szlovákok, a magyarok és a szudétánémetek, hogy azelőtt az erdélyi

románok érezték magukat háttérbe szorítottoknak, most viszont az erdélyi magyaroknak volt okuk panaszkodni, hogy azelőtt a horvátoknak volt autonómiájuk és a szerbek érezték magukat szerencsétlennek, most pedig a horvátok folytattak állandó eredménytelen küzdelmet autonómiájuk visszaszerzéséért. Az egyedüli igazi változás a múlttal szemben az volt, hogy az új többségek túlhajtották a kisebbséggel szemben alkalmazott erőszakos eszközöket. A béketárgyalások előtt mindig hangoztatták, hogy az ő vezetésük alatt álló új államokban nem lesz kisebbségi probléma, mert azok minden kisebbségnek biztosítani fogják a legszabadabb fejlődésre való lehetőséget, de a valóságban az egyetlen különbség egyfelől az új államok, másfelől a régi Ausztria és Magyarország kisebbségi politikája között az volt, hogy az új államok a kezükben lévő hatalmat nyersebben és kíméletlenebbül alkalmazták a kisebbségekkel szemben, mint ahogyan ezt a régi monarchiában akár Ausztria, akár Magyarország tette. A kisebbségeknek agrárpolitikai reformok címén való kifosztása például sem a régi Ausztriában, sem a régi Magyarországon nem lett volna elképzelhető. Türelmesebb szellemet a kisebbségi politikában az új rend nem mutatott, és azt a problémát, mint lehetne a vegyes fajú közép-európai népeket elválasztó ellentéteket annyira letompítani, hogy ezzel a különböző népek együttműködése lehetővé váljék, az új államok még a régi Ausztriánál és Magyarországnál is tökéletlenebbül, azaz sehogy sem oldották meg. Az új közép-európai rend megteremtésének egyik legfontosabb előfeltétele bizonyára a kisebbségi kérdés kielégítő megoldása, de azt az új államok meg sem kísérelték.

Előbb-utóbb el kell majd érkeznünk ahhoz az állapothoz, amelyben minden népcsoport az államon belül éppen úgy megteremtheti magának a saját faji jellegének és nyelvi kultúrájának ápolásához szükséges intézményeket és fejlődési lehetőségeket, mint ahogyan ma a legkülönbözőbb vallásfelekezetek is megtalálják az államon belül a lehetőségeket hitéletük szabad fejlesztésére. Ezekhez az elgondolásokhoz azonban a régi rend közelebb állt, mint a helyébe lépett nemzeti államok új rendje, és ezen a téren az új államok vezetőinek ténykedése csakis az éppen általuk állandóan támadott türelmetlen szellem utánzásában, sőt eltúlzásában merült ki, de semmi újat nem alkottak, ami haladást jelentett volna. Csak közvetlenül Csehszlovákia bukása előtt határozta el magát Beneš – amint ezt velem közölte – arra, hogy a nemzetiségi kérdést valósággal liberális szellemben fogja megoldásra vinni, de már nem volt ideje ez elhatározás megvalósítására, és kérdés, hogy azt a nacionalista szellemű cseh közvélemény elbírta volna-e.

A békeszerződések időpontjában a hatalmak csak azt látták, amit nekik ígértek, de nem látták azt, ami később bekövetkezett. Ha előre láthatták volna, hogy ezek az ígérek hogyan váltódnak be, nem lehetett volna kedvük arra, hogy megszüntessék a régi rendet, amelynek szemére vetették, hogy egyes népekkel szemben igazságtalan, amely azonban mégiscsak alkalmas volt az európai egyensúly biztosítására és a közép-európai népcsoportok közötti ellentéteknek a nemzetközi kérdések köréből való kikapcsolására, egyedül csak azért, hogy ennek helyébe olyan új rendet léptessenek, amely a régitől csak abban különbözik, hogy *más* népekkel szemben igazságtalan – mégpedig fokozott mértékben az – és amely emellett még a régi Monarchiának európai szempontból fontos szerepét sem tudta betölteni, sőt még azoknak sem tudott biztonságot nyújtani, akik ezt az új rendszert kívánták és létrehozták, mert ezek rövidesen nagyobb megpróbáltatásokon mentek keresztül, mint amilyenek őket a régi Monarchiában egyáltalában érhatték volna.

Az utolsó évtizedben lejátszódott események világításában nem nehéz felismerni azokat a súlyos tévedéseket és hibákat, amelyek a Monarchia szláv népeit és az ő befolyásuk alatt a nagyhatalmakat arra bírták, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát eltöröljék Európa térképéről. Csehországnak német protektorátus alá helyezése, Szerbiának megszállása és a jugoszláv népcsoportok közötti kegyetlen és gyilkos harcok sokakban, akik annak idején lelkesedéssel üdvözölték az első világháborút befejező békekötéseket, mint egy új és jobb kornak hajnalát, talán némi kételyt támasztott azok bölcsesége iránt, akik az új rendszer megteremtésében elől jártak. A Monarchia népei között valóban súlyos ellentétek álltak fenn, és a helyzet megkövetelt valamilyen gyökeres változást. Ezt nem lehet tagadni. De nem következett ebből a helyzetből okvetlenül az, hogy a Monarchiát alkotó népeknek széjjel kell menniük. Volt más mód is e helyzetből adódó bajok meggyógyítására, – így esetleg az, hogy az együttélésnek régi formái a megváltozott viszonyok szükségleteihez képest új formákkal pótoltnak. Annak a kérdésnek eldöntésénél, hogy a két út közül melyik a helyesebb, a döntő tényező az kellett hogy legyen, hogy azt a szerepet, amelyet a Monarchia játszott az európai egyensúly biztosításával, a német terjeszkedési törekvések visszaszorításával és a közép-európai nemzetek közötti egyenetlenségek távoltartásával azoktól a kérdésektől, amelyek a nagyhatalmak egymás közti viszonyát determinálták – nem is beszélve a Monarchiát lakó népek békéjének és fennállásának biztosításáról –, jobban teljesíti-e a Monarchia valamilyen megjavított

alakban, avagy pedig jobban lehet-e azt teljesíteni a Monarchia népeinek egymástól való elválása esetében.

Lehetséges, hogy azok, akiknek legnagyobb részük volt abban, hogy a dolgok a Monarchia felosztására vezettek, ezt a kérdést ebben az alakban fel sem tették önmaguknak. Ha feltették, akkor az a felelet, amelyet erre a kérdésre adtak, nagyfokú politikai dilettantizmusról tesz tanúbizonyságot. Ez tíz évvel ezelőtt könnyelmű állításnak tűnt volna fel. A második világháború kezdete óta Közép-Európában lejátszódott események után azonban minden kétséget kizáró módon beigazolódott. A Közép-Európára vonatkozó békeszerződések előkészítői, a Wickham Steedek⁶⁰ és Benešek, minduntalan azt fejtegették, hogy: „Until Austria–Hungary were dismembered, Germany could not be truly defeated” [Németország igazából nem volt megverhető addig, amíg Ausztria–Magyarországot fel nem darabolták]. Fejtegették ezt olyan időben, amikor a német politika még csak felületes ismeretében is tisztában kellett volna lenniük azzal, hogy éppen Németország egyik legfontosabb célja két szomszédjának, Oroszországnak és Ausztria–Magyarországnak feldarabolása, mert a legnagyobb és legzsírosabb darabokat önmagának akarta megszerezni. A Monarchia szétzúzását sürgető szláv politikusok és az általuk összetoborzott és irányított angol és francia „szakértők” nem eszméltek rá, hogy a Monarchia feldarabolásával mennyire dolgoznak a szó betű szerinti értelmében: „Pour le roi de Prusse”! [A porosz királyért!] Ha ráeszméltek volna, bizonyára nem sürgették volna, hogy „the Germans of Austria are free, if they desire it, to join the peoples of the present German

⁶⁰ Henry Wickham Steed (1871–1956) újságíró, a századforduló évtizedében a londoni *Times* római, illetve bécsi tudósítója, az első világháború éveiben a lap külpolitikai szerkesztője, majd 1918–1922 között főszerkesztője. Széles körben kiépített közép-európai politikai, társasági, diplomáciai kapcsolatai révén a Monarchia, illetve a korabeli Magyarország – nyelvünket is megtanuló – jó ismerője, egy idő után a Foreign Office-ban is respektált tudósításaiban, cikkeiben az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlasztásának következetes szószólója volt. Lásd erről Jeszenszky Géza: *Az elvesztett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában, 1894–1918*. Magvető, Budapest, 1986., különösen 64–74. – Érdemes megjegyezni, hogy Gratz ezen írásában nem emlékezik meg a Monarchia felosztását szorgalmazók között Steednél is nagyobb befolyással bíró, Scotus Viator néven publikáló R. Woodrow Seton-Watson professzorról. Lásd erről Jeszenszky Géza: A „Vándor Skót” és Magyarország. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Szerk. Glatz Ferenc. Pallas, Budapest, 1988. 207–211., továbbá Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Atlantisz–Minerva, Budapest, 1990. 255–256.

Empire” [Az ausztriai németek, ha úgy óhajtják, szabadon csatlakozhatnak a jelenlegi német birodalom népeihez]. Ennek, ti. az osztrák németeknek a Német Birodalomhoz való csatlakozásának, valóban meg kellett történnie, amíg a cseh állam alkotói rájöttek arra, hogy Ausztria Németországhoz való csatlakozása befejezi Csehországnak német részről való bekerítését, és ezért halálát jelenti. Ma az azóta lejátszódott események tükrében, az ilyen kijelentések szerzőinek több mint rövidlátásáról, mondhatni teljes vakságáról tesznek tanúbizonyságot.

A hatalmak azonban nem vakok, hanem tudva, hogy helytelenül járnak el, járultak hozzá az Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolásához. Wilson és Lloyd George a fegyverszünet megkötését követő hónapokban állandóan hangoztatták, hogy Ausztria–Magyarországot fenn kell tartani, csak népei-nek kell bizonyos önrendelkezési jogot biztosítani. Az Egyesült Államoknak Európába küldött tanulmánybizottsága azt jelentette, hogy az amerikai politikának vissza kell utasítania az Ausztria–Magyarország felosztására vonatkozó kívánságot. Wilson előtt – mint House ezredes írásából kitűnik – teljesen világosan állt a helyzet. Tisztában volt azzal, hogy Közép-Európában csak két lehetőség áll fenn: az egyik Ausztria–Magyarország megsemmisítése, amely azonban „a dunai térség balkanizálódásához” vezetne – ami nem kívánatos, a másik Ausztria–Magyarország fenntartása és népeinek autonóm jogokkal való felruházása, amely lehetővé tenné a gazdaságilag egységre teremtett terület egymásra utalt nemzeti szétforgácsolódásának elkerülését.⁶¹ Wilson józan ítéletére vall, hogy ez utóbbi politika mellett döntött, mert hitt abban, „that the political union of the Austro-Hungarian peoples was a necessity” [hogy Ausztria–Magyarország népeinek politikai egysége szükség-szerűség volt]. Világosan állt előtte, hogy ami Ausztria–Magyarország ellen szólt, az nem az e területen lakó népeknek politikai összefogása volt, mert ezt a maga részéről is szükségesnek találta, hanem a Monarchiának akkor fennállt konstrukciója, különösen pedig a német és magyar hegemoniának fenntartása. Az adott helyzetből azt következtette, hogy a Monarchiát át kell

⁶¹ Eduard M. House ezredes (1858–1938), „a titokzatos texasi” – ahogy A. J. P. Taylor professzor nevezte *Az első világháború képes krónikája* című munkájában (Akadémiai, Budapest, 1988. 151.), – ahhoz hasonló különleges státusú külpolitikai tanácsadó és bizalmas „homo regius” szerepet töltött be Woodrow Wilson amerikai elnök mellett, mint a második világháború idején Harry Hopkins F. D. Rooseveltnél. A House ezredes vezette vizsgálóbizottság tevékenységéről lásd Ádám Magda: Közép-Európa-terv, 1918. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*, i. m. 218–219.; Fejtő F.: *Rekviem*, i. m. 261–270.

alakítani, azon a federatív alapon, amelynek elfogadására mások is sokan gondoltak, akik észrevették a dualisztikus alkotmány fenntartásának mind fokozódó nehézségeit, de nem azt, hogy a monarchiát meg kell semmisíteni.

Hiszen még az orosz politika is Szazonov idejében⁶² csak valamilyen osztrák–magyar–cseh trializmusra gondolt, amihez csak később járult hozzá Izvolszkij⁶³ befolyása alatt egy délszláv autonóm terület követelése is. Hogy a békekötésekben mégsem érvényesült a vezető államférfiaknak – Wilsonnak, Lloyd George-nak, Cambonnak⁶⁴ – a közép-európai helyzetről való okos és egészséges felfogása, az azoknak tulajdonítható, akik a vezető államférfiaknál kevesebb tisztánlátással, viszont nagyobb szívóssággal és lelkiismer-

⁶² Szergej Dmitrijevs Szazonov (1861–1927) 1910–1915 között a cári Oroszország külügyminisztere, aki nyugati antant szövetségeseinek felzúdulását kiváltva ígérte oda Romániának már a „jóindulatú semlegesség” fejében is Erdélyt, 1914. október 1-jén. Herczegh Géza: *Magyarország külpolitikája, 896–1918*. Kossuth, Budapest, 1987. 316.

⁶³ Alexandr Petrovics Izvolszkij (1856–1919) diplomata, 1906–1910 között Oroszország külügyminisztere, majd 1917-ig párizsi orosz követ.

⁶⁴ Gratz keresztnév nélküli utalásából csupán valószínűsíthetjük, hogy a század első évtizedeinek francia külpolitikájában egyaránt kiemelkedő szerepet játszó diplomata testvérpár, Pierre Paul Cambon (1843–1924) és Jules Martin Cambon (1845–1935) közül az utóbbról van szó. Ő maga 1897–1902 között az Egyesült Államokban, 1907–1914 között Németországban, fivére 1898-tól 1920-ig Angliában képviselte Franciaországot. Míg Jules Cambon Berlinben azon munkálkodott, hogy leszerelje Németország – illetve a központi hatalmak – háborús terveit, testvérének, Pierre Paulnak kiemelkedő szerepe volt az antant életre hívásában. Jules Martin Cambon 1915-től a francia külügyminisztérium főtitkára lett – ezt a posztot számára kreálták –, Georges Clemenceau közvetlen munkatársaként kulcsszerepet játszott az 1919. évi párizsi békekonferencia tárgyalásain. A versailles-i, majd a trianoni szerződés egyik aláírója, s 1919–1931 között a békeszerződések végrehajtását és betartását felügyelő nemzetközi diplomáciai testület, az ún. nagykövetek konferenciájának elnöke. E minőségében az 1920-as években állandó diplomáciai kapcsolatban állt a kisantant országok, illetve Magyarország külpolitikai exponenseivel, diplomatáival is. Lásd erről: Ádám M.: *A kisantant és Európa*, i. m. Az eddig mondottakat két további mozzanat bonyolítja. Ádám Magda monográfiájában a Jules Cambon megnyilatkozásait is gazdagon dokumentáló leírások éppoly kevésbé vágnak egybe Gratznak a szövegben olvasható – Cambonra is vonatkozó – summázatával, amiképpen Ormos Mária *Padovától Trianonig, 1918–1920* (Kossuth, Budapest, 1984.) című könyvének Cambonra vonatkozó megállapításával sem. Fejtő Ferenc már szintén idézett munkájának 390–392. oldalain, ahol az Olaszország és a szövetségesek közötti 1915. évi titkos szerződést közli (az *Izvesztyija* 1917. február 28-i száma alapján), Jules Cambont mint Franciaország londoni nagykövetét nevesíti, holott ezt a posztot minden biográfiai lexikon szerint bátyja, Pierre Paul Cambon töltötte be.

retlenséggel „Détruisez l’Autriche–Hongrie!” [Romboljátok le Ausztria–Magyarországot!] jelszavával indultak harcba. Hogy keresztülvigyék eszméiket, az Osztrák–Magyar Monarchia felbontását, az nagyobb mértékben válik ügyességük, mozgékonyaságuk és szívósságuk, mint államférfiúi tisztánlátásuk és lelkiismeretességük dicsőségére.

Hogy a béketárgyalások vezető személyiségei eltértek eredeti elgondolásuktól, az annál sajnálatosabb volt, mert azok, akik őket eredeti álláspontjuktól eltérítették, hamis érvekkel dolgoztak. Maga Lloyd George mondja 1934-ben egy francia folyóiratban megjelent cikkében: „Toute la documentation, qui nous a été fournie par certains de nos alliés, pendant la négociation de la paix, était mensongère et truquée, nous avons décidé sur des faux” [Az egész dokumentáció, melyet a béketárgyalások folyamán némely szövetségesünk előterjesztett, hazug és meghamisított volt, mi pedig hibásan döntöttünk]. Ha ezek után a „szakértők”, akik a „szakértői” tisztséget úgy magyarázták, hogy az hamis adatoknak valamely előre kitzűzött cél érdekében való felállításából áll, utólag dicsekedtek azzal, hogy „néhány céljával tisztában lévő szakértő, akik összes erejüket egy adott cél elérésére fordítják, miként tudnak tekintélyes és elismert államférfiakkal szemben is keresztülhatolni,” akkor ezt a dicsőséget alig fogja valaki tőlük irigyelni. Sikerük titka az volt, hogy a hatalmaknál meg tudták akadályozni az érdekelt felek meghallgatását, akik könnyűszerrel tudták volna adataik és állításaik helytelenségét bebizonyítani. Meg tudták különösen akadályozni Smuts tábornok bölcs javaslatának elfogadását, hogy a hatalmak, mielőtt Ausztria–Magyarország sorsát eldöntik, hallgassák meg a közép-európai népek képviselőit egy, e célból összehívandó értekezleten.⁶⁵ Nem hiábavaló dolog ezeket a reminiscenciákat felleveníteni, mert nem bizonyos, hogy a második világháború végén hasonló

⁶⁵ Jan Christian Smuts (1870–1950) az 1910-ben, jórészt az ő szorgalmazására létrehozott Dél-Afriakai Uniónak 1912-től belügy-, az első világháború éveiben hadügyminisztere, majd két alkalommal, (1919–1924, illetve 1939–1948 között) miniszterelnöke. Mind az első, mind a második világháborúban tagja volt az angol háborús kabinetnek, s mint Lloyd George, illetve Winston Churchill brit miniszterelnökök politikájának támogatója több esetben nemzetközi diplomáciai missziót is vállalt. A Gratz által Smuts tábornoknak tulajdonított „bölcs javaslat” a Forradalmi Kormányzótanács álláspontja volt, melyet Kun Béla tolmácsolt Smutsnak, a vele 1919. április 4-én folytatott budapesti megbeszélésen. Ezt a tábornok magáévá tette, s a javaslatot támogatólag terjesztette tovább a párizsi békekonferencia főtanácsának. Lásd L. Nagy Zsuzsa: *A párizsi békekonferencia és Magyarország, 1918–1919*. Kossuth, Budapest, 1965. 108–111.

ügyeskedések nem fogják-e újból elhomályosítani a világosan felismerhető igazságtalanságokat.

Ha ilyen előzmények után rá lehetett venni a hatalmakat az Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolására, lehetett volna azt legalább mint gazdasági egységet fenntartani. A Monarchia utolsó külügyminisztere, Andrassy Gyula gróf, még tett erre kísérletet. Megbízást adott mindazoknak, akiknek közvetítése révén remélni lehetett, hogy valamely üzenet el fog jutni a győztes hatalmak vezérférfiaihoz, hogy ha már a monarchia politikai egységét szétbontják, legalább tartsák fenn annak hosszú évtizedek közös munkája alapján szervesen kialakult gazdasági egységét.⁶⁶ A Monarchia évszázadokon keresztül olyan gazdasági egységgé fejlődött, amely mind mezőgazdasági, mind ipari szükségleteinek legnagyobb részét maga tudta előállítani, és amelyben a gazdasági termelés egyes ágai között olyan egyensúly állt fenn, mint az európai országok között talán csak még az e tekintetben ideális viszonyokat feltűntető háború előtti Franciaországban. A háború utáni daldalmámban élő győztes népek ezt az egységet könnyelműen felbontották. Autarkiaról álmodtak, és az eddig a régi Ausztria–Magyarország egyik vagy másik részéből vásárolt árucikkeket siettek ezentúl Franciaországban vagy Olaszországban bevásárolni. Csehszlovákia volt az első, amely differenciális vámokat állapított meg a magyar bor hátrányára és a francia borok előnyére. Lengyelország követte a példát. Így bontakozott ki lassanként az autark fejlődés örülete, amelynek végén ott áll az a súlyos gazdasági válság, amely Európát 1928-tól kezdve megrázkódtatta. Ha az egyik állam igyekezett a másik malomtermékeit kiszorítani, a másik viszont abban lelte becsvágyát, hogy az elsőnek textilbehozatalát tegye feleslegessé. Az egyik azt gondolta, hogy saját

⁶⁶ Andrassy egyhetes külügyminiszterségéről – 1918. október 24-i gödöllői kinevezése után október 31-én adta be lemondását – és kísérleteiről a Monarchia megmentésére lásd Andrassy Gyula: *Diplomácia és világháború*. Gönczöl–Primusz, Budapest, 1990. 161–192. Wilsonnak címzett különbéke-ajánlatáról azonban maga is megjegyzi, hogy mire az erről való tárgyalásra felhatalmazott delegátusaik Svájcba érkeztek, „az a Monarchia, mely tárgyalni akart, nem létezett többé” (187.). Politikailag ugyan már nem volt jelentősége, csupán hivataltörténeti, illetve historiográfiai szempontból érdemel említést, hogy formailag – a köztudattal ellentétben – nem Andrassy volt az összeomlófélben lévő közös Monarchia utolsó külügyminisztere. Károly császár és király 1918. november 3-án éjjel, egy hosszúra nyúlt koronatanács végén Ottokár Czernint nevezte ki külügyminiszterre, aki azonban a megbízatást néhány órával később visszaadta. Lásd Barcza Gy.: *Diplomataemlékeim*, i. m. 119.

malomiparát szomszédja malomiparának rovására, a másik azt, hogy saját textiliparát szomszédja textiliparának rovására fogja fejleszteni. Ha a végén megvonták a mérleget, rá kellett jönniük, hogy az egyik malomiparának fejlődését saját textilipara fizette meg, míg a másik textiliparát voltaképpen saját malomiparának rovására fejlesztette. Ez sem volt haladás azzal a helyzettel szemben, amely régebben az Osztrák–Magyar Monarchián belül fennállt.

Ma nem nehéz bebizonyítani, hogy az első világháborút követő időben kialakult, az Osztrák–Magyar Monarchia helyébe lépett koncepciók elhibáztak és a politikai dilettantizmus termékei voltak. Csehország, Ausztria, Jugoszlávia népei voltak áldozataik. Voltak a nyugati hatalmak vezetői sorában bölcs államférfiak, akik tisztán látták a helyzetet, de nem tudták megakadályozni, hogy végül is a kontárok vigyék keresztül akarataikat. A békeszerződések ilyenformán nem az államférfiúi belátás, de a nemzeti egoizmus bélyegét viselik magukon. Ám a rosszakarat és gyűlölet rövidlátással párosulva mindig megbosszulja magát. Pedig a békeszerződések inspirálói ezektől vezetteték magukat. Hadakoztak a múlt ellen és feláldozták ennek a jövőt. Mialatt igyekeztek árkokat vonni maguk és velük eddig századokon keresztül együttélő szomszédai között, nem vették észre, hogy a hátuk mögött ott leselkedik az igazi ellenség, amellyel szemben rászorulnának szomszédai segítségére. Eljött az idő, amikor a maguk által teremtetett helyzetnek ők maguk lettek áldozatai. Ha e népek kérdik, hogy azok, akik a német hódoltság idejében életükkel fizettek, ezt kinek tulajdonítsák, úgy ne feledkezzenek meg államalapítóik felelősségéről és rövidlátásáról sem.

Az előadottakból az következtethető, hogy a közép-európai népeknek az Osztrák–Magyar Monarchián belül századokon át fennállt egyesülése kívánatos és hasznos, sőt talán több ennél: szükséges politikai alakulat volt. Az a forma, amelyet 1867-ben nyert, nagyjában megfelelt a közép-európai népek akkori erőviszonyainak. Nem tagadható ugyan, hogy néhány évtizeddel később ezek az erőviszonyok már nem voltak ugyanazok, és hogy akkor a Monarchia szervezetének megváltoztatása kívánatos lett volna. Az a rendszer azonban, amelyet az első világháborút befejező békeszerződések valósítottak meg, nem tudta pótolni a Monarchiát és nem is bizonyult életképesnek, illetve fenntarthatónak. Hogy egy hasonló rendszer a jövőben annak fogna-e bizonyulni, az alig hihető. A háború után létesült független államok eddig is tagadták, ha valaki életképességüket kétségbe vonta. Semmi ok nincs annak feltevésére, hogy a jövőben hasonló körülmények között hasonlóan vallott esetleges bizalmuk erősebb alapokon nyugodnék-e. Bizonyos azonban, hogy

a Monarchia régi konstrukciójához visszatérni nem lehet és nem szabad, mert még ha az annak idején helyes is lett volna, azóta a népek közötti erőviszonyok megváltoztak. A közép-európai népek együttélésének és együttműködésének biztosítására tehát mindenesetre új, a mostani viszonyokkal számot vető formát kell találni.

Nem feladatunk itt annak részletes kifejtése, hogy ez az új forma milyen legyen. Az együttélést százféle módon lehet elképzelni és százféle mód között lehet ötven olyan, amely járható útnak látszik. Csak néhány alapelvet szeretnék a mondottakból levezetni.

1./ A közép-európai népek együttélése csakis az egyes népek *szabad elhatározásából* történhetik, azért, mert az ahhoz való csatlakozást saját érdekében állónak tekintik.

2./ Az egyesülés célja elsősorban a *közös védelem*, amelynek eszközei a közös külpolitika és a közös hadsereg.

Ha a közép-európai népek külön-külön folytatnák a maguk *külpolitikáját*, előbb-utóbb az a helyzet adódna, amely a két világháború közötti korszakot jellemezte: egymás ellen folytatnának külpolitikát és ennek támogatására szövetségeseket keresnének. Éppen ennek az állapotnak megszüntetése, illetve elkerülése a közép-európai hatalmaknak az elsőrendű érdeke, amely együttműködésükhöz és szövetségükhöz fűződik.

Mivel a közép-európai népek összes tagjainak a kifelé való egységes védelem egyaránt nagy, mégpedig azonos érdeke, ezért az a külpolitikai irány, amelyet a szövetség követni fog, önmagától adódik. Ez a külpolitika párhuzamosan fog haladni azokkal a törekvésekkel, amelyek a nemzetközi társadalomnak szilárd, a béke fenntartását biztosító megszervezését célozzák. Hiszen alapjában véve maga ez a közép-európai szövetség is ugyanazoknak az elveknek alapján fogja biztosítani a hozzá tartozó népek együttélését, amely elvek alapján ugyanennek a célnak tágabb körben való elérésére az általános nemzetközi szervezetek fognak törekedni.

Egyébként egy, a volt Ausztria–Magyarország népeit egyenlően összekötő új szövetség külpolitikai érdekei természetesen lényegesen eltérők lesznek a német–magyar hegemoniára alapított régi Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai érdekeitől. Ez utóbbinak szükségszerűen összeköttetésbe kellett jutni Németországgal és ellentétbe Oroszországgal. A közép-európai államok a szláv népcsoportok teljes jogú bevonásával újjászervezett szövetségének nem volna különösebb oka az Oroszországgal való ellentét fenntartására sem. A régi Ausztria–Magyarország szervezetében fontos ér-

dek volt, hogy az orosz hatalom ne terjedjen ki a Balkánra is, mert ezzel Oroszország délről is körülölelte volna a Monarchiát, ez pedig a Monarchián belül élő elégedetlen szláv népekre való tekintettel előbb-utóbb felrobbantotta volna az osztrák–magyar birodalmat. Az ettől való félelem volt legmélyebb oka Ausztria–Magyarország sok olyan külpolitikai állásfoglalásának vagy akciójának, amely az orosz politikát keresztezte. Ám ez az aggály nem állna többé fenn, ha a közép-európai államok szövetségében az egyes népfajok – szlávok és nem szlávok – saját jól felfogott érdekeik megóvására, szabad akaratukból egyesülnének. Megelégedett szláv népeknek, amelyek biztonságukat megvédeztnek érzik, nem lenne többé okuk arra, hogy a szövetségen kívül keressenek támaszt. Viszont az orosz politika szempontjából is a közép-európai népeknek ily módon való egyesülése nem hátrányos, hanem előnyös volna. Mindenekelőtt biztosítaná Oroszország nyugati határait. Ha a közép-európai népek megmaradnának szétforgácsolt állapotukban, elképzelhető volna, hogy sikerülne a népek egyikét-másikat oroszellenes törekvéseknek megnyerni. Ha azonban a közép-európai népek egyesülésén belül a szláv népcsoportok hozzájuthatnak ahhoz a befolyáshoz, amely őket abban a számarányuk alapján megilleti, akkor éppúgy kizártnak látszik, hogy a szövetség oroszellenes irányt folytathasson, mint ahogyan régebben, a német–magyar hegemonia idejében, kizárt dolog lett volna egy Németország ellen irányuló külpolitika.

A közös védelem másik folyománya volna a *közös hadsereg*, ha ugyan nemzeti hadseregek a háború után egyáltalában még létezni fognak.

3./ A közép-európai népek szövetségének második fő célja *nagyobb gazdasági egység* megteremtése volna, amely egységes pénz- és hitelrendszerrel bírna, és amelyben a gazdasági életet lehetőleg egybehangzó törekvések (kereskedelmi, váltójog, csődjog, stb.) szabályoznák.

Nagyobb gazdasági területek alakítása a modern gazdasági fejlődésnek elengedhetetlen követelménye. Az autarkiára való törekvések zsákutcába vezettek. A nagyobb gazdasági területeken belül vámhatárok elvileg nem állhatnának fenn. Ha átmenetileg ilyenekre szükség volna, akkor csak előre meghatározott rövid ideig bírhatnának érvénnyel, de ez sem kívánatos.

4./ Az egyesülésnek úgy kell megtörténnie, hogy abban a *népek egyike se gyakorolhasson hegemoniát*. A szövetség vezetésének minden néppel szemben egyenlően pártatlan kezekben kell lennie. Olyanok kezében, akiket egyik nép sem vallhat kizárólag a magáénak, és akik már ezért is felül állnak minden nemzeti elfogultságon. Ilyen, a nemzetek felett álló, supranacionális

tényező nemlétében a központi államhatalmat váltakozva kellene átengedni az egyes nemzeteknek, ami rossz és sok elégedetlenséget keltő megoldás volna, mert eltekintve attól, hogy ez a rendszer a stabilitás rovására menne, vajmi ritkán fog akadni oly valaki, aki akkora tekintéllyel bír, hogy ez előtt nemcsak saját népének, hanem más népcsoportoknak fiai is kénytelenek meghajolni, elismervén, hogy az illető képes lesz fontos kérdésekben kizárólag csak a szövetség érdekeinek szemmel tartásával eljárni, anélkül, hogy saját népének esetleg külön érdekei vagy szempontjai befolyásolnák. De ha ez a megoldás kétségtől helytelen és rossz is volna, még mindig jobb lenne annál, amely állandóan egyetlen nemzet számára akarná biztosítani a hegemóniát. Ezt a rendszert az egyes népek idegen rabszolgaságnak éreznék, és az nem volna maradandóan fenntartható.

Annak a supranacionális tényezőnek szerepét, amely a közép-európai szövetség élén kívánatos volna, a régi Monarchiában az *uralkodóház* töltötte be. Jelenleg is alig van olyan tényező, amely azt ebben a szerepben még csak megközelítően is pótolni tudná.

5./ Akárhogyan is oldatik meg az állam legfőbb vezetésének kérdése, intézményeket kell teremteni, amelyek lehetővé teszik az egyes szövetkezett közép-európai népek között felmerülő *nézeteltérések* vagy *ellentétek* pártatlan elintézését oly módon, hogy az államfő ne legyen minduntalan kénytelen az ilyen vitákat saját tekintélyének latba vetésével eldönteni. E célt szolgálhatják állandó vagy esetről esetre kiküldendő bíróságok, de egyes nagy fontosságú kérdések eldöntését lehet esetleg a nemzet összességének ügyeit tárgyaló népszövetségre is bízni.

6./ Célszerű volna, ha a közép-európai szövetséghez tartozó népek mindegyike azt a területet, amelyen belül autonóm életet akar folytatni, úgy állapítaná meg, hogy lehetőleg *egynyelvű területek* álljanak egymással kapcsolatban. Ez még abban az esetben is, ha elérkeznénk – ami aligha fog hamarosan bekövetkezni – ahhoz az állapothoz, amelyben a nyelvi és származási különbségeknek nem lesz többé jelentősége, rendkívül fontos volna. Nemcsak azért, mert egyszerűsíténé és olcsóbbítaná a közigazgatást, és a polgárok szempontjából is kényelmesebb volna, mint ha idegen nyelven kellene a hatóságoknál érdekeik védelmében eljárniok, hanem azért is, mert ezzel csökkennének a különböző népcsoportok között még sokáig egészen el nem tüntethető súrlódási felületek. A megmaradó *nemzeti kisebbségek* viszonyait úgy kell elrendezni, hogy kulturális és gazdasági fejlődésük előmozdításáról ők maguk gondoskodhassanak, állami segítséggel ugyan, de úgy, hogy ilyen

irányú törekvések keretein belül kifejtett tevékenységüket semmiféle ellenkező akarat ne béníthassa meg.

7./ A szövetségen belül szükség van egy olyan szervre, amely állandóan örködnék afelett, hogy a szövetkezett országok népeiben bizonyos *közösségi érzet* alakuljon ki, és mindaz elkerültesse, ami az ilyen közösségi érzés kifejlődését akadályozza vagy nehezíti. Az Osztrák–Magyar Monarchia szétbontását nagymértékben előmozdította, hogy ilyen szerv nemlétében Ausztriában mindig azt tanították a magyarságról, hogy az javíthatatlan rebellis faj, Magyarországon pedig az osztrákokról azt, hogy azok minden szabadság állandó elnyomói. Ha ilyen szerv létesül, akkor lehetne mellette tanácsadó szervezetet is létrehozni, amelybe a szövetséghez tartozó minden ország bizonyos számú tagot küldhetne ki részben saját polgárai, részben a többi szövetséges államok polgárai közül. Jótékony hatással volna a szövetkezett népek érzelmi összefogására, ha ilyenformán mindegyik igyekeznék szövetségeseinél is találni oly egyéneket, akik iránt bizalommal van, és akik iránt ezt a bizalmát – azzal, hogy őket küldi ki a közösségi érzet fenntartására megalakult tanácsba – kifejezésre is tudná juttatni.

8./ Belügyeikben az összes szövetséges országok önállóan és teljes függetlenségben járhatnak el. Egyéni és polgári *szabadság*, az összes polgárokra kiterjedő *jogegyenlőség és jogbiztonság*, és az egyes államok demokratikus alapon való megszervezése az egész szövetség védelme alá volna helyezendő.

9./ Számolni kell azzal, hogy a szövetkezett országok között *szociális* tekintetben lesznek haladottabb és lesznek elmaradottabb népek. Az utóbbiaknak tisztában kell lenniük azzal, hogy a maguk részéről is kénytelenek lesznek messze kiható szociális reformok útjára lépni, nemcsak azzal, hogy jóléti intézményeket teremtenek az alsóbb néposztály számára, de azzal is, hogy az alsóbb néposztályoknak befolyást biztosítanak a reformok tervezésére, kezdeményezésére és végrehajtására.

A közép-európai államok szövetségének megteremtésére irányuló törekvések harmóniában állnak Magyarország múltjával. Megfelelnek annak a politikának, amelyet Magyarország évszázadok óta követett és amelynek nagy része volt abban, hogy nemzeti létét minden viszontagságon keresztül meg tudta óvni.

Magyarország Közép-Európa szívében fekszik, kontinensünk igen exponált területén. Hosszú, nyugodt fejlődésre soha biztosan nem számíthatott. A viszonylag kisszámú magyarság itt tőle teljesen idegen, másnyelvű népek közé van beékelve. Ezeknek egyike-másika egyenesen többségben van vele

szemben. Politikai képességeinek dicsőségére válik, hogy ebben a helyzetben is meg tudta őrizni a maga fensőbbiségét. De éppen ezért szomszédai körében inkább tekintélynek, mint szeretetnek örvendett. A Duna és Tisza melléke, amelyen a magyarság lakik, egyébként sem volt sohasem oly terület, amely lakóinak nyugodt és zavartalan életet biztosíthatott volna. Földrajzi okok ennek a területnek olyan fontosságot adtak, hogy azt a századok folyamán mindig újból és újból kellett megvédeni a különböző irányból kiinduló támadások ellen: a törökök ellen, akik rajta keresztül indultak nyugat felé vezető hódító útjukra, a szláv népeknek egymással való egyesülésére irányuló törekvések ellen, – amelyet csak Magyarország letiprása árán érvényesíthettek volna, – vagy a német „Drang nach dem Osten”-ből [sic!] eredő veszélyek ellen. A magyarság egymagában, népességének viszonylag kis számánál fogva, mindig túl gyenge volt ahhoz, hogy az érdekeit és sokszor létét veszélyeztető sokféle tendencia mindenikével szemben biztos eredménnyel védekezhessék. Vezetői ezt mindig világosan látták, és politikai ösztönük felismerte a helyzet aggályos voltát. Ezért Magyarország a múlt századok folyamán ismételten szoros összeköttetésbe került egyik vagy másik szomszédjával. Egyszer a Habsburgokkal, máskor a csehekkel, még máskor a lengyelekkel állt össze, azokból választván meg uralkodóit, míg végül a XVI. századtól kezdve állandóan Ausztriával ment együtt, ebben az összeköttetésben találván meg leginkább azt a támaszt, amelyet kifelé szükségesnek érzett. Mondhatni, hogy Magyarország az Árpád-ház kihalta óta a Hunyadiak korát és az utolsó huszonöt esztendőt kivéve, sohasem mulasztotta el biztonságának megerősítését valamely szomszédjával való szövetkezés útján. Amikor egy ízben mégis megkísérelte az Ausztriától való elszakadást, szintén nem gondolt arra, hogy most már egyedül és elszigetelten fog maradni, mert egy Ausztria kikapcsolásával létesítendő dunai konföderáció megalkotásának tervével foglalkozott. Az 1867. évi kiegyezés és a Németországgal való szövetségnek magyar részről történt odaadó támogatása mind azon az alapfelfogáson nyugszik, hogy Magyarország azon a veszélyes területen, ahova sorsa állította, sohasem maradhat egyedül, és hogy szomszédainak legalábbis egy részével szövetkeznie kell.

Az első világháború szerencsétlen befejezése után a magyarság nem hasznosította a múlt tanulságait. Az 1867. évi kiegyezés által megteremtett biztonságérzetében, amelyben a magyarság majdnem két nemzedéken át élt, elhalványult a valóságos helyzet felismerésére való képessége. Független akart maradni, nem kívánta a szomszédjaival való megegyezést és a nagyhatalmak sorában keresett összeköttetéseket, ami, ha azt kis nemzet teszi, lutri-

játék az ország sorsával. Talán érthető, hogy azok, akik az első világháború befejezése óta állandóan a szomszédokkal való együttműködés mielőbbi megvalósítása mellett szálltak síkra, kevés visszhangot találtak olyan korban, amikor a trianoni szerződés határintézkedései folytán támadt szörnyű sebek még erősen sajogtak, de ez mit sem változtat azon, hogy az a politika, amelyet követtünk, nem az volt, amely hagyományainknak megfelelt és amely érdekeinket a legjobban megvédte. A teljes függetlenség, amelynek érdekében a szomszédokkal való megegyezés elől kitértünk, a XX. században éppen úgy a Danaidák ajándékának⁶⁷ bizonyult, mint ahogyan annak ítélték azt 500 évvel ezelőtt, amikor is nem kértek belőle. A magyar külpolitika kontinuitása nem ezt a politikát követelte volna meg, hanem olyan politikát, amely a szomszédokkal egyesülve keresett volna kifelé nagyobb biztonságot. Az a függetlenség, amelynek érdekeinket feláldoztuk, sok tekintetben csalóka illúciónak bizonyult, mert nem vezetett régi pozíciónk visszaszerzésére, sőt, nem akadályozván meg a nagyhatalmak közötti viszályokba való belesodródásunkat, még biztonságot sem teremtett nemzeti létünk számára. Belső nemzeti életünk függetlenségét bizonyára senki sem akarja feláldozni. Magyar életet akarunk folytatni ezentúl is. De ha megalkuszunk azzal, hogy minden a külfölddel való viszonylatban – politikaiakban és gazdaságiakban egyaránt – megosztozzunk szövetségeseink befolyásával, ha igyekszünk a közös érdekeink megóvásához vezető utak tekintetében vallott nézeteinket közös nevezőre hozni abban a tudatban, hogy a velük való ellentét mily veszélyeket rejt magában nemzeti életünkre nézve, akkor az az áldozat, amelyet ezzel hozunk és amelyet a magyarság évszázadok óta különböző alakokban állandóan meghozni volt kénytelen, nem túlságosan nagy ára annak, amit a közép-európai szövetség megalakulása esetében érte kapnánk: hogy ti. nem kellene gyermekeinket és unokáinkat féltetni attól, hogy ők maguk, rokonaik, barátaik, vagyonuk és munkájuk gyümölcse valamikor majd a maihoz hasonló világzivatarban el fognak pusztulni.

1943. december 10.

⁶⁷ A Danaidák Danaosz király 50 leánya. A mítosz semmiféle ajándékot nem említ. Vélhetően itt a „Timeo Danaos et dona ferentes” vergiliusi sorára történik utalás, ezért vagy „danaok” (= görögök, vagyis álnok népség) lenne a helyes, vagy pedig egyszerűen „lépre csaló ajándék”! A korrekcióért Bellus Ibolyának mondok köszönetet.

Gróf Apponyi Albert 1922-ben plakáton ajánlja a választó közönségnek, hogy Gratz Gusztávra szavazzon.

Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár - Budapest Gyűjtemény,
Leltári szám: bibFSZ01477866. Képszám: 023391

Justus Pál Kéthly Annával egy gyermeknapi rendezvényen, 1945

Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, 80.1167

„A lefokozott trockista”

*avagy hogyan lett Justus Pál egy tervezett trockista per elsőrendű vádlottjából a titóista Rajk-per nyolcadrendű vádlottja**

Justus Pál sorsa egyfelől egyedi, mint a legtöbb magas intellektusú és kora állapotain igazítani igyekvő emberé. Justus Pál sorsa másfelől majdhogynem tipikus a 20. századi Magyarországon: egymást váltó – és egymást opponáló – politikai rendszerek gondoskodtak arról, hogy pályája a rendszerváltások bármelyikét követően kényszerpálya legyen. A korreferátum egyetlen mozzanatra koncentrált: Justus életútjának egy közismert epizódjához fűz egy kevésbé közismert adalékot.

Közismert, hogy Justus Pált a Rajk-per nyolcadrendű vádlottjaként állították bíróság elé, 1949 őszén. Az is közismert – már Alapy Gyula népügyész vádbeszédében elhangzott –, hogy a bíróság „Rajk és összeesküvő bandája felett ítélkezve [...] ítélkezik Tito, Rankovics, Kardelj és Gyilasz bűnszövetkezete felett is. Ennek a pernek a nemzetközi jelentősége éppen abban áll, hogy a demokrácia és a szocializmus jugoszláv szökevényei és árulói felett is ítéletet mondjunk.” Nem kevésbé közismert Justus perbe fogásának motívuma: az ő szerepeltetésével kívánták megjeleníteni a közvetlen ideológiai-politikai öszszeköttetést a trockizmus és a titóizmus között. Az ő kihallgatása során kapta a legnagyobb hangsúlyt az „átkötő” mozzanat, olyannyira, hogy – önvádra kényszerítve/vállalkozva – még az utolsó szó jogán is ezt nyomatékosítja: „a trockista nézetek tettek engem alkalmassá ennek a szerepnek a betöltésére”.¹

* A korreferátum elhangzott a „Justus Pál születésének 100. évfordulója” című emlékülésen. Kossuth Klub. Budapest, 2005. január 26. Az írás első megjelenési helye: *Justus Pál*. Szerk. Jemnitz János – Székely Gábor. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 2008. 157–164.

¹ *Rajk László és társai a népbíróság előtt*. MESZ, Budapest, 1989. Ebben a kiadásban az Alapy Gyulától idézett szöveg a 222., Justus Pál szavai a 251. oldalon találhatók.

Tudható Justusról, hogy támogatta az MKP és az SZDP egyesülését, miközben egyike volt azoknak, akiket a kommunisták nem szívesen láttak a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségében. Az viszont talán kevésbé ismert, hogy perbe fogását jóval megelőzően – bizonyíthatóan 1947 nyarától lett olyan célszemély, akit módszeresen figyeltek, figyeltettek. Tudható, hogy Péter Gábor figyelőhálózata kezdettől – azaz 1945 tavaszától – rajta tartotta a szemét a kommunista párton belüli ún. frakciósokon. Demény Pál azonnali őrizetbe vétele mellett (1945. február) éppúgy figyelték az ő pártszervezetéhez egykoron tartozókat, mint a volt ún. weisshausistákat.

A szociáldemokrata „testvérpárt” politikai rendőrségi megfigyelésének – általam fellelt – legkorábbi dokumentumai az 1947-es parlamenti választások időszakából valók. A közismert választási csalások kapcsán az SZDP-n belül is gerjedő politikai válság majd minden mozzanata nyomon követhető azokból a besúgó jelentésekből, amelyek a párt központi titkárságának székháza, a Palace Szálló belső életéről tudósítanak. Rögzítették a bizalmas információk egyfelől azokat a kérészéletű kezdeményezéseket, amelyek Szakasits Árpád leváltására irányultak, és azt is, hogy miként mentegetőzött a kék cédulák ügyében leginkább kompromittálódott Marosán György a pártválasztmány ülésén: szavai szerint „a pártért még bectelenséget is szabad elkövetni, [...] ezt az áldozatot ő a párt és a demokrácia érdekében tette.”² Justus Pálnak már ekkor is megkülönböztetett figyelmet szenteltek a politikai rendőrség ágensei. Akár a pesti kerületi titkárok előtt elemezte a politikai helyzetet, akár valamegyik Palace-beli irodában vette fontolóra szűkebb körben, hogy a koalícióból kiválva „baloldali ellenzékot kell létrehozni”, lejegyzett szavai legkésőbb másnap a kommunista vezetők íróasztalára kerültek.³

Mindezek után már szinte „normális üzemmódnak” számított, hogy a politikai rendőrség a két párt egyesülési tárgyalásainak kezdetétől – 1948 januárjától – tevőleges közreműködője lett a fúziós előmunkálatoknak. Az első etapban sorra hívták be és fenyegették meg az ország minden szegletében a vonakodókat, illetve azokat, akik Kéthly Anna, Szélig Imre és Szeder Ferenc kizárása ellen demonstráló helyi-területi pártnapokat szerveztek vagy petíciókat szerkesztettek. A második fázisban pedig szigorú politikai rendőrségi prioráláson is átestek az MDP-be átvenni ajánlott szociáldemokraták – anélkül, hogy tudtak volna róla. Az MKP KV Káderosztálya Péter Gáborék

² Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 274. f. 7/209. ő.e.

³ Uo.

információit is hasznosítva jelezte az SZDP Központi Titkárságának, hogy kik az átvehetők, és kik lettek persona non grata.⁴

A szociáldemokraták szelektív bekebelezésének lezárulásakor keletkezett egy kisebb – kulisszák mögötti – kalamajka abból, hogy Péter Gábor már „saját pártjára” is intenzíven dolgozik. Szőnyi Tibor, az MKP KV Káderosztályának akkori vezetője, 1948. június 11-én – az ún. egyesülési kongresszust megelőző napon – juttatott el egy feljegyzést Farkas Mihálynak, aki pártjában a fegyveres testületeket (is) felügyelő főtitkárhelyettes volt. Szőnyi magából kikelve háborgott azon, hogy az ÁVO a vezető pártszervekbe beépülve informálódik és szaglászik ezen testületek tagjai után is.⁵ Ezt ugyan mind a címzett, mind Rákosi Mátyás helyteleníteni látszott, de a zsörtölődésen túl más nem történt. Korántsem ütköztek meg azon, hogy a következő hónapokban a megfigyelték köre egy újabb kategóriával bővült.

1948 augusztusától Rákosi és Farkas mellett Kádár János belügyminiszterként vehette kézhez háromnaponként Péter Gábornak az ún. ellenséges vonalakról készített aktuális tájékoztatóit, melyekben új tematikai egységként jelent meg az „MDP funkcionáriusok/volt SZDP” elnevezésű blokk. A jelentésekben kitüntetett figyelemben részesült a „Justus vezette pártellenes csoportosulás”, de mintha a Hatóság maga is csak fokozatosan ébredt volna rá Justus – úgymond – sötét üzeneteire. Eleinte arról értesültünk, hogy Justus reménykedik: az SZDP-ben szívesen végzett feladatát az új pártban is folytathatja: bevonják majd a pártoktatásba, s ott zavartalanul terjesztheti tovább trockista nézeteit. Ekkor – a jelentés összeállítói szerint – nevezettnek a trockizmus abban volt felfedezhető, hogy a KOMINFORM által elhajlással megbélyegzett jugoszlávok „vissza fognak térni a helyes útra”, illetve, hogy

⁴ Lásd részletesebben Strassenreiter Erzsébet: *A Szociáldemokrata Párt a központi és a helyi hatalom szerveiben, 1945–1948.* In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve.* Főszerk. Varga Lajos. Napvilág, Budapest, 1999. 158–160.; *Uő: Egyesülés? Beolvadás? Likvidálás?* In: *Fordulat a világban és Magyarországon. 1947–1949.* Szerk. Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor. Napvilág, Budapest, 2000. 262–263.; Gyarmati György: *Ha Tied az ÁVO, Tied a hatalom...* A politikai rendőrség működése 1947–1948-ban. In: *Államvédelem a Rákosi-korszakban.* Szerk. Gyarmati György. Történeti Hivatal, Budapest, 2000. 97–133. [Megjelent még: Gyarmati György: *Rendszertitkok szolgálattal és szolgálattal.* Kronosz, Pécs, 2019. 145–181.]

⁵ PIL. 274. f. 11/10. ö. e. Szőnyi Tibor feljegyzését és annak fogadtatását lásd: Gyarmati György: *Kádár János és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága.* In: *Trezor 1. A Történelmi Hivatal Évkönyve.* Szerk. Gyarmati György. Budapest, 1999. 115–145. [Megjelent még: Gyarmati Gy.: *Rendszertitkok,* i. m. 183–223.]

„lehetséges a Szovjetunió megegyezése a Nyugattal, amely esetben mégis újjaalakulhat egy külön Szociáldemokrata Párt”.⁶ 1948 nyarának végén, Kremnyov őrnagy, az MGB budapesti képviselőjének helyettes vezetője felkereste hivatalában Kádárt, és szóvá tette, hogy „a magyar államvédelmi szervek nem harcolnak a párton belüli ellenséges frakciós tevékenységet folytató és főleg nacionalista elemek ellen, [...] [noha] ezt a harcot nem lehet csak eszmei eszközökkel folytatni”.⁷

Nem tudni, hogy Péter Gábor „önszorgalmú kutyaként” folytatta-e ez irányú vizslatását, vagy – a szovjet politikai rendőrség budapesti rezidensétől kapott „elvtársi bírálat” nyomán – Kádár is erre ösztönözte őt. Annyi mindenesetre dokumentálható, hogy Péter Gábor 1948. szeptember végére – a háromnaponkénti rutinjelentéseken túlmenően – egy 30 oldalas tematikus dossziében összesítette a frakcióokról tudható dolgokat. A dosszié megkapta a „Trockisták” fedőnevet, s Péter Gábor maga nevesítette az anyag előlapján, hogy kiknek szánja: a frissiben megalakult Államvédelmi Bizottság szűkebb, ún. operatív állandó bizottsága mellett – melynek tagjai a fentebb már említett triumvirátus, Rákosi, Farkas és Kádár – még Gerő Ernő és Révai József figyelmébe ajánlja művét. Péter összeállítása szerint a trockista szervezet öt csoportból áll. 1. Demény Pál-féle frakció, 2. Weisshaus Aladár Szocialista Népmozgalom frakciója, 3. Justus Pál és társasága, 4. Faust Imre, Dudás József, Lakatos Miklós stb., 5. Sándor Pál és köre.⁸

Felépítését, illetve tartalmát tekintve az összeállítás a koncepciós perek során készített vizsgálati zárójelentések prototípusának tekinthető. Az első, „történeti” blokk az érintettek háború előtti, illetve alatti tevékenységéről szól, alcímekben is kiemelt konklúzióval: az említettek *a horthysta rendőrség besúgói és fasiszta kollaboránsok* voltak, mindemellett aktív *szovjetellenességük és KMP-ellenes tevékenységük* is – úgymond – bizonyítható. Ezek visszatérő kulcsszavak maradnak az 1945 utáni ténykedésükről szóló „aktuális” részben is. Mindemellett kispolgári nacionalizmus, antiszemitizmus, valamint a burzsoáziával való demokráciaellenes együttműködés különböző szimptomáinak oldalakon keresztül sorolt példatára dúsítja a Péter Gábor ál-

⁶ Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS 276. f. 67/125. ő. e.

⁷ Farkas Vladimir ezt a Kádár és Kremnyov közötti megbeszélés tolmácsaként örököltette meg. Farkas Vladimir: *Nincs mentség*. Interart, Budapest, 1990. 159. – MGB (Minyisztversztvo Goszudarsztvennoj Bezopasznosztji) – Állambiztonsági Minisztérium.

⁸ MOL M-KS 276. f. 67/154. ő. e.

tal gyártott vádiratot. Minden említett területen Justus Pál áll az ún. trockista szervezkedés középpontjában, illetve minden szál az ő kezében fut össze. Az érvelés szerint már 1945-ben is ő volt az, aki radikális „ábaloldali frázisokkal”⁹ igyekezett kompromittálni a kommunisták úgymond „népi demokratikus” vonalát, emellett gyanítható, hogy politikai szemináriumainak résztvevőin keresztül ezen frakcióknak a külföldiekkel fenntartott tevékenységét is ő hangolja össze.

Publicisztikus fordulattal azt is mondhatnók, hogy 1948 szeptemberének végére Péter Gábor tálcán nyújtotta át Justus Pál fejét az MDP vezetőinek, ha úgy döntenének, hogy – megszívleva a Kreml ismétlődő dörgedelmeit – rászánják magukat a trockizmus elleni érdemi fellépésre. Péter – aki meghívottként 1945 februárjától mindvégig jelen volt az MKP legszűkebb vezetőinek értekezletein, a titkársági, illetve PB-üléseken – jól érzékelte, hogy a kommunista vezetők messzemenő gyanakvással és elutasítással viseltetnek Justus Pállal szemben.¹⁰ Ezen tapasztalatai, valamint az összegereblyézett besúgójelentések alapján nem alap nélkül vélelmezte: a kommunista pártvezetőknek összeállított dosszié anyaga elegendő ahhoz, hogy Justus Pál egy magyarországi trockista per elsőrendű vádlottja legyen.

⁹ „A politikai háttérhez tartozik, hogy a szociáldemokrata balszárnyat és személy szerint engem nagyon sokszor ért az a vád, hogy mi baloldallibbnak akarunk látszani, mint a kommunista párt. Nagyon nehezteltek rám ezért a kommunista elvtársak. »Ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért« – ez az én jelszavam volt. Ezt abban az időben ultrabaloldali elhajlásnak tekintették. Ez a vád tulajdonképpen igaz volt, csak a motívumát nem értették meg a kommunista elvtársak. Révai Józseffel próbáltam tisztázni: »Nektek egyik fő feladatotok – mondtam –, hogy huszonöt év után elfogadtassátok a kommunista pártot, mint nemzeti pártot. Hozzánk olyan kispolgári tömegek tartoznak, hogy kénytelenek vagyunk nagyon baloldali hangot megütni, hogy megértsék: ránk hiába spekulálnak.« Az a helyzet áll elő, hogy a kommunistáknak 1945–1947-ben azt kellett bizonyítaniuk, hogy ők nemzeti párt, a szociáldemokrata pártnak pedig azt, hogy marxista munkáspárt. Ez okozta a baloldali rálicitálást. Mi azt hangoztattuk, hogy a szociáldemokrata párt többé nem azonos a régi SZDP-vel, a szociáldemokrata párt marxista párt, forradalmi párt, szocializmust akar teremteni Magyarországon. Ezt mondták, ezért vádoltak azzal, hogy túl baloldaliak vagyunk.” (Justus Pál visszaemlékezése. Politikatörténeti Intézet Levéltára. H-J-28. 7–8.)

¹⁰ Marosán György úgy emlékezett, hogy Rákosi szemében Justus már a pártegyesülés előtt is „rohadt trockista” volt, s annak idején csak Marosán kezességvállalása nyomán járultak hozzá, hogy Justus az MDP Központi Vezetőségének is tagja legyen. (Marosán György: *Nincs visszaút*. ELTE ÁJK, Budapest 1988. 60–61.)

Az MDP Moszkvát is ismerő vezetői viszont – ekkor még – nem siettek élni a felkínált lehetőséggel. Gerő Ernő fontosnak tartotta, hogy erről mind G. M. Puskin szovjet nagykövettel, mind pedig az SZK(b)P Elnökségének éppen Magyarországon tartózkodó tagjával (Kabin elvtárs) konzultáljon. Nevezettek ismételten szóvá tették ugyan, hogy a magyar kommunisták békülékenyek a trockistákkal szemben, ám tovább váratott magára bármifajta határozottabb fellépés. Sőt mi több, egy pillanatra úgy tűnt, hogy Péter Gábor túllihegett éberségének ódiума saját fejére hullik vissza. Gerő észrevételei szerint a jelentés hibája, hogy „mindent összekever: múltat, jelent, jövőt. Másrészt állításai sokszor nyilvánvalóan nem fedik a tényeket, felületesek.” Goromba – bár helytálló – minősítésével Gerő úgy vélte, hogy kellőképpen leteremtette a magyar Dzerzsinszkijt. Feljegyzésének második felében már egy részletes iránymutatás megfogalmazására koncentrált, mert – mint írja – „a belpolitikai és a nemzetközi helyzet alakulása megköveteli, hogy a trockizmus kérdésében az eddigieknél következetesebb harcot folytassunk.” Eszerint:

„1. Azokat a volt és jelenlegi trockistákat, akikről ez kétségtelenül ismert, s akik jelenleg az MDP-n kívül vannak, össze kellene szedni és internálni.

2. Ki kell különíteni a három ember ügyét, akik jelenleg az MDP Központi Vezetőségének tagjai, tehát Justus, Drahos¹¹ és Gáspár¹² kérdését. Ezekre nézve teljesen konkrét adatok alapján össze kell állítani, hogy mit csináltak a múltban –, és mit lehet terhükre írni a jelenben. Ha az adatok olyanok, hogy ezek alapján az eljárást meg lehet indítani ellenük, akkor az egész ügyet KEB elé kell vinni.

3. Külön kell kezelni azoknak az ügyét, akik tagjai az MDP-nek, de nem tagjai a Központi Vezetőségnek. Ezekre vonatkozólag is össze kell gyűjteni a konkrét anyagot a múltra és a jelenre, s ugyancsak a KEB-nek átadni, ha az anyag megfelelőnek látszik. Ez a munka sorrendben az első három ügyének az elintézése után következne.

¹¹ Drahos Lajos mint egykori „deményista” került itt szóba. Nevezett 1946 folyamán nyilvánosan elhatárolódott a már fogva tartott Deménytől, és – ennek is köszönhetően – lett 1946 októberétől az MKP KV póttagja. (Életrajzát lásd *Az 1945. évi Nemzetgyűlés almanachja*. Főszerk. Vida István. Magyar Országgyűlés, Budapest, 1999. 122–125.)

¹² Gáspár Sándor a második világháború éveiben legálisan SZDP-tag és szakszervezeti bizalmi volt, emellett vett részt Weissshaus Aladár illegális kommunista szervezetében. (Lásd *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához*. Szerk. Nyíró András. Interart, Budapest, 1989. 275–276.)

4. A tagrevízió kapcsán a Politikai Bizottságnak határozatot kellene hoznia, hogy általában volt trockisták (deményisták, weisshausisták, stb.) milyen funkciókat nem tölthetnek be a pártban, a tömegszervezetekben, az államapparátusban. Természetesen egyes rendkívül indokolt esetben a Politikai Bizottság tehetne kivételt.

5. A pártiskolákban és általában a pártoktatásban a jugoszláv kérdéssel kapcsolatban az eddigieknél sokkal élesebben és részletesebben kell foglalkozni a trockizmus kérdésével, kiterjesztve a kérdés taglalását a magyarországi trockizmus kérdésére. Erre annál is inkább szükség van, mert a falusi osztályharc kiéleződésével a trockizmus veszélye nálunk is nyilván meg fog növekedni. A pártsajtóban nem egyenesen mint a trockizmus kérdésével, de a problémákkal elvi síkon foglalkozni kell.”

Gerő Ernő feladatmeghatározásához Révai József és Farkas Mihály fűzött kézírásos észrevételeket. Révaitól az olvasható, hogy nevezettek trockizmusát „mai munkájuk” részeként kell kidomborítani. Farkas Mihály pedig az utóbbira is reflektálva véste Révai sorai alá: „Ilyen irányú utasítást már adtam Péternek.”¹³

Nincs nyoma annak, hogy 1948 hátralévő hónapjaiban bármifajta intézkedést foganatosítottak volna nevezettek ellen. Úgy tűnik, hogy a soron lévő, nagyobb horderejű ügyek kellőképpen lefoglalták mind a pártvezetést, mind a belügyi apparátust. Egyfelől megkezdődött az ún. MAORT-ügy – elhúzódozó nemzetközi komplikációkkal is terhelt. Másfelől végső fázisába lépett a Mindszenty József letartóztatásába torkolló politikai-operatív offenzíva, melynek a kulisszák mögött szintén részét képezte a legszűkebb pártvezetés által irányított – végül is faskóval végződött – diplomáciai sakkjátszma.¹⁴ A két ügy a pártvezetést és a politikai rendőrség operatív részlegeit is tartósan foglalkoztatta. Ráadásul ugyanezen hónapokban zajlott a politikai rendőrség átszervezése, mely a továbbiakban Államvédelmi Osztály helyett immár a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságaként folytathatta működését, kiterjedtebb szervezettel és jogkörökkel. Rákosi ezekben a hónapokban – dühkitörései közepette – többször marasztalta el személyesen Péter Gábort amiatt, hogy ő és cége képtelen volt Mindszenty ellen összeszedni

¹³ MOL M-KS 276. f. 67/154. ő. e.

¹⁴ Gyarmati György: A Mindszenty-ügy diplomáciai rendezésének kudarca. *Történelmi Szemle* (42) 2000/2, 69–90.

az, úgymond, döntő jelentőségű, a főpásztort érdemben is kompromittáló iratokat. Ez ugyan kivitelezhetetlen volt, mert nem léteztek ilyen iratok, de nincs kizárva, hogy Péter Gábor ismételt fiaskótól tartva halogatta egyelőre a Justus-ügy felmelegítését.

A fentebb mondottakból is adódott, hogy Justusra – illetve Péter Gábor őt kompromittáló irományaira – legközelebb akkor volt szükség, amikor a Rajk-per kapcsán fel kellett mutatni a trockizmust is. Kivel mással lehetett leginkább demonstrálni a Kreml elvárása szerinti trockizmus elleni kérlelhetetlen harcot, mint a trockizmus mibenlétének legismertebb magyarországi szakértőjével? A trockizmus titóizmussá transzformálásához kapóra jött ugyan Justus, de – a megváltozott szükségletekhez igazodva – már az újabb koncepció szerinti sokadrendű karakterszerepben. A Rajk-per dramaturgiai hangsúlyait, illetve koreográfiáját tekintve Justus a díszletkép konstans eleme marad ugyan, de csak a háttérből emlékeztet az ősbűnre. Fontosabbak nála azok, akik Tito „cinkostársainak” vadonatúj jelmezeiben kitöltik a színpad előterét. Így értékelődött át Justus Pál figurája egy virtigli trockista per potenciális főszereplőjéből a Rajk László nevéhez kötődő „titóista” kirakatper nyolcadrendű vádlottjává.

Justus Pál és Szakasits Árpád a Gyermekvédő Liga gyűjtésén, Budapest, 1945

Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, 80.1168

Herczeg Ferenc hűvösvölgyi villája kertjében, Budapest, 1943

Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, 65.320

Herczeg Ferenc Márciusai a világháborúk közötti *Új Időkben*^{*}

„Szabad-e Versecnél betörnöm,
Új Időknek ó dalaival?”¹

Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc emléke Március elnevezéssel önállósodott, s lett a rákövetkező korok magyar közgondolkodásában fogalmi toposzá. Márciusnak ugyanakkor nem csupán korszakonként volt egymástól eltérő recepciója, hanem egy-egy időszakon belül is az emlékezet sokfélesége jellemezte. Tartalmi elemeit, illetve „kultuszát” alakította az egymást követően regnáló magyar politikai rendszerek önképe és múltfelfogása – ezen belüli viszonya az 1848–1849. évi forradalomhoz és szabadságharchoz; formálta a társadalom különböző meggyőződésű csoportjainak Március-értelmezése, mely gyakorta a modern kori pártosodáshoz kötődött, s – kisebb-nagyobb áttételekkel – annak révén artikulálódott; befolyásolta a rá való emlékekezést a mindenkori aktualizálás igénye és „kényszere”, valamint az ünnepi Prokrusztész-ágy – ugyancsak változó – szertartásrendje. Március úgy lett a modern kori magyar történet-politikai közgondolkodás örökifjú menyasszonya, hogy minden újabb kérő a maga hite, világfelfogása és aktuális érdeke szerint kívánta vele elhálni az önlegitimáló nemzeti nászt. A metapolitikai széptevés másfél évszázados alakulását – az említett prizmatörések mentén – korábban már áttekintettem.² Ezúttal csak szűkebb korszakban

^{*} Az írás első megjelenése: „Fenn és lenn”. *Tanulmányok Herczeg Ferenc születésének 150. évfordulójára*. Szerk. Gazdag László – P. Müller Péter. Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat, Pécs, 2014. 80–98.

¹ Apokrif a Versecen született Herczeg Ferencről, Ady Endre „dallamára”.

² Gyarmati György: *Március hatalma – a hatalom Márciusa. Fejezetek Március 15. ünnepelésének történetéből*. Paginarum, Budapest, 1998.

veszem számba Herczeg Ferenc Márciusait, illetve ezeknek (többnyire) az *Új Idők*ben fellelhető lenyomatát.

„A márciusi ünnepek színhelyein diadalt ült a nemzeti gondolat, a magyar elszántság, a magára ismert turáni erő.”³ A megállapítás nem az – alább pásztázandó – *Új Idők* lapjairól való, hanem a szintén „hercegi beneficiumhoz” tartozó, de annál markánsabb hangvételű *Az Újság*ból.⁴ 1920-ban ugyan az önmagát is ellenforradalminak tekintő rendszer még csak elkezdett berendezkedni, az idézet megelőlegezte a korszakon végighúzódó emlékezősek irányultságának alaptónusát. A következő negyedszázadban ez a hangvétel lesz jellemző a kormányzati reprezentánsok által celebrált ünnepeken éppen úgy, mint ahogy a kurzusideológia holdudvarába utalható eszmék alapján működő társadalmi szervezetek rendezvényein is. Ennek egyik – középosztályi tömegfogyasztásra szánt – vonulatát képviselte a Herczeg Ferenc szerkesztette *Új Idők*.

Miközben a forradalom költőjének nevét viselő literátorok fóruma, a Petőfi Társaság az új rendszerben azzal kezdte működését, hogy március idusa előtt három héttel kizárta tagjai sorából Babits Mihályt és Móricz Zsigmondot, az *Új Idők* kezdetben inkább visszafogottnak tekinthető. Az 1922. évi aktuális számban a márciusi „Magyar Kalendárium” nyűlfarknyi terjedelmű apróhirdetésben szemeztet a 74 évvel korábbi nevezetes nap pesti krónikájából. Egy évvel később pedig mindössze egy Petőfit idéző iskolai színpadkép fényképe emlékeztet – közvetve – Márciusra.⁵ A szembetűnő mulasztást alighanem szóvá tehetné valaki a „családi lap” olvasótáborából,⁶ mert a következő héten az alábbi cikk volt olvasható, *Spiritiszták és Petőfi Sándor* cím alatt: „Az *Új Idők* szerkesztőjét az elmúlt napokban fölkereste egy régebbi

³ *Az Újság*, 1920. március 16.

⁴ Az öndefiniálása szerint szabadelvű *Az Újság*ot (később *Újság*ot) e sajtócsaládon belül is „radikális hanghordozással” jellemzi a sajtótörténeti munkák egyike. Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, h. és é. n. [Budapest, 1994]. 163.

⁵ A kép aláírása: „Jelenet Herczeg Ferenc: *A költő és a halál* című művéből. Előadták a székelyudvarhelyi r. k. főgimnáziumban február 3-án a tanulók és tanáraik” *Új Idők*, 1923. március 11. A Március apropóján megjelent írásokat a továbbiakban csak akkor jegyzetelem, ha a főszövegből nem lenne világos, hogy az *Új Idők* adott évi esedékes számáról van szó.

⁶ A „családi lap” célközönség-megjelölés kezdettől kiadói ambíció volt. Ezt erősíti meg Herczegnek a dualizmus korát idéző memoárja – *A gótikus ház*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, Budapest, 1940. (Második Kiadás) 83. –, s ennek szellemében fogalmazódott a számadás a lap fennállásának fél évszázados „ünnepi számában” is. *Új Idők*, 1944 Karácsony.

ismerőse, aki egyébként előkelő társadalmi állású és művelt férfiú. A látogató elmondta, hogy különös megbízatása van. Március 4-én egy kis spiritisza társaság – amelynek a szóban forgó úriember is tagja – az ismert módszer szerint megidézte Petőfi szellemét. A szellem jelentkezett, és midőn halálának körülményei után tudakozódtak, egy öt versszakos költeményt mondott tollba. Rákövetkező napon ismét megidézték a szellemét és azt kérdezték tőle, mi legyen a költemény címe? »Születésem századik évfordulójára« – volt a válasz. A spiritisza társaság ugyancsak a szellem tanácsára elhatározta, hogy az *Új Idők* szerkesztőjének adja át a költeményt. Mivel úgy gondoljuk, hogy olvasóinkat érdekelheti a dolog, kiadjuk a verset, egyszersmind azonban hangsúlyozzuk, hogy 1. szerkesztőnk ugyan meg van győződve a költemény átadójának teljes jóhiszeműségéről; 2. de maga nem híve a spiritualizmusnak; 3. a költeményt csak azért nyomtatjuk le, mivel az országos Petőfi-kultusz egy különös virágát látjuk benne. Íme a vers!

Születésem századik évfordulójára

*Elmúltam, mint az őszi fény,
Elmúltam, mint a füstbe ment remény.
Elmúltam, mint a romba dőlt világ,
Mely új népeknek új költőket ad.*

*Új oltáron most gyúlnak új tüzek,
Új láng hevít most millió szívet.
Elpusztul minden régi omladék,
S újult reménnyel újra él a nép.*

*A nép, amely sok hosszú századon
Viselte régi, rozsdás láncait,
Letépi most és mint szilaj folyam,
Amely partot zúz és gátakat szakít,*

*Végigrohan a régi sírokon.
S amerre jár a zúgó, büszke ár,
Termékeny lesz a völgy és a halom,
S fölépül majd a régi, szent határ.*

*Ki bánja akkor, hogy hol fekszem én;
Egy nemzet él és alkot új csodát ...
Az emlékem csak néhány költemény,
S a hit, amelyből lett az új világ.*

Budapesten, 1923. március 4.”

A centenárium alkalmából „a népet égbe, az arisztokráciát pokolba” kívánó Petőfi rendszerbe domesztikálása volt soron, amihez hozzátartozott, hogy megszabadítsák imázsát „a forradalom költője” állandó jelzőtől. Két jubileumi kiadvány is ezen fáradozott: a *Petőfi Almanach* éppúgy, mint a *Petőfi-könyv*.⁷ A mindkét kötet alaptónusát megadó Pekár Gyulától – a Petőfi Társaság elnökétől – megtudhatta a kortárs, hogy „a legnagyobb magyar vers: a *Szeptember végén*.” Nemkülönben a korszellemhez igazított helyretételt szolgálta az a magyarázat, miszerint a „világszabadságot” álmodó költő-óriás valójában a magyar történelmi „kultúrfölény” képviselőjeként értelmezhető helyesen, s legfennebb „a nacionalizmus apostolaként volt demokrata.” Magyarságát mi sem bizonyíthatja jobban, mint az, hogy „forró nacionalizmusát vérével pecsételte meg.”⁸

A Horthy-kori nemzetpolitikai terapeuták sorában Herczeg Ferenc nem csupán az *Új Idők*-beli blaszfémiaival vállalt szerepet Petőfi portréjának új-rasminkelésében. 1923 februárjában a Kisfaludy Társaságnak a költő születése alkalmából rendezett centenáriumi emlékülésén tartott előadása akár ihletője is lehetett a fentebb idézett spiritiszta reinkarnációnak, s magyaráza-

⁷ *Petőfi Almanach*. Szerk. Varga Béla. Bev. Rákosi Jenő. Magyar Nemzeti Szövetség, Budapest, 1923; *Petőfi-könyv*. Szerk. Császár Elemér – Ferenczi Zoltán. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1923.

⁸ Petőfi centenáriumi korhoz igazítását másképp gondolták az ún. „ébredők”. A korabeli beszámolók egyike szerint, „az Ébredő Magyarok Egyesülete ma is Petőfi szobránál rendezte tömegdemonstrációját. A szónokok gyűlölettel teljes beszédeket tartottak, amelyek Petőfi szellemével homlokegyenest ellenkeztek. A rendezvény után az ünneplők egy része – leginkább diákok voltak – csoportokban megindultak a város felé. Az irány az *Est* és a *Népszava* szerkesztősége volt. Útközben visszhangzott az utca az Ergerberger éneklésétől és a zsidók szidalmazásától. A körüti járókelők a szitkozódó tüntetők elől ijedten rebbentek szét. Összecsaptak a feloszlatusukra kirendelt rendőrökkel. Utóbbiak jobbra-balra kardlapozták a zajongókat, s ennek az erélyes intézkedésnek meg is lett a kívánt eredménye. A rendőrkardok csapásai elől sikoltozva menekültek, s hamarosan megtisztult a körút.” *Újság*, 1923. március 16.

tot adhat arra, hogy miként válhat egy szláv vérűből Magyar Génusz. „Minél több szláv vér buzgott Petőfi ereiben, bizonyos, hogy Petrovics Sándor sohasem emelkedik föl a világirodalom állócsillagjai sorába, ha ifjú Szigfridként előbb meg nem fürdik a turáni sárkányvérben.”⁹ Bár a turáni sárkányvér sem természetrajzi, sem irodalmi lexikonban vagy esztétikai fogalomtárban nem tűnik fel, újabban divatba jött a közéletben szerepet vállaló literátorok némely félresikerült eszmefuttatását – bocsánatos botlásként – úgy értékelni, hogy az nevezett „irodalmi munkásságának része”. Miután az egykori Franz Herzog nem kevésbé lett – és volt – magyar író, mint Petőfi Sándor, elgondolkodtató, hogy mi szükség volt e turáni anabaptizmussal betéríteni a halott költőt a magyarságba. Nem csupán Petőfi, hanem még az ő kortársi generációja közgondolkodásában is evidenciának számított, hogy a hírnévnek – itthon és a „világban” is – elválaszthatatlan attribútuma magyarságuk. Az akkori századfordulón még akár a maga nyersségében is kijelenthető volt, hogy „kapás ember lehet sváb vagy tót, kultúremler azonban Magyarországon csak magyar lehet,”¹⁰ a dualizmus korának letűnte után viszont változás történt a tekintetben, hogy idővel már nem csupán a „Magyar Génuszok” mibenlétét kellett keresztlevéllel hitelesíteni.

A Petőfi-centenárium utáni években reflexióapály évei következtek az *Új Időkben* a márciusi évfordulókon.¹¹ Változás 1927-től vehető észre, de ennek kapcsán utalni kell néhány eseményre, melyek a továbbiakban szerepet játszottak a márciusra való emlékezések áthangszerelésében. Herczeggel összefüggésben aligha kerülhető meg a Magyar Revíziós Liga július 27-i megalakulása.¹² Az angol sajtómágnás, Lord Rothermere etnikai alapú magyar revíziót

⁹ Herczeg Ferenc: A százéves Petőfi. In: *Herczeg Ferenc munkái*. 38. köt. Tanulmányok I. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R.-T., Budapest, 1925. 104.

¹⁰ Idézi Gazdag László: *Herczeg Ferenc a politikai publicista*. PhD értekezés. PTE. Pécs, 2013. 89. Magam – életútja, munkássága alapján – éppannyira magától értetődően magyar identitásának gondolom Herczeg Ferencet, mint a maga idején más területen hasonló ismertségre szert tett (német eredetű) kortársát, Gratz Gusztávot.

¹¹ 1924-ben Berán Lajosnak a Petőfi-centenáriumra készített emlékérmé, 1926-ban egy fénykép a Március 15-i sokaságról Petőfi szobra körül, 1927 márciusában a magyaros viseletbe öltöztetett, s láncait szakító Hungária nőalak az *Új Idők* emlékezteteszimbóluma.

¹² A Magyar Revíziós Liga programpontjai: „1./ Vissza kívánjuk a szomszéd államoktól azokat a területeket, melyek közvetlenül határosak Csonka-Magyarországgal, és melyek lakosságának túlnyomó többsége fajmagyar. 2./ A Magyarországtól elvett többi területre nézve népszavazás döntse el hovatartozásukat. 3./ A határrevíziót békés eszközökkel kell megvalósítani.” Lásd *Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy*. Szépirodalmi, Budapest,

támogató kezdeményezése nyomán a megalakuló – s hamarosan mintegy ötszáz társadalmi szervezetet, illetve kétmillió tagotságot maga mögött tudó – Liga elnöke Herczeg Ferenc. Nevezett a két világháború közötti honi közéletben nem csupán az „írófejedelem” tisztét örökölte meg Jókaitól, hanem Rothermere hazai szószólójaként lesz egyik főszereplője a Márciust is Trianon-revízióra adaptálóknak. Még inkább eseményszámba menő fordulathoz ígérkezett október közepén az a miniszterelnöki előterjesztés, mely március 15. nemzeti ünnepé nyilvánításának törvénybe iktatását javasolta.

A motivációt keresve elsőül az tűnne logikusnak, hogy ehhez a forradalom közelgő nyolcvanadik évfordulója szolgáltatta az apropót. Más kép kezd viszont kirajzolódni, ha kicsit tovább lapozzuk a korabeli parlamenti naplót és az országgyűlés irományait. Egy héttel később ugyanis újabb kormányfői ajánlás került a honatyák elé, amely „Kossuth Lajos örök érdemeinek és emlékének törvénybe iktatását” kezdeményezte. Ennek miniszteri indoklása tételesen is megfogalmazta, hogy az alkalmat Kossuth Parlament előtti emlékművének a közelgő felavatása szolgáltatta, s a két előterjesztést a továbbiakban együttes eljárásrendben tárgyalták az országgyűlés bizottságai, a Felsőház, majd pedig a plenáris ülés. Az állásfoglalásokból kitűnik, hogy a korabeli kormányzó elit a szoboravatás kegyeleti gesztusát azért kívánta kodifikációs eljárással még inkább méltóságteljessé tenni, mivel ezzel igyekeztek visszamenőlegesen is tompítani annak az évtizedek óta húzódo botránysorozatnak az életét, amely az emlékmű készülését kísérte.¹³ Ehhez – mai fordulattal élve – „kapcsolódó módosító indítványként” társították az előkészítés során március 15. nemzeti ünnepként való törvénybe iktatását.¹⁴

1993. 139. Az emlékiró megengedheti magának annak kijelentését is, hogy azokban az időkben Lord Rothermere népszerűsége „szinte már versenyre kél Kossuth Lajoséval”. Uo. 149. Lásd még Zeidler Miklós: *A Magyar Revíziós Liga. Századok* (131) 1997/2, 303–352.

¹³ A Parlament előtt felállított Kossuth-emlékmű körüli három évtizedes huzavonára lásd Ádámfy József: *A világ Kossuth szobrai*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1980. 21–31.

¹⁴ Az 1927. évi XXXI. törvénycikk március tizenötödikének nemzeti ünnepé nyilvánításáról:

„A magyar nemzet balsorsában, súlyos megpróbáltatásai közepette hálás kegyelettel emlékezik meg az 1848. esztendő március tizenötödikéről. Izzó hazaszeretetükben e napon tettek hitvallást a nemzet dicső fiai az alkotmányos szabadság és jogegyenlőség fennkölt eszméi mellett és szent lelkesedésükkel áthatva az egész nemzetet, az ezeréves hazának az új idők szellemében való fejlődéséhez irányt jelöltek.

Az 1927. évi XXXI. törvény két historizáló passzusa érdemel említést. Az egyik annak a reménynek ad hangot, hogy „a magyar nemzet balsorsában, súlyos megpróbáltatásai közepette” a dicső napokra való emlékezés törvényesítése vigaszt nyújtani, erőt meríteni is hivatott. A második cikkely egyidejűleg hatályon kívül helyezte az április 11-ikét nemzeti ünnepérendelő 1898-as jogszabályt, mivel az – olvasható az egyik bizottság állásfoglalásában – „a nemzet széles rétegeiben nem találkozott érzelmi hozzájárulással.” Emellett – tehetjük hozzá utólag – már nem kellett tekintettel lenni az időközben trónfosztott dinasztia érzékenységre. A törvényjavaslatokat elfogadásra ajánló felsőházi állásfoglalás szerint ezek valóságos, élő közakaratot öntenek maradandó formába, tanúbizonyságát adva egyben „a magyar nemzet történelmi hivatásába és életerejébe vetett hitének.” S amiképpen most igazságot szolgáltatnak „állami önállóságunk és nemzeti öncélúságunk hajthatatlan képviselőjének”, Kossuthnak, úgy nem maradhat el a magyar igazság érvényre juttatása sem, amely mindenkor megmutatta „a mostoha sorssal és erőhatalommal, korszakokkal és nemzetközi viszonylatokkal dacoló lebírhatatlan erejét.”¹⁵

E nap szellemében valósultak meg azok a korszakot jelentő törvényhozási alkotások, amelyek az alkotmányos jogokat a nemzet minden osztályára kiterjesztették.

Abból a célból, hogy a nemzet e nap dicső hagyományaiból merítsen hitet, erőt és reményt egy jobb kor bekövetkezéséhez:

A törvényhozás – a nemzet kezdettől fogva önként megnyilvánult közérzését követve –

1. §. március hó tizenötödik napját nemzeti ünnepé nyilvánítja.

2. §. Ez a törvény kihirdetése napján lép életbe és életbelépésével az 1898 : V. tc.-nek április hó 11-ikét nemzeti ünnepé nyilvánító rendelkezése hatályát veszti.

E törvényt a minisztérium hajtja végre.”

(Kihirdettetett az Országos Törvénytár 1927. évi december hó 28-án kiadott 14. számában.)

¹⁵ Ez utóbbi formulák már az 1927. évi XXXII. számú Kossuth-törvény magyarázatából valók. „Amikor az ország a magyar törvényhozás háza előtt közlekedéssel márványba örökíti meg Kossuth Lajos történelmi alakját, ugyanakkor a magyar országgyűlés is le akarja róni régóta tartozó háláját az alkotmányos szabadság, a jogegyenlőség és a magyar igazság lánglelkű törhetetlen hitű apostola iránt. A törvényhozás ezért Kossuth Lajosnak a magyar nemzet újjászületése, egysége, függetlensége, alkotmányos fejlődése, szabadsága és nemzeti jövőjének a nemzet erejéből biztosítása körül szerzett elévülhetetlen érdemei, valamint a nemzet lelkében kitörölhetetlenül élő és soha el nem múlható emlékezetét törvénybe iktatja.” (Kihirdettetett az Országos Törvénytár 1927. évi december hó 28-án kiadott 14. számában.)

A két törvény irányítúként is szolgált azt illetően, hogy a továbbiakban miről kell szólnon a rendszerkompatibilis március 15-re való emlékezés. Az abszolutizmus és a dualizmus korszakának társadalmi emlékezése in a nemzeti szuverenitás Béccsel szemben fogalmazódott meg. Ehhez képest az 1898-as törvény a dinasztiaával való kiegyezés szellemében márciust áprilisra toltá volna, de a közérzet nem engedett '48 márciusából. A Szent István emléknapijával, augusztus 20-ával egyenrangúsított március 15. Trianon tagadásának törvényi szentesítése okán lett „hivatalos” ünnep. A társadalmi kompetenciában meghagyott (megtűrt) dualizmus kori rendtartáshoz képest Horthy rendszere – megfelelő átértelmezésben – maga is használni kívánta Márciust. Úgy, hogy a szimbolikus jelentőségűvé lett események sorából válogatva Világosra, illetve Aradra csúsztatta a márciusi mementót, mert ez passzolt Trianonhoz. Az aradi bitófák immár kodifikációs segédlettel lényegülhettek át trianoni golgotává. E történetpolitikai újrafogalmazás a társadalom zömében egyetértő partnerre talált.

Ennek megfelelően celebrálták az immár törvényesített nemzeti ünnepet 1928 márciusában. De a rendezvényekről szóló tudósítások között a hazai emlékezések krónikája inkább csak „futottak még” jelleggel említettett a New York-i Kossuth-szobor avatását részletekbe menően felidéző beszámolókhöz képest. Többek között azért is, mert ott kerekedett – sajtócsmegének számító – botrány. A New York-i zarándoklatot – ahogy azt a korban nevezték – Sipőcz Jenő székesfővárosi polgármester vezette. S bár Rothermere lord végül nem csatlakozott a Cherbourgbán hajóra szálló küldöttséghez, meleg hangú üdvözetét küldte „a magyar igazságért” – Kossuthhoz hasonlóan – az újvilágban is lobbizni kívánó delegációnak. A budapesti küldöttség érkezésére mintegy háromezer főnyi magyar emigráns gyülekezett a New York-i kikötőben, de egy részük – mint kiderült – tiltakozni jött. A tudósítások szerint valószínűsített „kommunista rendzavarók” meg kívánták akadályozni, hogy „a magyar fascizmus és fehérterror” rendszerének képviselői Amerika földjére lépjenek, mert ők nem jogosultak arra, hogy Kossuthot magukénak vallhassák. A kikötőbeli kavarodásban szerencsétlenül – robbanásszerű hangot adva – sült el az egyik fotóriporter magnéziumvillanója, amit többen lövésnek, illetve bombamerényletnek hittek, mire a rendőrség szétzavarta a fogadásra érkezett teljes kompániát.¹⁶

¹⁶ A jelenet másnap megismétlődött a városháza előtt, ahol az 1919-es emigránsok az ellen tiltakoztak, hogy a magyar küldöttséget ugyanott – az Aldermanic Hallban – fogad-

Mindezek után Kossuth Lajos szobrának leleplezése különösebb incidens nélkül zajlott le, azt leszámítva, hogy az ünnepségre gyülekezők közé annak ellenzői ezúttal repülőgépről szórtak röpcédulákat, melyeken saját ellenrendezvényükre invitálták a közönséget. A közel kétszeres életnagyságú egész alakos Kossuth-szobrot – amerikai magyarok közadakozásából – ugyanaz a Horvay János készítette, aki a Duna-parti Parlament előtti emlékműnek is alkotója volt. A program szerint zajló avatási ünnepségen (amerikai himnusz, a szobormozgalom és az adománygyűjtés felidézése, a szobor leleplezése, emlékbeszédek, szavalatok, koszorúzás, magyar himnusz) a hazai zárandokok nemesi delegátusai díszmagyarban feszítettek, a tengerentúli emigráns szervezetek küldöttségei magyar népviseletbe öltözve vettek részt. A hazulról érkezettek szónoklatai „balsorssal süjtött”, „letiport haza” formulákban utaltak az aktualitásokra. A „megcsonkított ország keservei”-t taglaló, s a Justice for Hungary! támogatást kérő okfejtésekre a szoboravatás nyomán rendezett bankettek, szűkebb körű partik előadás-terjedelmű pohárköszöntőiben kerítették sort. Az országgyűlési delegáció vezetője, báró Perényi Zsigmond abbéli reményének adott kifejezést, hogy „az Egyesült Államok lehet az az orvos, mely Magyarország fájó sebeit be fogja gyógyítani.” „A mi helyzetünkben csak Amerika lehet igazi segítőnk – fűzte hozzá az exminiszter, Hedegűs Lóránt –, annyival is inkább, mert Amerika volt az egyetlen hatalom, amely nem garantálta Trianont.”¹⁷

Ezzel az új ünnepkulisszával a háta mögött 1928-ban már valóban elég lehetett az *Új Idők*nek az egy évvel korábbi márciusi címlapot újraközölni: magyaros viseletbe öltöztetett, láncait szakító Hungária nőalak. Mindazonáltal a kerek évfordulón maga a szerkesztő szólt arról, hogy „nyolcvan éve, egy esős márciusi napon apró ólomkatonák indultak tűzbe a magyar szabadságért. [...] Gondolat, akarat, érzés lett belőlük...” – de forradalom nem, ez hiányzik a szerző szótárából. Így viszont eléggé motiválatlan marad a következő passzus, miszerint „Március tizenötödike fogalomná vált nálunk”, s ki-kí maga döntheti el, hogy azt „kicsiny ereklyéink” vagy „nagy kincseink” közé sorolja, majd visszatér a nyitó metaforához, a gutenbergi találmányhoz: „Negyvennyolc szabadságeszméi csak akkor maradnak termékenyek, ha a jelenben is, a jövőben

ja New York város vezetése, ahol ezt annak idején, 1851-ben Kossuth Lajossal tették. Az ide már felkészültebben érkező rendőrök rövid úton eltávolították a rendbontókat.

¹⁷ Faragó László: *Kossuth-zárandokok útja Amerikába*. Petőfi-Nyomda Könyv- és Lapkiadóvállalat, „Békési Hírlap” Kiadóhivatala, Békés, 1928. 83, 91.

is ugyanaz a magyar érzés lesz tápláló talajuk, amelyből egykor kisarjadtak, ha lesz erőnk lefogni a kezét, amely fejszét emel rájuk. Az erő meg is van: ugyanaz a kis ólomregiment, az a félelmetes erejű huszonnégy betű, amely nyolcvan évvel ezelőtt új rendbe szedve meghozta a magyarság új tavaszát.”

Március 15. törvényes ünneppé tétele jelentős esemény volt ugyan, de egy év múlva már más volt az aktuális szenzáció. 1929-ben minden újság az éppen szépségkirálynővé választott magyar Miss Európát, Simon Böskét ünnepelte. Március 15-ikén hazatérő különvonata azért késett – várakoztatva az érkezésére Budapesten kivonuló százezres tömeget –, „mert a közbeeső városok állomásainak ünneplő közönsége mindenütt látni akarta. [...] Lovasrendőrök vágtatnak az emberek közé, de nem használ. Egyre szorosabb az embergyűrű Simon Böske körül, mindenki őt akarja látni. A cigányzene hangjai belevesznek az éljenzésbe és a kiáltozásba. Simon Böske rendőri segédlet ellenére sem képes eljutni felvirágozott autójáig.” Ennek aligha lehetett tömegeket vonzó konkurenciája Rothermere lord újabb márciusi üzenete, még ha az – immár refrénszerűen – Trianon reparálásával kecsegtetett is. „Annak a napnak évfordulóján, amelyen Petőfi lelkesítő költeménye a magyar nemzetet történelmi szabadságharcára ébresztette fel, minden magyar hazafi szívét a remény kell hogy dobogtassa. Súlyos idők ezek Magyarországra, amelyet ínség, igazságtalanság és csalódás sújtanak súlyos kézzel. A magyar nép azonban, amelyet eseményekben gazdag ezeréves történelmének kudarcai sohasem törtek meg, nem fogja reményét veszíteni az alig tíz év előtt elkövetett országcsönkítés hatása alatt sem. Az elmúlt esztendőben igen nagy volt a haladás a Trianonban elkövetett igazságtalanságok jóvátétele terén is. Minden egyes új hónappal az elkövetett igazság tudata jobban és jobban hatol be a művelt világ lelkiismeretébe. Szilárdan meg vagyok győződve, hogy ha Magyarország határozottságot, bölcsességet és türelmet tanúsít, akkor rövidesen bekövetkezik az idő, amelyen a szabadság napjára úgy fog tekinteni, mint újjászületésének kezdetére.”¹⁸

A Márciust Trianonnal rövidre záró brit főrendi rokonszeny-deklaráció megint Herczeg Ferenc másik lapérdekeltségében, Az *Újság*ban jelent meg, merthogy az *Új Idők* – ritka kivételeket leszámítva – került az aktuálpolitikát. A fejléce szerint „szépirodalmi, művészeti képes hetilap”-ba ezen alkalmakkor emlékeztető tárca vagy szépirodalmi, művészeti tárgyú írás kíváncsított. A forradalom és szabadságharc dicsfénye pedig épp a törvényesítés által

¹⁸ *Újság*, 1929. március 15.

lett még a korábbi évtizedeknél is inkább átpolitizált, hatalomszenzitív. Ezt az utókor kutatójánál is jobban érzékelhette a rendszer azon írója, szerkesztője, akadémikusa, akit időközben felsőházi taggá léptettek elő és Corvin-lánccal is megtiszteltek. Március ünnepelhetőségének kifejezetten társadalmi elszánts és akaratnyilvánítás által történt korábbi kivívása tradicionális, „szerzett jogon” garantált egy széles skálájú emlékezetkultuszt. A törvényi legitimálással a hatalom e sokszínű színpad egyik új bonvivánjaként jelent meg, amit a továbbiakban a király nélküli királyság reprezentánsai, illetve a holdudvarába tartozó közéleti notabilitások nem hagyhattak figyelmen kívül.¹⁹

A harmincas évtizedbe fordulva alighanem emiatt találkozhatott a lap közönsége olyan irodalmi Március-toposszal, mint amilyen Kosztolányi Dezső színikritikája volt Herczeg Ferenc Petőfi-recepciójának egy – mindmáig megemésztetlen – mellékszáláról. Herczeg a költő özvegyének, Szendrey Júliának újabb frigyét vitte színre: azt a lépést, ami miatt a kortársi közvélemény megbélyegezte – majdhogy meg nem követte – az ifjú asszonyt. Kosztolányi találó leírását adja az özvegy megvetése mögött meghúzódó közérzületnek. Úgy exponálja a konfliktust, hogy Szendrey Júlia – a közvélemény szemében – „nem egy halandóhoz, hanem egy halhatatlanhoz ment nőül, [...] ennélfogva (Petőfi) halála által a köztük levő kötésen semmi se változott.” Maga azonban – a darab szerzőjével együtt – vitatja e kötelék felbonthatatlanságát. Szerinte Herczeg „nem vádolja és nem védelmezi az özvegyet, hanem megérti. [...] Vádolja azonban azokat, akik csak vádaskodnak, s nem tudnak semmit sem megérteni, megbocsátani: a közvéleményt. [...] Minden tömeg könnyörtelen, mihelyt nem teljesítik gyilkos csecsemő-vágyát, melyet képzelethíjas aljassága kifestett a ponyvaregények szerint. Júliának Petőfi halálakor öngyilkosságot kellett volna elkövetnie, s akkor »nagy« lett volna. Micsoda szüret is lett volna, ha egy áldozat helyett kettő van. Kicsoda ez a tömeg? Ugyanaz, mely a követválasztáskor kövekkel dobálta meg Petőfi Sándort, ugyanaz, amely rossznéven vette, hogy a szabadságharc kitörésekor egy pesti kaszárnyában tüzérnek képeztette ki magát, s nem esett el mindjárt, mint közbaka.”²⁰ A húszas-harmincas évtized fordulóján ez volt

¹⁹ Gömbös Gyula lesz az első miniszterelnök, aki „Március-szózatokat” intéz majd kora ifjúsághoz. Később – a második világháború éveiben – Horthy Miklós kormányzó is ünnepnapra hadparancsok közreadására használja majd az állami ünnepé tett Márciust.

²⁰ Az *Új Idők* 1930. március 9-i lapszámban Kosztolányi színikritikája mellett nagyon jó felvételek láthatók a Szendrey Júliát alakító Bajor Giziről.

az egyetlen olyan márciusi emlékezés az *Új Idők*ben, mely a korban dívó átideologizált álpátosz – vagy átideologizált elszürkítés – helyett az emberi esendőség iránti megértéssel, humanista empátiával idézte meg a forradalmas időket. Igenis tudott valamit Herczeg, midőn azt csinálta, amihez profi módon értett. Miért hát, hogy félre-félrelépett ihlető Múzsája mellől – Liga-politizálni, *Magyar fájdalom* szobrot avatni.²¹

Ezzel jó időre ismét elfogyott az *Új Idők* tisztos emlékezetmuníciója. A további évfordulós számokban előbb a Március költőjeként aposztrofált – ki ne ismerné? – Ábrányi Emil lép színre, majd Gyula diák (vitéz Somogyváry Gyula) tűnik át a színen két költeménynek szánt – poézist csúfoló – irománnyal.²² Legközelebb az 1938-as lapszámban, Március 90. évfordulóján akad majd újra egy korhű emlékmorzsa: Kossuth Lajos verbunkja kottájának a közreadása Lajtha László gyűjtésében, illetve feldolgozásában.

Az emlékezetapály évei után 1939-ben lesz ismét hangsúlyosabb az *Új Idők* Március-száma. Az ünnepnap i tárca Herczeg szerkesztői tollából való. Annyiban nem tagadja meg önmagát, hogy ide is becsempészi a Rothermere lord szájába adott – s időközben Liga-védjeggyé lett – fordulatot: Magyarország „helye van a nap alatt”. Az apró módosítás már a felütésnél nyomtatékosít,²³ az írás végére érve pedig kikerekedik a historizáló gondo-

²¹ 1932. október 6-án Herczeg Ferenc avatta fel a budapesti Szabadság téren Lord Rothermere ajándékát, a *Magyar fájdalom* szobrát, (amelyet 1945-ben eltávolítottak helyéről). 1931-ben újfent a március 15-i *Újságban* helyezi el Herczeg a magyarbarát angol „tanácsát”, Kossuthot parafrázálva, „Rothermere lord azt üzenete...” címmel. „1931. március 15-én azt az üzenetet és tanácsot küldöm a magyar nemzetnek, hogy bármennyire sújtják is a mai állapotok kegyetlen igazságtalanságai, igyekezzék megtartani önuralmát és türelmét; egyrésztől kövessen el otthon mindent az egyes társadalmi osztályok közös és megértő együttműködése és kormányának lojális támogatása érdekében, a külföld országaiban pedig fokozott erővel folytassa a világközvélemény felvilágosításának munkáját, hogy az adott pillanatban mindenki – Magyarország határain túl is – tájékozva legyen azoknak a követeléseknek a jogosságáról, amelyeket mi a magyar határok megváltoztatása érdekében támasztunk. Magyarország történelmének egyik leggyászosabb március idusán újból szent fogadalmat tesztek, hogy a megkezdett harcot a magyar nemzet oldalán változatlan eréllyel tovább folytatam mindaddig, míg céljainkat el nem értük.”

²² Elfelejtett írók, elfelejtett írások. Március költője (Ábrányi Emil). *Új Idők*, 1931. március 15.; Vitéz Somogyváry Gyula: Március hőse. *Új Idők*, 1937. március 14.; Vitéz Somogyváry Gyula: A kard előtt márciusban. *Új Idők*, 1938. március 13.

²³ A *Daily Mail*ben eredetileg 1927. június 21-én megjelent cikk címe: Magyarország helye a nap alatt. In: Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, Osiris, 1996, 82–88.

latmenet veleje is: az ország vészes nagyhatalmi elszigeteltsége, bekerítettsége, s ebben az összefüggésben értelmeződik a visszatérően emlegetett közgondolkodásbeli kortoposz, „rettenetes egyedülvalóságunk”. Akkori „vezetői tudták, mi történik körülöttük Európában, mégis felvették a harcot azért az egyetlen gondolatért, hogy magyarok maradhassanak. [...] Mi 1848-tól a magyarságunkat kaptuk.”²⁴ A cikk egészét tekintve nehéz ezt nem az eluralkodó – Anschluss utáni – honi félelemérzet lenyomataként olvasni. Herczeg korántsem megy el odáig – mint a lapjában „házi szerzőnek” számító Zilahy Lajos –, hogy nyíltan elkötelezze magát az új 12 pontot fogalmazó Márciusi Front markánsan németellenes függetlenségfóhásza mellett. Tompítva viszont ugyanaz a megrettenés érződik a sorokon, amit a szintén kortárs – és lapbéli írótlárs – Márai Sándor idéz fel memoárjai egyikében: Ausztria bekebelezésével *Hitler ante portas!*²⁵

Herczeg Ferenc ritka hosszú időt élt ahhoz (1863–1954), hogy Charles Augustin Saint-Beuve nyomán maga is elmondhassa: „az ember mindent megérhet és mindennek az ellenkezőjét is”. Az újabb világháború kitörésének évében 76 éves – a maga korában már aggastyánnak számított –, s 1939-től észrevehetően változik „őszikék” politikai publicisztikájának hangneme. Teleki Pál másodszori miniszterelnöksége kezdetén azt tartja fontosnak tollhegyre tűzni az újrászó kormányfő kijelentései közül, hogy az ellenzék által képviselt nézetek „végre is nemzeti értékek”.²⁶ Tisza István század eleji *Magyar Figyelőjének* kolumnistájához képest ez érdemi fordulat Herczeg gondolkodásában.²⁷ A második zsidótörvény készülése közepette nem késlekedik kétségbe vonni annak mind a politikai értelmét, mint pedig – a korabeli magyarázatokban hangsúlyozott – gazdasági hasznát. „A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásával úgy ahogy megoldódik a zsidókérdés. A zsidókérdés igen, de nem a kereszténység nagy kérdése. [...] Amíg a mi reformereink(?) tudománya csak annyiban lesz [addig terjed], hogy az egyik magyartól elveszik azt, amit a másiknak oda akarnak adni” – nos,

²⁴ *Új Idők*, 1939. március 12.

²⁵ Márai Sándor legutóbb közreadott emlékezése, a *Hallgatni akartam* kiinduló „tézise” és konzekvenciája is az, hogy Ausztriának a Harmadik Birodalomba történt 1938-as annektálásával (Anschluss) elveszett a klasszikus Európa. Márai Sándor: *Hallgatni akartam*. Helikon, Budapest, 2013.

²⁶ Ellenzéki és nemzeti érték. *Pesti Hírlap*, 1939. május 31.

²⁷ *Magyar Figyelő*-beli írásairól lásd Gazdag L.: *Herczeg Ferenc*, i. m. 81–95.

az nem megoldás.²⁸ Az ún. furcsa háború időszakában – rá nem jellemző – nyers hangnemben állítja pellengérré a német élettér-teóriát.²⁹

Magyarország háborúba lépését követően éppúgy észrevehető írásaiban a – korábban maga is építette – nemzeti mitológia álomvilágba szublimálása, mint egyfajta racionalitásközei kijózanodás. A kettősség vizsgált tárgykörünkbe vágó írásaiban is tetten érhető. Márciusra emlékező 1942-es tárcája szerint „a tizenkilencedik század nagy évtizedének tanítása: tudni kell álmodni. [...] Nagy álmok nélkül sem az egyes ember, sem a nemzet nem élhet emberhez, nemzethez méltó életet.”³⁰ Petőfi Sándor születésének 120. évfordulójáról megemlékező cikkében a romantikusan dagályos stílus közepette ritka kivételként tűnik fel a – Herczeg határtalan szókincséből majdhogynem hiányzó – forradalom emlegetése, és a mondandó szabadság gondolatra való felfűzése. „Korának forradalmi nyugtalansága őt is elragadta, de a bohém felületessége és megbízhatatlansága távol állt tőle. [...] Kardjával és lantjával szolgálta a szabadságot. [...] A hazaszeretet és szabadságvágy harsogott a lelkében. [...] A márciusi ifjakat szenvedélyes lendülettel ösztönözte a sajtószabadság kieroszakolására, mert úgy tudta, hogy a nemzeti szabadság első föltétele a gondolat szabadsága.”³¹ Publicisztikai közhelyek ünnepi kontextusban, avagy mást jelentett immár szituációfüggő „helyi értékük”? A lap társ *Magyar Nemzet*ben olvasva ilyesmit, azonnal Szabó Zoltán „szellemi honvédelme” jutna eszünkbe, holott Herczeg demokratasággal aligha gyanúsítható: inkább korának konzervatív alkotmányvédő társaságában tudhatta otthon magát ekkoriban, s ez irányú elköteleződését nem is rejtette véka alá.³² Sajátos „kétszólamúságot” mutat abban is, hogy Horthy kormányzó iránti rendíthetetlen elköteleződésének fenntartása mellett³³ egyre kevés-

²⁸ A nagy kérdés. *Pesti Hírlap*, 1939. április 13. Az ún. második zsidótörvényt (1939. évi IV. tc.) 1939. május 5-én hirdették ki.

²⁹ A népek élettére. *Pesti Hírlap*, 1940. január 28.

³⁰ *Új Idők*, 1942. március 14.

³¹ Petőfi százhusz éves. *Pesti Hírlap*, 1942. december 25.

³² Szabad Szó. *Pesti Hírlap*, 1940. március 3.

³³ Horthy Miklós „kerek évfordulós” jubilálásainak Herczeg Ferenc visszatérően exponált személyisége volt. A hetvenéves államfőt köszöntő fennkölt szervilizmusát is felül tudta múlni abban az 1943-ban készített egyórás propagandafilmben, mely a 75 éves kormányzót magasztalta, s amelynek általa írt és maga által előadott szövege (és a hozzá szerkesztett mozgóképfelvételek) a magyarországi modern vezérkultusz egyik „csúcsteljesítménye” e műfajban. *Nagybányai Horthy Miklós. Írta Herczeg Ferenc [és mások]. Szerk. Herczeg Ferenc. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest, 1939; Magyarország kormány-*

bé látszik közösséget vállalni a világháborúba kényszerítés nélkül belépő, majd ott „végsőkéig kitartó” kormányok ténykedésével. A szkepszis alighanem megérintette, de konzekvenciáit illetően „tompá a toll és dadog a nyelv” – mondatta volt egykoron *Ocskay brigadéros* drámájának jokulátorával. Emlékiratainak utolsó kötete, a *Húvösvölgy* alapján fel-felvillan, hogy Herczeg nem csupán látta, hanem át is látta a „ránk hozott” mellett „magunk által” is előidézett politikai szörnyűségek mibenlétét, mindazonáltal valós idejű hezitálása – a háborús évek közírásainak „dadogása” – önmaga elmaradó újrapozicionálásának a lenyomata is. Némi empátiával belegondolva, nyolcvanas éveibe fordulva kellett volna átbújni a tú fokán, hogy önmagát – no meg a rendszerkonformitás bátyái mögött épített impozáns életművét – citálja a történelmi fergeteg számonkérő széke elé, beleértve ebbe összességében állagörző politikai publicisztikájának revízió alá vételét is.

Mint azt fentebb már említettük, az *Új Idők* került a direkt politizálást. Formálisan akkor sem lépett túl ezen az önkorlátozáson, midőn az 1944. évi Március-számban egy – a korábbi évekből sem ismeretlen – „történelmi elbeszélést” adott közre. A látszólag első világháborús memoárrészlet képzeletbeli átélhetőségre törekedve idézte meg, hogy mit jelent mínusz harminc-negyven fokos hidegben tartósan a frontvonal üszkös terepén élni és megpróbálni életben maradni. A kötelezően elvárt „honvédő ethosz” szabályait betartva, áthallásos aktuális utalásokkal sejtette azt, ami akkoriban csak a katonai és a politikai vezérkar kevesei számára volt – bizalmas információként kezelendő – bizonyosság: szétvert hadsereg és odaveszett tízezrek. Amihez képest „az elkényeztetett városi lakos, aki többé-kevésbé meleg, barátságos szobájában tartózkodik, aligha tudja elképzelni, mi mindent kell derék honvédeinknek eltűrni, hogy bennünket – 1500 kilométernyire a Kárpátoktól – megvédjenek.”³⁴ Mire az aktuális számot a lapprogramban címzett „magyar családok” tagjai végigolvasták, akár tovább is adhatták volna a március 19-én Magyarországot megszálló német „szövetségeseinknek.” Ettől kezdődően – hiába, hogy március idusa a poéták közül leginkább Petőfié volt –, sokkal inkább a néhány éve halálba menekült költőtárs, József Attila sora jellemezte a hon mindennapjait: „Fortélyos félelem igazgat”. Herczeg

zója. Írta és elmondja Herczeg Ferenc [1943.] www.youtube.com/watch?v=keLU09Pw-toM (Utolsó megnyitás: 2021. április 10.) Lásd még Turbucz Dávid: A Horthy-kultusz. In: *A magyar jobboldali hagyomány*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Budapest, 2009. 138–166.

³⁴ *Új Idők*, 1944. március 11.

– utólag – nemkülönben beszédes metaforával emlegette a rákövetkező időket: „sárga csillagot tűztek Patrona Hungariae mellére...”³⁵

Ami még hátramaradt, az mind Herczeg Ferencet, mind pedig lapját illetően hatyúdal volt. 1944 karácsonyán az *Új Idők* babérkoszorús címlappal jubilálta indulásának 50. évfordulóját. Maga a főszerkesztő is csak feltételes módon szólt: „Ünnepi díszben és virágos kedvvel kellene ma a közönség elé lépnünk,” erre azonban nincs hely és mód, merthogy javában zajlik Budapest utcáin „a legpusztítóbb katasztrófa”.³⁶ Herczeg túlélte a főváros ostromát. S noha a Teremtő e világon még közel egy évtizedet ajándékozott neki, hátralévő éveit elszigeteltségben, illetve rezerváltságban töltötte hűvösvölgyi villájában. Ekkoriban papírra vetett visszaemlékezésében arról ír, hogy a Trianon utáni kényszerű újrakezdekor „a magyar nép mohón hegyezte fülét, várta a vezéreszméket, melyek utat mutatnának”, de „a Széchenyi Istvánok, Kossuth Lajosok és Deák Ferencek elmentek, a helyükbe törpe miniszterjelöltek ültek, akik mérgesen civakodtak a piros bársonyszékért, és egymás kezéből tépdesték Szent István palástjának szomorú rongyait. [...] Törpék a fórumon! [...] A fórumon megtelepedett törpe rút és megtorlandó visszaélést lát abban, ha valaki akárcsak egy milliméterrel magasabbra nőtt, mint ő. Mivel azonban képtelen arra, hogy föléje emelkedjék az átlagos embernek, azon mesterkedik, hogy lerántsa azt saját színvonal alá. Amely országban rendszeres hajtóvadászat folyik minden emberi nagyság ellen, ott tudnivaló, hogy törpék a közélet urai!”³⁷ Sic transit gloria Hungariae...

A fentiekben elsődlegesen Herczeg Ferenc Március-recepcióját követtük nyomon, az általa hozzáillesztett Petőfi-hommage-zsal. Megidézett munkái a közéleti-politikai publicisztika műfajába sorolhatók. Megkülönböztetett respektussal illetett pályatársai – Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Ady Endre – esetében irodalmi munkásságukkal egyenrangú életműrészként értékeli közéleti publicisztikájukat a későbbi nemzedékek. Herczeg esetében ugyanaz az egyenrangúság ellenkező előjellel érvényes, amennyiben belletrisztikai munkásságának túlélésre érdemes néhány darabját is maga alá temette megkülönböztetett kurzussztároltságának leáldozása, ami viszont inkább

³⁵ *Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy.* i. m. 323.

³⁶ Az *Új Idők* néhány évig – 1949-ig – még megmaradt a sajtópiacra, de 1945-től mások szerkesztették (Kassák Lajos, Benedek Marcell, majd Fodor József), s tartalma, irányultsága is gyökeresen eltért a megelőző fél évszázadot jellemző „hercegi” arculattól.

³⁷ *Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy.* i. m. 97.

politikai publicisztikájának – fentebb már említett – szavatosságvesztéséből következett. Amiképpen a maga idején szépirodalmi és közírói ténykedésének két ága egymást segítette „árfolyamon felüli” jegyzésében – mert e kettősség kortársai közül talán esetében volt a legkevésbé szétszalazható –, a rákövetkező gyökeres fordulat együttesen tette életművét időszerűtlenné és érdektelenné. Mondhatnók persze, hogy a névsorban Ady „kakuktkojás”, amennyiben az ellenzéki pozícióban művelt (jó) közírás inkább marad számon tartott, mint a rendszerkonform publicisztika. No de akkor mit kezdjünk Jókai és Mikszáth ez irányú munkásságával, merthogy ők a dualizmus korának „politikai mamelukjai” közé soroltattak, miközben rendre tollhegyre tűzték az évtizedek során lassan átalakuló kurzus – és reprezentánsai – visszasságait is. Ennek tényén túl alighanem a mondandó – rezonórnívót meghaladó – színvonala is oka lehet, hogy írásaik a mulandósággal szemben ellenállóbbak: máig sem járt le a szavatosságuk.

Erre a különbségre tapint rá egy Herczeghez kötődő Millennium környéki adoma: „Bánffy Dezső miniszterelnök így szólt Herczeg Ferenc íróhoz, aki akkoriban szabadelvű-párti képviselő volt: – Ugyan kérlek, mi lehet annak az oka, hogy az ellenzéki lapok mind érdekesek, a kormánypártiak mind csapnivalóan unalmasak? Herczeget, aki akkoriban is publicisztikai tevékenységet folytatott, bosszantotta ez a kérdés formájába bújtatott szemrehányás, és így válaszolt: – Az ok igen egyszerű, kegyelmes uram. Az ellenzéki lapokat a közönségnek írják, a kormánypártiakat teneked, kegyelmes uram. Bánffy Dezső sem volt többé kíváncsi Herczeg Ferenc véleményére.”

Úgy tűnik, hogy ezt nem tartotta revideálásra érdemesnek az utókor „közönsége” sem. A két világháború közötti írófejedelemhez képest a közíró-publicista Herczeg Ferenc úgy maradt meg a Horthy-korszak – minden lehetséges címet, rangot, kitüntetést elnyerő – „mamelukjának”, hogy a második világhévíz idején a korábbiaktól eltérő, kritikai elemeket is felvillantó hangütése együtt veszett oda azzal a rendszerrel, melynek megkülönböztetett módon dédelgetett literátor-közéleti notabilitása volt. Pályatársaival összevetve Herczeg annyiban unikális jelenség, hogy sokműfajú munkásságának terjedelmességéhez, kortársi olvasottságához és akkori recenzeáltságához³⁸ képest ő kora rendszerkegyelt Parnasszusának a csúcsáról hullott alá az utókori elfeledettségbe.

³⁸ Fitz József, az Országos Széchényi Könyvtár egykori igazgatója az 1943-ban közreadott tisztelegő kötetben több mint száz oldalon veszi számba aprólékosan – különböző „bon-tásban” – Herczeg Ferenc (ekkor még lezáratlan) munkásságát. Összesítve 48 regényt, 50

Az elmúlt század második felében – számos más persona non grata utóéletre ítélt pályatársához képest – még csak valamirevaló kipellengérezésre sem méltatták, bűnbakot, „negatív idolt” sem kreáltak belőle. Ezért sem elégséges kizárólag azzal a kultúrpolitikai ármánykodással magyarázni letűnését, amely szerint „akiről nem beszélünk, az nincs” – nem is volt. A kollektív amnéziához – annak Herczeget illető mértékéhez – ez túlzottan egytényezős okadatolás. Bizonyára része volt benne annak is, hogy az államszocializmus kultúr- és társadalompolitikája tevőlegesen zilálta szét azt a – meglehetősen amorf, nehezen pontosítható – „úri középosztályt”, amelyik befogadó, illetve célközönsége volt. Ugyanakkor annak sincs nyoma, hogy Herczeg munkái a hivatalos nyilvánosság alatti konzumpiacon jártak volna kézről kézre, ami – sokadik tényezőként – arra utal, hogy feledhetősége miatt hullott ki az idő rostáján. Utóbbit sugallja az, hogy Herczeg Ferenc kimaradt abból a figyelemre méltóan széles körű válogatásból is, amelyik a század első felének közel száz írástudóját vonultatta fel, köztük olyanokat is, akiket az államszocialista kulturális politika, illetve az irodalmi kánon messze nem vallott magáénak.³⁹ Az ún. úri középosztály közönségigényét kielégítő Herczeg Ferenc

színdarabot, több mint 600 „novella” cím alá sorolt írást nevesít a szépirodalom különböző műfajaiból. Emellett további mintegy félezer írást regisztrál publicisztika címszó alatt, miközben külön veszi 160 tételben a „Horkayné” sorozatot, ötvenre rúg az „Ellesett párbeszéd” csokra, és további 80 egyéb „napi cikk”, illetve 100 útirajz, jegyzet olvasható a lajstromban. (Nem számoltuk az írások különböző gyűjteményes kötetekben való újraközlését.) 370 olyan személyt jegyez, akik – esetenként akár több írásban – reflektáltak Herczeg valamelyik munkájára. (Ezek többsége recenzió, színikritika.) Fitz József: Könyvészet. In: *Herczeg Ferenc életműve*. Szerk. Kornis Gyula. Új Idők Irodalmi Intézet Rt., Budapest, é. n. [1943] 253–367. Nem tértünk ki Herczeg munkáinak idegen nyelvű megjelenésére, színműveinek külföldi műsorra tűzésére, illetve ottani recepciójukra.

³⁹ *Esszépanoráma, 1900–1944. I–III. Vál. és jegyz. Kenyeres Zoltán. Szépirodalmi, Budapest, 1978.* Az *Esszépanorámában* megtalálhatók Ady Endre, Ambrus Zoltán, Babits Mihály, Balázs Béla, Bartók Béla, Bálint György, Benedek Marcell, Bóka László, Bölöni György, Bródy Sándor, Czóbel Ernő, Csáth Géza, Dési-Huber István, Eckhardt Sándor, Elek Artúr, Erdei Ferenc, Fábry Zoltán, Fenyő Miksa, Földessy Gyula, Fülep Lajos, Füst Milán, Gaál Gábor, Gábor Andor, Gáspár Endre, Gáspár Zoltán, Gombocz Zoltán, Gulyás Pál, Gyórfy István, Halász Gábor, Hamvas Béla, Hatvany Lajos, Hevesi András, Hevesi Sándor, Hevessy Iván, Hoffmann Edit, Honti János, Horváth János, Jászi Oszkár, Joó Tibor, József Attila, Juhász Géza, Juhász Gyula, Kardos Tibor, Karácsony Sándor, Karinthy Frigyes, Kassák Lajos, Kállai Ernő, Kárpáti Aurél, Kemény Gábor, Kenyeres Imre, Kerecsényi Dezső, Kerényi Károly, Kernstok Károly, Király György, Kodály Zoltán, Kodolányi János, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Kuncz Aladár, Laczkó Géza, Laziczius Gyula,

Horthy-kori „megasztár” volt, s munkássága is azzal együtt tűnt el, mint korzárvány. Több egykori pályatársának retró divatja, illetve az őket illető reinkarnálási próbálkozásokhoz képest Herczeg munkássága (egyelőre) szunynyad. Nyugodjék békében utóéletre rendeltetett, avagy inkább tetszhalott? Önbeteljesítő próféciaként őt magát is utolérte a – honi közgondolkodásban általa meghonosított – „turáni átok”?⁴⁰ Ha belepillantunk a legolvasottabb munkák manapság közkezen forgó listájába,⁴¹ ott is szép számmal találhatók olyan művek, amelyeket (vagy szerzőit) az irodalmi veretesség szerint válogató esztétikai lexikon szerkesztői nem sorolnák a megírandó szócikkek közé. A maga korában messze felülreprezentált Herczeg munkáinak egyike sem patinásodott klasszikussá. S talán nem is ok nélkül. Az ízlés nem diszkutábilis, ám attól, hogy valakinek az életműve nem főnixgyanús, a mókuserékként forgandó rendszerek irodalompolitikáját illetően aligha prognosztizálható, hogy mit hoz a múlt....

Lovass Gyula, Lukács György, Lyka Károly, Ignó, Mór, Zsigmond, Nagy Lajos, Németh Andor, Németh László, Oláh Gábor, Osvát Ernő, Ördög István, Papp Károly, Pogány József, Radnóti Miklós, Révai József, Révész Béla, Sinkó Ervin, Sík Sándor, Schöpfung Aladár, Szabolcsi Bence, Szabó Dezső, Szabó Ervin, Szabó Lőrinc, Székely Gyula, Szerb Antal, Tamási Áron, Tóth Aladár, Trencsényi-Waldapfel Imre, Túróczi Trostler József, Várkonyi Nándor, Veres Péter, Zalai Béla, Zsolnai Béla, Zsolt Béla írásai.

⁴⁰ A maga idején a világ színpadait bejáró *Kék rókát* (Játékszín), valamint a *Bizáncot* újjították fel (Székesfehérvári Vörösmarty Színház) 2012-ben. Tegyük hozzá gyorsan: ugyanazt a két művet, amelyet az államszocializmus korszakának derekán megjelent, az angolszász külföldnek szánt vaskos magyar „országimázs” kötet is említésre méltónak tartott – miközben Herczeget következetesen negatív kontextusban ábrázolta. *Hazánk Magyarországa*. Főszerk. Erdei Ferenc. Akadémiai, Budapest, 1970. 716. (Az 1000 oldalas munka első alkalommal 1968-ban az Akadémiai Kiadó és az oxfordi Pergamon Press közös kiadásában jelent meg.)

⁴¹ http://hu.wikipedia.org/wiki/A_legnépszerűbb_magyar_regények_listája. (Utolsó megtekintés: 2021. április 10.)

Márai Sándor székfoglaló beszéde az Akadémián, Budapest, 1943

Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, 1397/1954 fk

Az „olvadás” – írószemmel

*Márai Sándor krónikája a magyarországi
posztsztálinizmus kezdeteiről*

Hogyan látszott a sztálini/posztsztálini átmenet kortársi olvasatban a nyugati, a „szabad világból”? Eörsi István író, épp az eszme korán csúffá tett gyakorlata okán lett Sztálin fizikai másvilágra költözése táján aposztatává. Évtizedekkel később már nem is annyira hiányérzetként, inkább evidenciaként rögzíti, hogy a lengyel „Gombrowicz homo politicus is volt, [...] ezeroldalas naplójában mégsem kommentált időszerű politikai eseményeket. Sztálin nevét nem írta le, még halálának évében sem.”¹ Ám Witold Gombrowicz ha napi rendszerességgel nem is reagált aktuális politikai eseményekre, szó sincs arról, hogy ne tűzte volna tollhegyre a kommunista járom alatt történeteket. Most vizsgált – posztsztálini – időszakunkra vonatkozóan nagyon is markánsan, „a szabadságra szakosodtam” alapállásból fogalmazza meg kritikai véleményét 1956-os naplójegyzeteiben, ahol visszatérően reflektál – egyebek mellett – az SZKP XX. kongresszusa utáni lengyel fejleményekre.²

Márai Sándor aligha volt kisebb formátumú író az említett pályatársaknál. (Persze a nívós literátorok rangsorolása is gyakorta szubjektív.) A lengyel sorstársához hasonlóan szintén a tengerentúlra emigráló Márai mindazonáltal – félszáz évesen és félszáz kötetnyi belletrisztikával a háta mögött – éppen az ötvenes években váltott tartósan műfajt. Bő fél évtizeden át volt az akkoriban induló Szabad Európa Rádió (SZER) magyar nyelvű adásainak

* A Csokonai Vitéz Mihály Irodalmi és Művészeti Társaság 2017. októberi – hévízi tanulmányi napok – rendezvényén elhangzott referátum szerkesztett változata. Első megjelenés: *Forrás* (10) 2018/2, 104–112.

¹ Eörsi István: *Időm Gombrowiczcsal*. Pesti Szalon, Budapest, 1994. 98.

² Witold Gombrowicz: *Napló, 1953–1956*. Kalligram, Pozsony, 2000. 389–435.

szorgalmas krónikása. „Fedőneve: Ulysses” szignóval a szovjet diktátor utolsó éveinek tobzódásait és a rákövetkező – hite szerint – „tavaszodás” időszakát rögzítették publicisztikai. Poliglott tájékozódással, az újságírás korspecifikus fogalomkészletébe beletanulva, módszeresen követte a hidegháború világszínpadának eseményeit, ezen belül elsősorban a Szovjetunióban és a határaitól nyugatra fekvő szatellitországokban zajló fejleményeket. Írásaiban a kommunista rémuralom tartalmilag egy jótányit sem eufemizálódik, ám a megformálást tekintve nem adja alább az irodalmi esszé szókészletéből építkező értekező prózánál. Hétről hétre kiemel egyet a Moszkva uralta világfertály hírkosarából, s azt hol szimultán történések koszorújába illeszti, hol megkultúr-, illetve társadalomtörténeti pannóba ágyazza. Mondhatnók, rádiós tárcanovella, melyek sora akkoriban az éter hullámain át volt visszatérően hallható – „vasárnapi hírdesszertként.”³

Miután ez alkalommal a posztsztálinizmusra összpontosítunk, csak az 1953 tavasza utáni reflexiói közül ildomos szemezgetni, mégsem mellőzhető egy-egy gondolatsora a megelőző időkből. Az egyik egy évvel korábbról, 1952 tavaszáról való, midőn – 60. születésnapja alkalmából – elszabadult Moszkva magyar helytartója, Rákosi Mátyás „országos” ünneplésének szököárja.

„A veszített második világháború után a Vörös Hadsereg szuronyainak védelme alatt Moszkvából Magyarországra érkezett egy kommunista, aki a magyar nemzet demokratikus életakarájának erőszakos elnémítása után átvette a korlátlan és feltétlen hatalmat az országban elevenek és holtak, testek és lelkek felett. Ez az ember, megintcsak kizárólagosan az orosz szuronyok védelme jóvoltából, megérte sértetlenül és egészségben hatvanadik születésnapját. A közben eltelt hét év alatt a magyar nemzet elvesztette nemzeti önállóságát, demokratikus intézményei megsemmisültek, ősi életformáját feldúlták, a lakosság százazres tömegeit száműzetésbe kényszerítették, a dolgozó magyar társadalom életszínvonalát eddig még soha nem ismert mértékben a kényszermunkások életszínvonalára szállították le, a nemzet anyagi kincseit a Szovjetbe szállított-

³ Márai Sándor: *Fedőneve: Ulysses I. 1951–1953*. Helikon, Budapest, 2014.; Uő: *Fedőneve: Ulysses II. 1954–1955*. Helikon, Budapest, 2017. Mivel a továbbiakban gyakorta idézünk e két kötetből, ezek előfordulási helyét a főszövegben zárójelben jelöljük az adott I., illetve II. kötet oldalszámával, hosszabb idézetek esetén az elhangzás dátumával.

ták vagy elkótyavetyélték külföldön, hogy devizát szerezzenek a szovjet fegyverkezés számára. [...] Az országból katonai bázist építettek a Szovjet részére, az emberi munkaerőt egy idegen hatalom katonai terveinek megvalósítására kényszerítették, tisztességes és ártatlan emberek tízezreit koncentrációs táborokba zárták, illetve bitóra küldtek magyar állampolgárokat. S amikor Rákosi elérte a hatvanéves korhatárt, a magyar írók lantot, töltőtollat és írógépet ragadtak, hogy ünnepeljék azt az embert, aki mindezt tetteg elkövette. [...] A Rákosi-ódák, melyeket a magyar írónemzedék olyan gátlástalan ömlengéssel kiált világgá, lehetetlen más-keppen magyarázni, mint egyféle irodalmi tudathasadással. Nem lehet elhinni, hogy költők, méghozzá tehetséges költők önként lealacsonyodjanak e szolgálai szerepre. [...] Nem lehet feltételezni, hogy önként, külső erőszakos behatás nélkül adták fel ilyen módon önmaguk és a nemzet becsületét.” (1952. május 4. I. 165–168.)

Sztálin halála után két héttel Márai azt veti papírra, hogy a megelőző statikus világhelyzet „a tavaszi áramlásban” dinamikus állapotba került. „Minden idegünkkel azt érezzük, hogy valami történik a (hidegháborús) tél dermedtsége után: tavaszodik.” (1953. március 22. I. 396–399.) Két hónappal később regisztrálja: „Vége a thermidornak, elkövetkezett [...] a Beriják, Malenkovok és Molotovok átmeneti direktóriumának korszaka, [...] Sztálin időleges vagy végleges mítoszának lebontási folyamata.” (1953. május 24. I. 438–440.) A változásra – inkább még csak – ráérezve követi nyomon az „olvadás időszakába érkezett hidegháború” új fázisát, melyben megkísérlik azt áthangszerelni „a hideg béke szólamaira”⁴ (1953. július 5. I. 466–467.) Ennek része a kényszermunkatáborok (részleges) megnyitása, a kollektív vezetés előtérbe helyezése, a fogyasztási eszközök gyártásának emelése, a közellátás javítása. Magyar vonatkozásban regisztrálja ugyan, hogy a váltóátállítás – a kolhozosítás visszafogását is beleértve – mindannak az ellenkezője, amelyet addig „a Magyar Nép Bölcs Tanítómestere [Rákosi] rákényszerített a magyar népre”, ám összességében mégis fenntartásokkal naplózza Nagy Imre miniszterel-

⁴ Az „olvadás” kifejezés a köztudatban Ilja Ehrenburg azonos regénycíme alapján lett a Sztálin halála utáni időszak emblematisztikus hívószava, bár annak első folytatása is csak egy évvel később jelent meg a *Znamja* című folyóirat 1954. évi 5. számában, Magyarországon 1956-ban adta ki az Új Magyar Könyvkiadó. Lásd még Alekszandr Sztikalin: Ilja Ehrenburg és az 1956-os magyarországi események. *Múltunk* (52) 2007/1, 4–25.

nők „új szakasz” politikáját.⁵ (1953. augusztus 2. I. 483–484.) Ennek okát is adja, midőn 1953. augusztus utolsó hetében satírát kerekít Rákosi mímelt háttérbe vonulásáról, mondván: a kulisszák mögött továbbra is tíz körömmel kapaszkodik országvezénylő karmesteri pálcájába.

„Tudom én jól, mit gondoltok ti rólam odalenn a mélyben. Azt hiszitek, hogy lapítva félreléptem a színről, át kellett adjam az első szerepet utódaimnak. Azt gondoljátok, hogy jó lesz szemmel tartani engem, mert most is, amikor hivatalosan nem vagyok már miniszterelnök, s moszkvai megegyezésre kissé árnyékba vonultam, még mindig veszélyes lehetek a háttérből, ha egyszer fordul a politikai helyzet. Tudom, hogy gyűlöltök, mert idegen vagyok, mert nyolc éven át élet és halál ura voltam ebben az országban, mert kicsi vagyok, kövér és kopasz vagyok, mert csak az orosz szuronyok védelme alatt tudtam reátok erőszakolni mindazt, amit az elmúlt nyolc évben el kellett viselnetek. Tudom, hogy Hüvelyk Matyi a gúnynevem, láttam és figyeltem, amint néma fogcsikorgatással viseltétek el, amit a szovjet szuronyok akaratából rátok kényszerítettem.

Elviseltétek, hogy a »szocializmus« címkéje alatt olyan adagokban adjam be nektek a zsarnokságot, mintha nem is eleven emberek lennének az áldozataim, hanem állatkísérletet végeznék. Most azt remélték, hogy félreállítottak, mert a Szovjet megépít a fogoly országokban visszavonulási hidakat az osztrák béke, egy általános visszavonulási periódus idejére. Azt hiszitek, a kelet-németországi események következtében komoly kényszer is van a számunkra a veszélyben, hogy részlegesen vagy ténylegesen visszacsináljunk sok mindent: a kolhozt, az állami kereskedelmet, a mesterségesen felduzzasztott hadi nehézipart, a deportációkat és az internálótáborokat, melyeket megtömtem mindazokkal, akik az utamba kerültek, és nem voltak kedvemre valók.

Így hiszitek, s ebben van is igazság. De valamit nem tudtok, akármit is reméltek: nem tudjátok, hogy még mindig enyém a Hatalom. ...

⁵ Mára már feledésbe merült, ám – a retrospektív felértékelődéshez képest – a korabeli magyar közvélekedés nem feltétlenül gondolta Nagy Imrét egyöntetűen „a változások emberének”. Ebben szerepet játszott Rákosi felemás, részleges lefokozása, az, hogy csak a kormányfői posztról menesztették. Nagy perspektíváit illetően az „ő sem tartja magát sokáig” vélekedés éppúgy hallható volt, mint nagyapám generációjának – a rendszert illető – köznépi szofisztikája: „eben gubát cseréltek”.

Jó dolog a Hatalom. Így, árnyékban, titokban talán még izgalmasabb, mint mikor hivatalosan a kirakatban állottam. Ha ezt a telefonkagylót felveszem, alkalmazottam, a miniszterelnök ész nélkül rohan fel ide hozzám. Ez a gomb az államvédelmi karhatalmat szólítja, ez a rendőrminisztert, ez a hadsereget, s ha megnyomom e gombok valamelyikét, mindenki rohan teljesíteni parancsomat, mert enyém a Hatalom. Ezen a telefonon közvetlenül szólhatok Moszkvához, ez a másik a szovjet erők itteni katonai parancsnokát szólítja, és tankok, ágyúk, repülőgépek mozdulnak, ha én, a Szürke Kegyelmes úgy látom, hogy itt az ideje. A trónöröklési háború majd csak lezajlik Moszkvában, s én, aki mindig a jó lóra tettem, hatalmon maradok.”

Majd következik a – szerzői vágyálom – csattanó: hiába nyomogatja a gombokat a rangrejtett vezér, nem rohannak hozzá audienciára, s a telefonvégen sem veszi fel a kagylót a hívott szovjet Nagy Testvér. „A Hatalmas Ember e pillanatban megértette, hogy valami történt: belőle az emberből elillant a Hatalom. Már csak egy kövér és kopasz ember volt, senki más.” (1953. augusztus 23. I. 495–498.) Ahhoz ugyan még kereken három évet kellett várni, hogy Rákosit 1956 nyarán valóban menessze a szovjet pártprezídium, ám a szerzőnek az „információs légihídon” érkező prognózisa tartósította a bizakodást: Sztálin nélkül – és után – az addig ultima rációként elkönyvelt moszkvai protezsztáltság is labilisabb Rákosi mögött.

Következetlenségnek is tekinthetnénk, hogy Márai „a kollektív vezetés princípiuma” közepette zajló új fejleményeket hol „kirakatátrendezésnek”, máskor „tervszerű visszavonulásnak”, vagy éppen a Sztálin természetette rendszerproduktum kezdődő rothadási folyamatának aposztrofálja. Ezt az utódok változó összetételű személyi társulásaira – Roy Medvegyevnél triumvirátusok⁶ – vezeti vissza, azaz: még nem dőlt el a Sztálin utáni „hogyan tovább” újratervezés csapásiránya. Az akut félelem érdekközösségében Beriját ugyan társai – a korábbi tradíciót ápolva, golyóval a fejében – félreállították, ám a testületi vezetés belső körében továbbra is tartott az ármánykodással átszótt versengés a No. 1 pozíció megszerzéséért, mert az a rendszer immanens sajátja. Az „új cégvezetés” kontúrjait tapogatva Márai szeizmográfja 1954. nyári hónapjaiban jelzi, hogy a szemléiben addig preferált Malenkovhoz képest Nyikita Sz. Hruscsov látszik előtérbe kerülni. (1954. június 13., július 18.

⁶ Roy Medvegyev: *Hruscsov. Politikai életrajz*. Laude, Budapest, 1989. 77–105.

II. 121–123., 144–146.) Ezt fél évvel később már kijelentő módon ismétli: „Moszkvában a Hruscsov-irányzat erősödött meg.” (1955. február 27. II. 296.)

Márai módszeresen sorra veszi a hidrogénbombák mindkét oldali felrobbantását követő nukleáris patthelyzet generálta tárgyalási hajlandóság fejleményeit, a szemben álló nagyhatalmak diplomáciai egyezkedéseit a koreai fegyverszünetről a párizsi, genfi konferenciázásokon át az ún. el nem kötelezett államok kalákába szerveződéséig, illetve alig két hónappal később az 1955-ös osztrák államszerződés aláírásáig. Ám itt újra meg kell álljunk.

„Az osztrák államszerződés közeli, valószínű megkötésének híre a remény, hogy e szerződést követően a Szovjet kivonja az összekötő vonalainak biztosítása ürügyén Magyarországon és Romániában tíz éve lebzselő vörös haderőt. A másik remény, hogy a hatalmi átcsoportosítást követően a magyarországi bolsevista uralom új taktikára, visszakozásra kényszerül. Ha az osztrák államszerződést megkötik, a vasfüggöny hátrább szorul Nyugatról Keletre: az ennsi hídtól Hegyeshalomig göngyölödik vissza a hatalmi határvonal. [...] Az a Nyugat, amelyhez tartozunk, amelynek ezer éven át szerves, alkati része voltunk, megint határainknál kezdődik.” (1955. május 8. II. 341–342.)

A szovjet csapatok Magyarországról való kivonásának víziója azután visszatérő panel marad jegyzeteiben az év hátralevő részében. A Varsói Szerződés „paktumosdíját” fumigálja, jobb szeretné tudomásul sem venni, vagy ha mégis, nem tartja azt respektálandó jогalapnak további itt állomásoztatásukhoz.

„Rákosiék vonító és szűkülő ijedelmükben mindent elkövetnek ugyan, hogy a számukra életkérdést jelentő véderőt továbbra is Magyarországon marasztalhassák, de komoly remény van arra, hogy ez a kísérlet meddő marad. [...] A nagy szerkezet csikorogva, lassan megindult, a kerék visszafelé forog, az oroszoknak ki kell vonulniuk Európából.” (1955. szeptember 4. II. 421–422.)

Mondhatnók, hogy a szemleíró tollát ezúttal személyes vágyai vezették. Alighanem így is volt. Miután azonban a gyarapodó számú hazai SZER-hallgatóknak készült a tudósítás, az erre a közösségre apelláló szubjektívizmus célirányos volt: életben tartani a szabadulás reményét, amelyet ekkoriban – a

Nyugatról sugárzott rádióadásokon túl – már a légballonokból szórt röpcédulák százezrei is tápláltak.⁷

Más helyütt Márai az 1953 nyarán bontakozni kezdő magyarországi „tavaszi zsongást” azért fogadta szkepszissel, mert

„akármit ígér is az új kurzus jelszavaival Nagy Imre, e rendszer képviselőinek egy szavát sem hiszik el. Ezért mosolygott és tapsolt Rákosi a parlamentben Nagy Imre miniszterelnöknek, amikor az utóbbi bejelentette, hogy az addigi kommunista gazdaságpolitika és társadalompolitika megbukott. Mert Rákosi tudta, hogy ez a rendszer vaját éppen olyan kevésbé tud majd termelni, mint acélt és szénét. Mihelyt ez manifesztálódik, vissza kell térni valamilyen ürüggyel az erőltetett nehézipari termelés vonalához, mert majd így lehet csak elkendőzni az új kurzus bukását, amelynek fogyasztási cikkek gyártásához éppoly kevésbé volt ereje és képessége, mint ahogy nem tudott acélt, szénét és energiát produkálni az erőszakos nehéziparosítás időszakában.” (1955. február 27. II. 297–298.)

E tudósítás dátuma miatt is figyelmet érdemel. 1955. február utolsó napján hallhatták az éterből a kortársak, mígnem egy hét múlva az MDP Központi Vezetőségében – a Moszkvából nemrég visszatért – Rákosi hisztériás bírálat-tal illet(het)te el az addig hivatalos „új szakaszt”, s küszöbön állt a „jobboldali elhajlással” megvádolt miniszterelnök, Nagy Imre menesztése is.⁸

⁷ Piros László belügyminiszter 1955 tavaszán készült jelentése szerint már az előző évben „több mint egymillió röplapot szórtak hazánk területére” a széláramlattal érkező ballonokról. *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései, 1953–1956. II. kötet.* Szerk. Kajári Erzsébet – Gyarmati György – S. Varga Katalin. ÁBTL, Budapest, 2005. Az 1955. április 13-i ülés iratai. 496. Lásd még Révész Béla: *Manipulációs technikák a hidegháború korai időszakában. Magyarország és a Szabad Európa Rádió 1950–1956.* JATE ÁJK, Szeged, 1996.; Simándi Irén: *Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán, 1951–1956.* OSZK–Gondolat, Budapest, 2005. Márai ekkoriban – mintegy dominóeffektusként tár-sítva az osztrák államszerződéshez – Németország újraegyesítését vizionálja. „Ennek módját és időpontját nem tudhatjuk”, teszi persze hozzá, „de ha Németországot egy napon egyesítik, ez a valóság megmozgatja a vasfüggöny egészét.” (1955. augusztus 28. II. 418–419.) Már nem érte meg, hogy vágyálma – egy krisztusi kor múltával – prófé-ciaként teljesebben be.

⁸ Csak azért nem menesztették azonnal, mert a „felszabadulás” 10. évfordulójának (1955. április 4.) rendezvénysorozataira időközben már több helyszínen a program részeként hirdették Nagy Imre miniszterelnökként való fellépését is. Tíz nappal az évfordulás pro-

Nagy Imre „új szakaszát” illetően Márai hűvös távolságtartása historiográfiai fejtevést is okozhat. Ennek egyik oka, hogy 1956 októbere – amióta ez nyíltan forradalomként verifikálható – maga kezdte el visszamenőlegesen „felértékelni” a megelőző három évet, mint a forradalom előtörténetét. (1848-as hasonlaltal élve, az „új szakasz” lett évszázad múltán a Vormärz.) A forradalmat felidéző számos mértékadó munka indít a nevezetes dátummal: „1953. március 5-én meghalt Sztálin...” A tudósításait kortársként papírra vető Márait magát is frappírozza ez a fejlemény, a rákövetkező változások dinamizmusa, ám ő mindvégig szélesebb horizonton szemlél(het)te a történeteket. A világsajtó általa olvasott szelete is kellően kaleidoszkópszerű volt, s ebből az információhalmazból nyílt alkalma – hetenként egyszer – mintát venni. Nem lenne ildomos számon kérni rajta, hogy a Szovjetunió és protektorátusainak konglomerátumában kortársként nem kezdett el „modellezni”, vagy strukturalista tipizálással vesződni. Az már valóban a visszatekintő történeti feltárás hozadéka lett – idő múltán –, hogy a Sztálin utáni évekre teszik a különböző szatellitállamok szovjet blokkon belül kezdődő eldifferenciálódását. Azért lenne aggályos „nemzeti kommunizmust” mondani, mert éppen Tito, illetve Jugoszlávia moszkvai exkommunikálása tabusította a kezdettől meglévő különbségeket. A posztsztálinista években viszont már – 1956 előtt is – kezdenek láthatóvá válni a sztálinista uniformizáltsághoz képest az országonként/nemzetenként eltérő karakterű államszocializmusok.⁹ Ám Márai nem a „jobb vagy rosszabb” közötti distinkció kimutatását gondolta feladatának. A kommunizmus bármely változatát elutasítva, számára a szóban forgó országok szuverenitása, nemzeti önrendelkezésük visszaszerzése volt elsődleges. Az Atlanti Charta visszatérően megidézett cikkelei rejtőznek normaként írásainak szinte minden gondolatmenetében. Ehhez képest még az „új szakasz” Magyarországról érkező hírek is elmaradtak várakozásaitól, annak ellenére, hogy a csatlósállamok konglomerátumában itt voltak a leglátványosabbak a desztalinizálási korrekciók, illetve fordulatok. A szóban forgó öt évet kortársként nyomon követő, több mint ezeroldalas krónikában majd minden,

tokollrendezvények után viszont Rákosi egyszerre záratta ki Nagyot az MDP Politikai Bizottságból, a Központi Vezetőségből, s leváltották kormányfői posztjáról is.

⁹ Nincs most terünk kitérni a kezdettől fogva sajátlagos kínai kommunizmus „külön útjára”, annak észrevételezése viszont már vizsgált idő- és tárgykörünkbe vág, hogy Albániában és Romániában Sztálin halála után is alig említhető a desztalinizálás fogalomkörében értelmezhető változás.

a politológiai elemzések és a történeti leírások által később standardizált fogalom előkerül e publicisztikai reflexiókban. El egészen mondjuk a NATO északi és déli szárnyát elválasztó svájci–osztrák „alpesi retesszárig”. Egyetlen ekkoriban forgalomba került nyelvi toposz hiányzik szemet szűrőan e korszeketet idéző szótárából. „A szocialista törvényesség helyreállítása” formula, amelyet Sztálin halála után nyakra-főre ismételtettek a szovjet blokk országaiban. A mulasztás aligha véletlen, merthogy nemigen volt mit „helyreállítani” a sosem létezett ún. szocialista törvényességből.

A menesztett Nagy Imréhez képest Márai a teljhatalmat visszaszerezni látszó Rákosi pozícióját sem tartja szilárdnak.

„Rákosi nem diktátor, hanem egy gátlástalan, ravasz és kegyetlen alkalmazott, aki most lapít, és várja a pillanatot, amikor az új diktátor Moszkvában hosszú időre kézbe kapja a tényleges hatalmat. [...] De az emberek ma tudják – s nem utolsósorban a rádiós értesültség jóvoltából tudják –, hogy a világ más tájain, más társadalmi rendszerek jóvoltából a kortársak már a tulajdon életükben meg tudják valósítani mindazt, amit a diktátorok az ükunokáknak ígérnek. [...] Ma a tömegek informáltsága más, mint volt valaha is a történelemben. A tömegek tudják, hogy a diktatúrával szemben van egy hatalmas fegyverük: a mindennapos tudatos ellenállás. [...] Ha minden ember mindenütt, ahol az erőszak uralkodik és fenyeget, mindennap, minden munkahelyen, magánéletben és a közéletben személyes biztonságának könnyelmű veszélyeztetése nélkül tudatosítja és végrehajtja ezt az ellenállást, komoly remény van arra, hogy a hidegháborúnak ebben az új menetében a belső válságoktól, gazdasági csődöktől, hatalmi marakodástól, az új világpolitikai helyzetkedéstől megrendített diktatúra olyan helyzetbe kerül, amikor visszakozni és egyezkedni kénytelen.” (1955. március 20–27. II. 313–317.)

Amikor Magyarországon 1955 áprilisában a „szép új világ” kezdetének tízéves jubileumát ünnepelte a hatalom, az óceán túlpártjáról periszkópozó író prizmatörése egészen mást látott.

„Tíz év után a bolsevista rendszer kegyetlen és esztelen hazudozásának új korszakát éli. A másfél éves új kurzusnak nevezett, szelídebbnek és emberszabásúbbnak álcázott kísérletet a bolsevisták most temetik, a bűnbakok eltűnnek, és helyükben újra megjelennek a sztálini rabszolgatartás

új rémképei: a kolhozba kényszerített paraszt, a nehézipari termelésre, rosszul fizetett kényszerszermunkára ösztökélt munkás, a nemrégén csalárd módon polgáriasabb magatartásra biztatott, anyagi és szellemi tartalékaiból kifosztott értelmiség az új rendőrterror, az újra meghirdetett irodalmi, művészeti, szellemi terror rémképe. [...] Tíz éven át az emberek azt tapasztalták, hogy az állam, amely közrendet, társadalmi tisztességet követelt az alattvalóktól, nem tartja a szavát, röhögve visszalopja a dolgozó embertől azt, amit kegyetlen-kemény munkával szerzett. A kényszerkölcsönök, a hamis »reálbérek«, a munkaerő-uzsorára felépített ötéves tervek, ez mind rablás volt, merénylet az állampolgárok ellen.” (1955. április, II. 321–329.)

A politikai, politikusi skandalumok sora mellett visszatérően helyet kap Ulysses reflexióiban „a névtelen, nem politikus” kisember, akivel éppen megesett a rendszerkaloda valamely galádsága, vagy csak morfondíroz ennek „velem is megtörténhet” fatalizmusán. Főként e páriasorban tartottakra vonatkozott egy másik észrevétele, a „hétköznapiakat emésztő intézményesített mace-ra.” Márai Sándor szlengszótárból kölcsönzött nyelvi fordulata – a halandók széles körét érintő és rendszerspecifikusan közérzetrontó – gyűjtőfogalom. Éppúgy idetartozik az áruhiány miatt állandósuló sorállás a boltok előtt, a beszolgáltatás, a rekvirálás, mint a „békekölcsön”-jegyeztetés, a kötelezővé tett napi pártsajtó-olvastatási penzum (az ún. *Szabad Nép*-félórák), vagy a szintén obligát MHK mozgalom. (E paramilitáris „Munkára, Harcra Kész!” dresszírozáshoz tartoztak a különböző iskolák, üzemek, települések közötti szpartakiádok, elsősorban a fiatalabb generációk ellenőrzött szabadidő-eltöltését célozva.) Ám a közösségformáló célkitűzésekhez képest mindezek kontraproduktívnak bizonyultak: a rendszerrel szembeni averziót gerjesztették. Az írói fohász szerint a „Ne engedd Uram, hogy békét kössünk az elnyomással” társadalmi ellenállást táplálta. (I. 181–182., illetve 549–560.) Új jellemzővel gazdagodnak az „utca embere” közérzületéről hírt adó – közvetett, közvetített – impressziók 1955 őszén. Miközben a krónikás időnként vitriolba mártott tollal számol be Rákosinak az év eleje óta zajló resztálinizációs machinációiról, egyik októberi szemléjében némi rácsodálkozással konstatálja

„a bátorságot. [...] A terror, a megfélemlítés egy évtizede után a nép félelem nélkül beszél az útjába tévedő nyugati idegennek arról, hogy mi történik igazában a népi demokratikus turisztika Patyomkin-falai mögötti

életben. [...] Elmondják a nyugatra visszatérő turisták, hogy az emberek hangulata odahaza nyomott, de elmondják azt is, hogy milyen pontosan és élesen látják az otthoniak a világhelyzetten belül a Szovjet és a csatlós országok gyenge pontjait. Beszélnek arról, hogy hogyan tört meg Rákosiék erőfeszítése a magyar nép öntudatán, mennyire nem sikerült egy nemzetből tömegproletariátust nevelni. [...] Látnak a turisták egy népet, amely szenved, de nem fél.” (1955. október 9. II. 447–448.)

* * *

Ahhoz képest, hogy Rákosi regnálásának éveiben az Államvédelmi Hatóság mennyi energiát pazarolt az emigrációs szervezetek fürkészésére, illetve az oda való beépülésre, szembetűnő, hogy Márai Sándort jó ideig nem tudták beazonosítani a Szabad Európa Rádióban heti rendszerességgel hallható szemléi alapján. Igaz, vele Péter Gábor vagy – 1953-tól – Piros László spionjai nem találkozhattak a müncheni Angol Kertben, mivel ő 1952 tavaszáig a Nápoly melletti Posillipóból,¹⁰ utána New Yorkból küldte „Vasárnapi krónikáit” a bajor fővárosba. Holott – már a tengerentúlról légitestélyen küldött – 1953. június 26-i kézírata a teljes körű beazonosítást lehetővé tevő módon lapul a Történeti Levéltár egyik dossziéjában: boríték New York-i címével, az aktuális tudósítás kopfján a SZER Magyar Osztálya direktióval, a szerző saját nevével, a felkonferáló bekezdésben az Ulysses fedőnév, a javított gépiratoldalak végén pedig saját kezű aláírása. Ezt a küldeményt eredetiben csenték el a szerkesztőségéből, s továbbították Budapestre – feltehetően a sugárzást követően.¹¹

¹⁰ Csorba László *A római magyar követ jelenti... A magyar–olasz kapcsolatok története 1945–1956* című MTA doktori értekezésében (Budapest, 2010) információk sokaságával számol Márai Sándor Nápoly-Posillipóban töltött éveiről (1948–1952), miközben az akkori magyar „külgügy belügyese”, Berei Andor – formailag külügyminiszter-helyettesként – Itáliába küldött, s hazatérésre csábítással megbízott fürkészei nem akadtak az író nyomára. (Kézirat) 145–151, 172–174.

¹¹ ÁBTL 3.2.4. K-1423. Dessewffy Gyula (SZER) dossziéja. Az ominózus kézirat adásba is ment 1953. július 12-én, s olvasható az *Ulysses*-kötet dátum szerinti helyén. I. 467–471. Ugyanebben a borítékban a szerző küldött egy másik kéziratot is. Recenziót Virginia Cowles *Winston Churchill. The Era and the Man* című könyvéről. Ezt alighanem a SZER magyar adása egy másik rovatának küldte, amire a recenzió kopfjában utal: „Book of the week”. Az ide postázott írásaihoz viszont másik fedőnevet használt: Candidus. Lásd Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*. Európa, Budapest, 1985. 243. A recenzió levéltári fellelhetősége megegyezik az előbb említettel. Ezúton köszönöm

A Belügyminisztérium Katonai Elhárító Főosztálya két évvel később, 1955 júliusában részletes – szervezetre, működésre, műsorfajtákra, alkalmazásban állókra kiterjedő – tájékoztatót állított össze a SZER kollektívájáról, beleértve ebbe más világfertályról tudósító filiáléit is, el egészen az egyes alkalmazottak fiziognómiájáig, a könnyebb azonosíthatóság érdekében. Nos, ebben sem találkozhatunk Márai Sándor nevével. Egy „Ulises” (sic!) álnevű figurát „Papp Lászlóval” azonosítanak, akiről azt valószínűsítjük, hogy Márai írásainak „megszólaltatója”, mikrofonba mondója volt.¹²

Egy másik iratból – „Polgár” fedőnevű besúgó 1954. októberi jelentéséből – kiderül: Márairól tudták, hogy New Yorkban élő „disszidens” író. Győrben a jelentés környéki időkben gépiratos formában terjesztették *Halotti beszéd* című versét, mely „először a Szabad Európa hangján hangzott el”, ám ezúttal sem társították nevét „Ulysses”-hez.¹³ Az megint csak Borbándi Gyulától tudható, hogy a *Halotti beszéd* – az ügynöki (dez)információhoz képest – már 1951-ben megjelent az akkoriban Münchenben indított *Látóhatár* című emigráns folyóirat második évfolyamában. Mi több, arra Budapestről Tamási Áron az „új szakasz” enyhültebb légkörében nyilvánosan is reflektálhatott a hazai rádió egyik irodalmi műsorában.¹⁴ Ezt akár megerősítésnek is tekinthetjük arra vonatkozóan, hogy Márait 1956-ig nem kötötték össze a SZER Ulysses álnevű kommentátorával, ellenkező esetben – enyhültebb „új szakasz” ide vagy oda – Tamási Áron aligha folytathatott volna metairrodalmi párbeszédet az éter hullámain át „a Szabad Európa Rádió kommunista- és szovjetellenes irodalmi funkcionáriusával.”¹⁵ De ez utóbbi minősítés már az 1956-os „ellenforradalom kártevéseit” vizsgáló – konkrétan a Hunnia Filmstúdió munkástanács-vezetői elleni – nyomozati anyagból való. Márai ez alkalommal, mint a neves filmrendező, Radványi Géza testvéreére való utalásként érdemelte ki a fentebbi – tárgyilag ekkor is téves – szapulást, mivelhogy az író mindvégig csak alkalmi „külső munkatársa” volt és maradt a Szabad Európának, s ez a „levelező” bedolgozás is egyre inkább lazult az 1950-es, 1960-as évek fordulójától.

Szőnyei Tamás kollégámnak az ÁBTL-ben – az 1950-es évekre vonatkozóan – fellelhető Márai-nyomok dokumentumainak előbányászását.

¹² ÁBTL 4.1. A-1315. Tájékoztató a Szabad Európa Rádióról. Közreadja Révész Béla: *A proletárdiktatúra ideológiai funkciójának kriminalizálása*. JATE ÁJK. Szeged, 1997. 111–141.

¹³ ÁBTL 3.1.5. 0-11959. „Polgár” ügynök jelentése a „Lombardisták” elnevezésű dossziében.

¹⁴ Borbándi Gy.: *A magyar emigráció életrajza*, i. m. 259–261.

¹⁵ ÁBTL 4.1. A-1024. „Hunnia Filmstúdió” elnevezésű dosszié.

Utaltunk már fentebb a *Halotti beszéd* kapcsán indult 1954-es diskurzusra Márai és Tamási Áron között. A nem csak frekvenciájukat illetően „különböző hullámhosszon” kezdődött szóváltás írásban folytatódott. Tamási mondandóját közreadta a budapesti *Művelt Nép* című folyóirat májusi száma, amire Márai a müncheni *Látóhatárban* reflektált. A pályatársa által szóvá tett borúlátó hangvételt illetően a szerző utólagos önreflexióként említi, hogy az bizony az évtized elején – a hidegháborús depresszió mélypontján – íródott, s „honvággyal gondoltunk azokra a hazai íróársainkra, akiknek módjuk volt odahaza magyarul hallgatni. Bizonyos, ma nem írnám meg ezt a verset. [Ám] a hamis derűlátás, üdvívalgó ígéretés igéit ma sem írhatom. [...] Addig nincs béke, sem egyezés, amíg a Szovjet vissza nem adja a fogoly népek szabadságát, így hazám szabadságát.”¹⁶ Mindvégig ez az alapvetés vezérelte az Ulysses-krónikák hangütését úgy, hogy – a hidegháború és a provinciasztalinizmus determinálta viszonyok közepette – a belletrisztika felé mozdította el a rendszerkritika formanyelvét.

A szerző fél évvel Amerikába történt átköltözése előtt felkereste a szintén Nápolyban élő, respektussal övezett, idős filozófus-történész-politikust, Benedetto Crocét. Szóba került, hogyan is élhette ő át Mussolini regnálásának évtizedeit, holott nem titkolta, hogy a fasizmust az erkölcs paralízisének tartja. Az akkor már életének utolsó évében járó olasz szenátor válasza: „megengedték, hogy ellenük hallgassak”. (1952. december 14. I. 322.) A faggatózó viszont, a rákövetkező idők tirannusa és lakásztálinistái országlása idején megenged(het)te magának, hogy ellenük beszéljen. Igaz, biztonságos távolságból, polgári mértéktartással, de a hazai célközönség füléig elérően. Az emigrációban mindvégig honvággyal átítatódott patriotizmusa számára ezért nem vált jelentősebb cezúrává, hogy Sztálin meghalt. Konstatálta a – rapszodikus – változásokat, de mert a posztsztalinizmus „kollektív vezetése” sem hajlott hazájának a birodalmi kalodából való kiengedésére, maga is megmaradt – Gombrowiczhoz hasonlóan – „a szabadságra szakosodtam” elköteleződésnél. A fentebb elősoroltakhoz képest ez lehetett a legnyomósabb ok, hogy miért nem viseltetett nagyobb respektussal Márai a desztálinizálás – Magyarország esetében a Nagy Imre nevéhez kötődő „új szakasz” – iránt. Ám egy diagnosztika – az európai patrióta mellkastájékán – akkoriban és utólag is a honszabadság generálta szívzörejeket sztetoszkópozhatja.

¹⁶ Tamási Áron és Márai Sándor: Vita a hazáról. *Látóhatár* (5) 1954. július–augusztus, 193–197.

Névmutató

(A névmutatóban a szakirodalmi hivatkozások szerzőit nem tüntettük fel.)

- Ábrányi Emil 234
Aczél György 96, 107
Ádám Magda 170, 201
Ady Endre 223, 238–240
Alapy Gyula 213
Ambrus Zoltán 240
Andrássy Gyula, ifj. 164, 166, 171, 203
Antall József, ifj. 102
Apponyi Albert 171, 182, 211
Arany Bálint 82
Auer Pál 158
- Babits Mihály 224, 240
Bach Melitta 11
Bácskai Vera 98
Bajcsy-Zsilinszky Endre 150, 180
Bajor Gizi 233
Balázs Béla 240
Bálint György 240
Bálint Sándor 107
Balogh József 176
Balogh Tamás 145
Bánffy Dezső 239
Baranyai Zoltán 156
Barcza György 150
Barcs Sándor 65
Bartók Béla 101, 240
Basch Ferenc 174, 175, 184
Beér János 16, 26, 29, 74, 106
Bellus Ibolya 210
Beluszký Pál 41, 42, 44
- Benedek Marcell 238, 240
Benedikt, Moriz 168
Beneš, Edvard 170, 177, 187, 195, 197, 199
Beniczky Ödön 171
Berán Lajos 227
Berei Andor 253
Berend T. Iván 97
Berija, Lavrentyij Pavlovics 245, 247
Bethlen István 150, 168, 171, 174, 178, 181, 182, 184
Bevin, Ernest 156
Bibó István 7–11, 13–129, 136, 137, 144, 160
Bibó István, ifj. 7, 11, 98
Bleyer Jakab 174
Bodor György 103, 108
Bóka László 240
Borbándi Gyula 97, 110, 160, 254
Borchard, Edwin M. 146, 148
Bölöni György 240
Bródy Sándor 240
- Cambon, Jules Martin 201
Cambon, Pierre Paul 201
Churchill, Winston 133, 150, 202
Clemanceau, Georges 201
Cowles, Virginia 253
Croce, Benedetto 255
Czernin, Ottokár 167, 203
Czóbel Ernő 240

- Cs. Szabó László 97
 Csatári Dániel 161
 Csáth Géza 240
 Csorba László 253

 Dálnoki Miklós Béla 152
 Darányi Kálmán 175
 Darvas József 65
 Dax Emma 163
 Deák Ferenc 16, 143, 238
 Demény Pál 214, 216, 218
 Dénes Iván Zoltán 89
 Deschanel, Paul Eugène 187
 Dési-Huber István 240
 Deszkás János 29
 Donáth Ferenc 65, 98
 Donáth György 82
 Donáth László 98
 Drahos Lajos 218
 Dudás József 216
 Dzerzsinszkij, Feliks Edmundovics
 218

 Eckhardt Sándor 240
 Eckhardt Tibor 150
 Ehrenburg, Ilja 245
 Elek Artúr 240
 Eörsi István 243
 Eötvös József 16
 Erdei Ferenc 8, 10, 14, 15, 18, 20, 21, 27,
 31, 32, 57, 64, 65, 67, 69, 71, 76, 80, 84,
 95, 104, 107, 131–141, 240
 Erdei Sándor 139
 Esterházy Mór 167
 Esterházy Péter 127

 Fábry Zoltán 240
 Farkas Ferenc 80
 Farkas Mihály 29, 84, 85, 215, 216, 219
 Farkas Vladimir 216

 Faust Imre 216
 Fejtő Ferenc 201
 Fekete Sándor 97
 Fenyő Miksa 240
 Fitz József 239
 Fodor József 238
 Földessy Gyula 240
 Futó Dezső 65
 Fülep Lajos 240
 Füst Milán 240

 Gaál Gábor 240
 Gábor Andor 240
 Gábor József 135
 Gál Éva 98
 Garami Ernő 168
 Gáspár Endre 240
 Gáspár Sándor 218
 Gáspár Zoltán 240
 Gerő Ernő 134, 135, 216, 218, 219
 Giddens, Anthony 114
 Gombár Csaba 78, 89, 127, 136
 Gombocz Zoltán 240
 Gombos Imre 108
 Gombrowicz, Witold 243, 255
 Gordon Ferenc 158
 Gömbös Gyula 78, 177, 233
 Göncz Árpád 97, 99, 100, 101, 103,
 123, 125
 Göncz Árpádné 98
 Görgey Artúr 144
 Gratz Gusztáv 8–10, 163–211, 145, 227
 Gratz Márta 163
 Gratz Ottó 163
 Groza, Petra 144, 153, 154
 Gulyás Pál 240

 Gyilasz, Milovan 213
 Gyöngyösi János 155, 156
 Györfly István 240

- Habsburg–Lotaringiai Ferenc
 Ferdinánd 194
 Halász Gábor 240
 Hammarskjöld, Ake 64, 146
 Hamvas Béla 117, 240
 Hanák Gábor 11, 108
 Hankiss Elemér 127
 Hantos Elemér 145, 177, 178
 Hantos Gyula 14
 Hatvany Lajos 167, 240
 Hegedűs András 65
 Hegedűs Lóránt 164, 180
 Herczeg Ferenc 8, 10, 223–241
 Hevesi András 240
 Hevesi Sándor 240
 Hevessy Iván 240
 Hitler, Adolf 147, 149, 174, 235
 Hoffmann Edit 240
 Honti János 240
 Hopkins, Harry 200
 Horthy Miklós 88, 132, 133, 152, 233, 236
 Horváth Barna 145
 Horváth János 240
 Horvay János 231
 House, Eduard M. 200
 Hruscsov, Nyikita Szergejevics 247, 248
 Huszár Tibor 20, 137

 Ignotus (Veigelsberg Hugó) 241
 Illyés Gyula 80, 97, 101, 107
 Imrédy Béla 184
 Izvolszkij, Alexandr Petrovics 201

 Jászi Oszkár 144, 164, 166, 240
 Jókai Mór 228, 238, 239
 Joó Tibor 240
 Józsa Péter 97
 József Attila 237, 240
 Juhász Géza 240

 Juhász Gyula 240
 Jungerth–Arnóthy Mihály 173
 Justus Pál 8, 10, 213–221

 Kádár János 11, 32, 41, 65, 74, 108, 120, 125, 215, 216
 Káldor Miklós 145
 Kállai Ernő 240
 Kállai Gyula 95
 Kállay Miklós 148, 152, 160, 181, 182, 185
 Kánya Kálmán 173
 Karácsony Sándor 240
 Kárász Artúr 145
 Kardelj, Edvard 213
 Kardos László 65
 Kardos Tibor 240
 Karinthy Frigyes 167, 240
 Károly, IV. 167, 170, 171
 Károlyi Gyula 178
 Károlyi Mihály 144, 160
 Károlyi Sándor 144
 Kárpáti Aurél 240
 Kassák Lajos 238, 240
 Kemény Gábor 240
 Kenyeres Imre 240
 Kerecsényi Dezső 240
 Kerék Mihály 65
 Kerényi Károly 240
 Keresztury Dezső 124
 Kernstok Károly 240
 Kertész István 8–10, 143–161, 182, 183
 Kéthly Anna 212, 214
 Király György 240
 Király István 124
 Kiss Roland 104
 Klebelsberg Kuno 145
 Kodály Zoltán 240
 Kodolányi János 240
 Korom Mihály 134

Kosáry Domokos 107
 Kossuth Lajos 112, 143, 144, 228–231,
 234, 238
 Kosztolányi Dezső 167, 233, 240
 Kovács Béla 65, 81, 83
 Kovács Imre 65, 80, 138
 Kovács István 39, 106
 Kovrig Béla 145, 161
 Kozmutza Flóra 97
 Kövics Emma 177, 185
 Kremnyov 216
 Krúdy Gyula 240
 Kukorelli István 127
 Kun Béla 202
 Kuncz Aladár 240

Laczkó Géza 240
 Lajtha László 234
 Lakatos Géza 152
 Lakatos Miklós 216
 Laziczius Gyula 240
 Lehár Antal 171
 Litván György 97, 98, 100, 125
 Lloyd George, David 200–202
 Losonczy Géza 65
 Lovass Gyula 241
 Lőcsei Pál 97, 99
 Lukács Bea 11
 Lukács György 27, 241
 Lukács László 192
 Lukinich Imre 180
 Lyka Károly 241

Machiavelli, Niccolò 82
 Magyary Zoltán 14, 21, 58, 145
 Malenkov, Georgij Makszimilianovics
 245, 247
 Mannheim Károly 55
 Márai Sándor 8, 10, 235, 242–255
 Marosán György 35, 65, 214, 217

Masaryk, Tomáš Garrigue 187
 Medvegyev, Roy 247
 Mendöl Tibor 14
 Méray Tibor 161
 Mérei Ferenc 94, 97–99
 Mészöly Miklós 111
 Mihályfi Ernő 158
 Mikszáth Kálmán 238, 239
 Mindszenty József 219
 Molnár Erik 135
 Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 134,
 245
 Móricz Zsigmond 224, 241
 Mussolini, Benito 255

Nagy Ferenc 68, 82, 89, 123, 138,
 155–158, 160
 Nagy Imre 67, 78, 99, 102, 104, 107,
 108, 119, 120, 135, 143, 245, 246, 249,
 250, 251, 255
 Nagy J. Endre 94
 Nagy Lajos 241
 Napóleon, I. Bonaparte 193
 Németh Andor 241
 Németh László 110, 241
 Németh Miklós 43

Oláh Gábor 241
 Ormos Mária 114, 201
 Ortutay Gyula 65
 Osvát Ernő 241

Örley István 241

Papp Károly 241
 Pataki Ferenc 113
 Pekár Gyula 226
 Perényi Zsigmond 231
 Péter Gábor 214–220, 253
 Péter György 95

- Péterfy Gergely 125
 Petőfi Sándor 224–227, 231–233,
 236–238
 Petrikné Vámos Ida 39
 Piros László 249, 253
 Pitt, William ifj. 193
 Pogány József 241
 Prinz Gyula 14
 Puskin, Georgij Makszimovics 155,
 157, 218
 Püski Sándor 108

 Rácz Jenő 155
 Rácz Sándor 99–101
 Radnóti Miklós 241
 Radványi Géza 254
 Radványi János 161
 Rajk László 27–29, 65, 67, 74, 80, 86,
 118, 139, 213, 220
 Rákosi Mátyás 11, 20, 21, 35, 42, 65, 76,
 83, 89, 93, 119, 120, 123, 134, 139,
 157, 215–217, 219, 244–253
 Rakovszky István 171
 Ránki György 97
 Rankovics, Alekszandar 213
 Rassay Károly 178
 Ravasz Boriska 116
 Ravasz László 101, 122
 Réczai László 153
 Regéczy-Nagy László 100, 101
 Révai András 123
 Révai József 27, 135, 216, 217, 219, 241
 Révész Béla 241
 Ries István 86
 Roberts, Martin 76
 Romsics Ignác 150
 Roosevel, Franklin Delano 200
 Rothermere, Harold 227, 228, 230, 232,
 234
 Röpke, Wilhelm 110, 111

 Saint-Beuve, Charles Augustin 235
 Sándor Pál 178, 216
 Schlett István 89
 Schöpflin Aladár 241
 Seton-Watson, R. Woodrow 199
 Sík Sándor 241
 Šik, Ota 111
 Simon Böske 232
 Sinkó Ervin 241
 Sipos János 97
 Sipőcz Jenő 230
 Smuts, Jan Christian 202
 Sólyom László 123
 Somogyváry Gyula 234
 Spengler, Oswald 127
 Spykman, Nicholas 146
 Standsky Éva 108
 Steed, Henry Wickham 199

 Szabó Dezső 241
 Szabó Ervin 241
 Szabó Lőrinc 241
 Szabó Miklós 57
 Szabó Zoltán 80, 96, 97, 161, 236
 Szabolcsi Bence 241
 Szakasits Árpád 35, 65, 214, 221
 Szalai Pál 111, 112
 Szálasi Ferenc 78, 133, 152
 Szazonov, Szergej Dmitrijevics 201
 Szebeni Sándor 98
 Szebenyi Endre 15, 16, 104
 Széchenyi István 144, 238
 Szeder Ferenc 214
 Szegedy-Maszák Aladár 151, 158, 181,
 182, 184
 Szekfű Gyula 58, 145, 172, 185, 241
 Szélig Imre 214
 Széll Jenő 97–99
 Szendrey Júlia 233
 Szent-Györgyi Albert 145

- Szerb Antal 241
Szőnyei Tamás 254
Szőnyi Tibor 215
Sztálin, Joszif Visszarionovics 88, 109,
120, 133, 134, 135, 149, 243, 245, 247,
250, 251, 255
Sztójay Döme 152, 175
Szűcs Jenő 89, 124, 128
- Tamási Áron 109, 241
Tánczos Gábor 98
Tardieu, André 177
Taylor, Alan John Percivale 200
Teleki Pál 14, 31, 31, 146, 170, 235
Teleszky János 192
Tildy Zoltán 65, 155
Tisza István 166–168, 192, 235
Tito, Josip Broz 151, 154, 213, 220, 250
Tolnai Gábor 36
Tóth Aladár 241
Trencsényi-Waldapfel Imre 241
Türóczi Trostler József 241
- Vámbéry Rusztem 178
Varga Béla 82
Várkonyi Nándor 241
Vásárhelyi Miklós 101, 102, 125
Velics László 158
Veres Péter 65, 80, 136, 138, 139, 241
Vida Ferenc 27, 74
- Walko Lajos 173
Weber, Max 152
Weis István 145
Weisshaus Aladár 216, 218
Wekerle Sándor 167
Wilson, Woodrow 200, 201, 203
- Zalai Béla 241
Zima Péter 97, 100, 103
Zinner, Paul 161
Zöld Sándor 16, 104
- Zsigmond Gyula 108
Zsolnai Béla 241
Zsolt Béla 241

A szerző írásai Bibó Istvánról

(A jelen kötetben olvasható írások címe kövérített szedéssel)

- Adalékok egy elmaradt közigazgatási reform történetéhez, 1946
Századok (113) 1979/3, 513–548.
- Közigazgatási reform és pártküzdelmek, 1944–1947
Valóság (27) 1984/6, 9–20.
- Három koncepció és ami utána következik... Közigazgatási reformtörekvések és kudarcuk sorozata Magyarországon, 1945–1948
Tér és Társadalom (3) 1989/4, 3–42.
- Érdekszolidaritás, önző igazgatás, demokrácia. Bibó István és a magyar közigazgatás reformja, 1945–1950.
Jogtudományi Közlöny (43) 1989/5, 249–255.
- Bibó István és a hazai szamizdat születése
In: „Képzeltetek embert” *Tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára*. Korona – ELTE ÁJK Politológia Tanszék. Budapest. 1990. 89–95.
- **A magyar közigazgatás reformja**
In: *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk: Dénes Iván Zoltán. Osiris, Budapest. 1998, 77–104.
- **Szakértelem–politika–módszer. Bibó István és a politikusi lét felelőssége**
In: *A szabadságszerető ember. Emlékezés Bibó Istvánra*. Szerk. Gyarmati György – Tar Ferenc. Bibó István Alternatív Gimnázium és Szakközépiskola, Hévíz, 2003. 55–99.
- Az én hőszám: Bibó István
Múlt–Kor, 2013. tavasz, 146.

- **Szabadlábbon fogságban. Bibó István 1963 utáni évei.**
Világosság (52) 2013. tavasz–nyár, 135–149.

- **Bibó István – százöt év.**
Korunk (27) 2016/8, 100–107. Utánközlés: Gyarmati György: *A Király-hágón innen és túl*. KOMP-PRESS Kiadó, Kolozsvár, 2016. 323–344.

- **Bibó István jelenléte és távolléte. A meghívás–kiebrudalás algoritmus a magyar közéletben, közgondolkodásban.**
 In: *Értelmiségi válaszutak 1945 után*. Szerk. Papp Gábor. Kossuth Kiadó, Budapest, 2017. 196–213.

- **„Európai szabadságeszme és magyar helyzetismeret”**
 In: *Három István, nemzetünknek három példakép*. Írta és szerkesztette: Kukorelli István. Méry Ratio Kiadó, 2021. 200–206.

A szerző korábban megjelent kötetei (önálló és társszerzős művek)

- **Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között, 1945–1956**
(Botos Jánossal, Korom Mihállyal és Zinner Tiborral) KGJK–Minerva
Budapest, 1988.
- **Március hatalma – a hatalom márciusa. Fejezetek Március 15. ünneplésének történetéből.**
Paginarum Kiadó, Budapest, 1998.
- **A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban**
Habilitációs Füzetek, PTE, Történelem Doktori Program, Pécs, 2002.
- **A parlament korlátjánál. Negyedszázad a váci Duna-parton.**
Média–Cent Kft., Vác, 2003.
- **Demokráciából diktatúrába, 1945–1956**
(Magyarország története, 20.) Kossuth Kiadó, Budapest, 2010.
- **Hungary under Soviet Domination, 1944–1989**
(Valuch Tiborral) Atlantic Research and Publication Inc. Columbia
University Press, New York–Highland Lakes, 2010.
- **Kísértő közelmúlt, avagy a rendszerátalakítás egyik deficitje**
ÁBTL–L'Harmattan, Budapest, 2011.
- **A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon,
1945–1956**
ÁBTL–Rubicon, Budapest, 2011.

- „Állami titok”. Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon, 1945–1953
(Bank Barbarával és Palasik Máriával) ÁBTL–L'Harmattan, Budapest, 2012.
- A Király-hágón innen és túl
Komp–Press Kiadó, Kolozsvár, 2016.
- Rendszertitkok – szolgálkkal és szolgálatokkal
Kronosz–ÁBTL, Pécs–Budapest, 2019.
- Taposómalom taposóaknákkal. Írások a megmagyarosított államszocializmusról
Kronosz–ÁBTL, Pécs–Budapest, 2019.

A Kronosz Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

A Kronosz Kiadó a Szakkiadók Társulásának tagja,
könyveink elektronikusan elérhetők, olvashatók és kereshetők
az Arcanum Adatbázis Kiadó által létrehozott

www.szaktars.hu

adatbázisban

Kiadja a Kronosz Könyvkiadó Kft., Pécs

Felelős kiadó a kft. ügyvezetője

Felelős szerkesztő: Erőss Zsolt

Nyomdai munkák: Séd Kft., Szekszárd

www.kronoszekiado.hu